100 YILIN ÖTESİNDE EKİM DEVRİMİ VE TÜRKİYE

ERDEN AKBULUT – EROL ÜLKER

SOSYAL TARİH YAYINLARI

100 YILIN ÖTESİNDE EKİM DEVRİMİ VE TÜRKİYE • E. AKBULUT – E. ÜLKER

SOSYAL TARİH YAYINLARI

100 YILIN ÖTESİNDE EKİM DEVRİMİ VE TÜRKİYE

ERDEN AKBULUT – EROL ÜLKER

SOSYAL
TARİH
YAYINLARI

Sosyal Tarih Yayınları
Belge-Araştırma Dizisi: 21
© TÜSTAV İktisadi İşletmesi
Bu yapıtın telif hakları TÜSTAV İktisadi İşletmesine aittir,
izin alınmadan kullanılamaz.

Baskıya hazırlık: Gönül Göner

Birinci Basım, İstanbul Mart 2020
ISBN: 978-605-4513-50-5
Sertifika No: 43438

TÜSTAV İktisadi İşletmesi
Meşrutiyet Mahallesi, Hacı Mansur Sokak
No: 10 A Blok Kat:3 No: 64 34363
Şişli-İstanbul
Tel: (+90) 212 237 98 92
http://www.tustav.org
e-posta: bilgi@tustav.org

Baskı ve cilt:
İnkılap Kitabevi Baskı Tesisleri (Sertifika No: 44066)
Çobançeşme Mah. Altay Sok. No: 8
Yenibosna - Bahçelievler / İstanbul
Tel: 0212 496 11 11

100 YILIN ÖTESİNDE EKİM DEVRİMİ VE TÜRKİYE

ERDEN AKBULUT – EROL ÜLKER

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ
EKİM DEVRİMİ, SOVYETLER VE TÜRKİYE
Erden Akbulut – Erol Ülker 7

Vladimir İlyiç Ulyanof [Lenin] ve Türkiye – I
EKİM DEVRİMİ VE OSMANLI-TÜRK BASININDA LENİN
Zafer Toprak 15

Vladimir İlyiç Ulyanof [Lenin] ve Türkiye – II
EKİM DEVRİMİ, LENİN VE AYDINLIK'TA [1921-1925] MARKSİST KADINLAR
Zafer Toprak 29

"Bolşevikler Son Derece İfratperver ve Hatta Anarşi Cihetine Meyyal Olduklarından...":
OSMANLI HARİCİYESİ EKİM DEVRİMİ'Nİ NASIL TAKİP ETTİ?
Cengiz Yolcu 56

DEVRİMİN SINIRDAKİ YANKILARI: KARS'IN 1917'Sİ
Alexander E. Balistreri 64

DEVRİMİN ARDINDAN: BEYAZ ORDU VE 1917'DEN SONRA RUS
DİASPORASINDA DEVRİM KARŞITI SİYASET
Pınar Üre 118

'BİR HEYET-İ SEFARET DEĞİL BİR İHTİLÂL HEYETİ':
İTTİHATÇILAR VE ASYA'DA DEVRİMCİ DİPLOMASİ
Alp Yenen 132

"BAŞINDA BİR KALPAK OLSA":
GEORGİY ÇİÇERİN, SOVYET DIŞ POLİTİKASI VE TÜRK İHTİLALİ
Samuel J. Hirst 168

OKTOBR DEVRİMİ KOMİNTERN VE TÜRKİYE'DE KOMÜNİST
HAREKETİN BİÇİMLENİŞİ
Erden Akbulut 193

MÜTAREKE DÖNEMİNİN BAŞLARINDA İSTANBUL'DA
SOL HAREKETLER 1918-1920
Erol Ülker 223

YAZARLAR 235

GİRİŞ

EKİM DEVRİMİ, SOVYETLER VE TÜRKİYE

Erden Akbulut – Erol Ülker

Rusya'da işçi-köylü-asker Sovyetlerinin Bolşeviklerin öncülüğünde iktidara gelmesiyle sonuçlanan Ekim Devrimi, yirminci yüzyılın en önemli toplumsal-tarihsel gelişmelerinden biridir kuşkusuz. Bilindiği gibi Dünya Savaşı sürerken patlak veren devrim süreci, Rusya İmparatorluğu'nun çöküşüne ve savaştan çekilmesine yol açtı. Bu gelişme geçici olarak Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu için elverişli koşullar yarattı, ancak daha sonra bunlar da Avusturya-Macaristan ile birlikte Dünya Savaşı neticesinde çöken imparatorluklar arasında yer aldı. Sosyal-Demokratların kızıl Viyana'da yönetime ağırlıklarını koyduğu sıralarda, Almanya'da sosyal-demokratlardan ayrışan Spartakistler-komünistler Rusya'dakine benzer bir işçi sovyetleri hükümetinin kuruluşuna yönelik devrimci ayaklanma girişimine öncülük ettiler. Ocak 1919'da patlak veren Spartakist ayaklanmasının kanlı bir şekilde bastırılmasından kısa bir süre sonra, Mart 1919'da Bela Kun liderliğindeki komünistler Macaristan'da bir sovyet hükümeti kurdular. Ancak Macar devrimci hükümeti Ağustos 1919'da Romanya ordusunun Budapeşte'yi işgaliyle son buldu.

Bolşeviklerin umutlarını bağladığı Alman devrimi ve Macaristan Sovyet hükümetinin yenildiği sıralarda, yoğun bir iç savaş sürecinden geçen Rusya'nın güneyinde ve doğusunda önemli gelişmeler yaşanıyor-

du. Nisan 1918'de Bakü'de Temmuz ayı sonlarına kadar varlığını devam ettirecek, Bakü Komünü olarak bilinen bir Sovyet hükümeti kuruldu. Bakü aynı zamanda İran komünist hareketinin örgütlenmesi açısından önemli merkezlerinden biri haline geldi. Dünya Savaşı sırasında İran'ın büyük bir kısmı kuzeyde Rusya ve güneyde İngiliz işgali altındaydı. Mayıs 1917'de Bakü'de kurulan Adalet Partisi daha sonra İran'ın kuzeyindeki Gilan'da Mirza Küçük Han liderliğinde faaliyet gösteren Cengali isimli gerilla hareketiyle bağlantıya geçti. Mayıs 1920'de Küçük Han Bolşeviklerin desteğiyle Eylül 1921'e kadar varlığını sürdürecek olan Gilan Sovyet Cumhuriyeti'ni ilan etti. Cengali hareketiyle ittifak geliştirmiş olan Adalet Partisi Haziran 1920'de Gilan sınırları içindeki Anzali isimli liman kendinde İran komünist hareketinin program ve hedeflerinin saptanmasına yönelik önemli bir kongre düzenledi ve Eylül 1920'de ismini İran Komünist Partisi (İKP) olarak değiştirdi. İran'lı komünist ve devrimci gruplar Eylül 1920 başlarında Bakü'de Komintern öncülüğünde gerçekleştirilen Birinci Doğu Halkları Kurultayı'nda önemli bir ağırlığa sahipti.

Cihan Harbi sonrasında İran-Azerbaycan ekseninde tüm bu gelişmeler yaşanırken, savaştan yenik çıkan Osmanlı İmparatorluğu topraklarının dikkate değer bir bölümü, başkent İstanbul da dahil olmak üzere İtilaf güçleri tarafından işgal edilmekteydi. Ancak savaş boyunca imparatorluğu tek elden yöneten İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) iktidardan düştüğü, başlıca liderlerinin ülkeyi terk ettiği bu konjonktürde İstanbul, Trakya ve Anadolu'da yerel direniş hareketleri ortaya çıktı. İttihatçıların kuruluşunda önemli roller üstlendiği söz konusu yerel hareketler bir süre sonra merkezîleşti, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Nisan 1920'den itibaren faaliyete başladığı Ankara, direniş hareketinin başlıca merkezi haline geldi. Milli mücadelenin sömürgecilik ve emperyalizm karşıtı bir karaktere sahip olduğu iddiasını kimi zamanlar daha fazla ön plana çıkaran Ankara hükümeti ve başta Enver olmak üzere politik faaliyetlerini yurtdışında sürdüren İttihatçı liderler, Bolşeviklerle temas halindeydi. Sovyet hükümeti tarafından sağlanan mali ve askeri desteğin özellikle Anadolu'da Yunanistan ordusuna karşı girişilen askeri mücadelenin başarıya ulaşmasında önemli bir role sahip olduğu bilinmektedir.

Milli mücadele dönemi aynı zamanda Türkiye komünist hareketinin Bolşevikler ve Komintern ile bağlantı halinde şekillenmesi açısından çok önemli bir aşamaydı. Mustafa Suphi'nin liderliğindeki Türk Komünist Teşkilâtı (TKT), bizzat Bolşeviklerin desteğiyle Moskova'da ortaya çıkmış, daha sonra faaliyet merkezini sırasıyla Kırım, Odesa, Taşkent ve nihayet Bakü'ye taşımıştı. Dolayısıyla Bakü, Türkiye komünist hareketinin gelişimi açısından da başlıca merkezlerden biri haline gelmişti. Mütareke döneminde İstanbul ve Anadolu'da ortaya çıkan komünist çevreler, 10-15 Eylül 1920'de Bakü'de gerçekleşen Türkiye Komünist Teşkilâtlarının Birinci Kongresi'nde bir araya gelerek Türkiye Komünist Fırkası ismiyle birleşik bir parti kurma kararı aldılar. Bu girişim, milli mücadelede yer almak amacıyla Anadolu'ya geçmeyi deneyen Mustafa Suphi ve arkadaşlarının Ocak 1921'de katledilmesiyle akamete uğrasa da komünist hareket, Bakü'de kalanların yanı sıra İstanbul ve Ankara'da varlığını sürdürdü. İstanbul'da, Şefik Hüsnü liderliğindeki İstanbul Komünist Grubu ve üyelerinin büyük bir kısmı Rum işçilerden oluşan Beynelmilel İşçiler İttihadı, Ankara merkezli Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası'yla birlikte belli başlı komünist çevreler arasındaydı. Bu gruplar dâhilinde faaliyet gösteren kimi kadrolar Türkiye Komünist Partisi'nin Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar uzanacak kuruluş sürecinde etkin rol oynadılar.

Bu derlemede bir araya getirdiğimiz yazılar, Ekim Devrimi'nin yarattığı özgün bağlamın gerek Türkiye'nin ve gerek Türkiye komünist hareketinin kuruluş sürecine olan etkilerini ele almaktadır. Çalışmanın temelleri, Ekim Devrimi'nin 100. Yılı münasebetiyle 2017 yılı sonlarında gerçekleşen iki konferansta atıldı. Bunlardan ilki, Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı (TÜSTAV) tarafından 4-5 Kasım'da İzmir'de düzenlenen "100. Yılında Ekim Devrimi ve Türkiye'ye Etkileri" konferansıydı. İkincisi ise Tarih Vakfı'nın 7 Kasım'da gerçekleştirdiği "100. Yılında Sovyet Devrimi" sempozyumuydu. Derlemede yer alan yazıların büyük bir çoğunluğu bu konferanslarda sunulan ve bir kısmı da sonraki aylarda Toplumsal Tarih dergisinde yayınlanan metinlerden oluşmaktadır. Bu çalışma, Osmanlı-Türkiye tarihçiliği açısından son derece önemli roller oynayan bu iki değerli kurumun, Tarih Vakfı ve TÜSTAV'ın son yıllarda geliştirdikleri işbirliği ve ortak faaliyetlerin ürünlerinden biri olarak görülmelidir.

Çalışmada ele alınan en önemli konulardan biri, Ekim Devrimi sürecinin Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında ve Türkiye'nin kuruluş sürecinde nasıl görüldüğü ve değerlendirildiğidir. Türkiye'de modern tarih yazıcılığının kurucu isimlerinden Zafer Toprak, bu soruyu birbirini tamamlayan iki ayrı makalede ele almaktadır. Her ikisi de Ekim Devrimi'nin tartışmasız en önemli liderlerinden Vladimir İlyiç Ulyanof, yani Lenin'e ilişkin yazılara odaklanan makalelerden ilki, Ekim Devrimi günlerinden Lenin'in ölümü ertesine kadar Osmanlı basını, milli mücadele ve Cumhuriyet Türkiye'si yayın dünyasında konuya ilişkin özgün haber ve yorumlara değinmektedir. İkinci makale ise daha spesifik olarak milli mücadele ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında dönemin en önemli sosyalist yayın organı olan Aydınlık'ta özellikle Marksist kadınlar tarafından kaleme alınan yazıları incelemektedir. Cengiz Yolcu Ekim Devrimi'nin Osmanlı'daki yankılarına ilişkin yazısında, bir yandan Osmanlı matbuatı tarafından yabancı gazeteler ve ajanslardan elde edilen haberlerin okura nasıl sunulduğuna, öte yandan Osmanlı Hariciyesinin sınırın öbür tarafında meydana gelen hadiseleri nasıl gözlediğine ve payitahta ilettiğine eğilmektedir.

Alexander E. Balistreri, savaş ve devrimlerden ötürü dağılmakta olan iki imparatorluk arasındaki ilişkileri, Kars bölgesini mercek altına alarak incelemektedir. 1917'de Rus hakimiyeti altında olan bu bölgede Ekim Devrimi'nin etkilerine odaklanan Balistreri, dönemin siyasî mücadelelerini kronolojik bir şekilde ele almaktadır. Bu çerçevede Nisan 1917'deki Müslüman pogromu, Mayıs 1917'de gerçekleşen "Kars Rençberleri Kurultayı" ve Ocak 1918'deki "Sarıkamış Bolşevik Darbesi" gibi önemli gelişmeleri tartışmakta, bu sürecin "milliyetçi" ya da "solcu" bir anlatıya sığdırılamayacağını ileri sürmektedir. 1917'de Kars'ta sosyalist ve milliyetçi akımlar arasında yaşanan ayrışma ve birleşme çabaları, bu dönemde Kafkasya'ya egemen olan genel siyasî tabloya paralel bir seyir izlemiştir. Dolayısıyla Kars'ı anlamak, Osmanlı-Rusya sınır bölgesinde devrimin nasıl tecrübe edildiğine ışık tutmaktadır.

Pınar Üre, Osmanlı-Rusya arasında Ekim Devrimi sürecinde ortaya çıkan etkileşime bu defa işgal İstanbul'u ve çevresinde öbeklenen Beyaz Ruslar bağlamında değiniyor. Üre makalesinde, Bolşevik Devrimini takip eden Rusya İç Savaşı sırasında Kızıl Ordu'ya karşı savaşmak için bir

araya gelen ve 1920 yılının sonları itibariyle her cephede ağır bir yenilgiye uğrayan Beyaz Ordu mensuplarının ideolojik bir portresini çizmektedir. Beyaz Ordu'yu oluşturan bileşenler, Bolşeviklerden farklı olarak kapsamlı bir ideolojik çerçeveden yoksundur. Ancak devrim ve iç savaş Beyaz Ordu saflarında yer alanların toplumsal ve siyasi meselelere bakışlarını da etkilemiştir. Üre, Beyazların devrim, sınıflar arası ilişkiler gibi konulara nasıl baktıklarını, Rusya için nasıl bir yönetim şekli arzuladıklarını, eski müttefikleri Fransa ve İngiltere'ye yaklaşımlarını, komuta kademesinde yer alan bazı önemli isimlerin ve Beyaz Ordu saflarında yer almış subayların hatıralarına başvurarak ele almaktadır. Ayrıca makalede, Beyaz Ordu yönetimiyle yakından ilişkili olduğu bilinen *Zarnitsıy* gazetesine de kulak verilmektedir.

Alp Yenen ise merceği Ekim Devrimi'ni takiben gelişen devrimci diplomasiye, yani devrim sürecine damgasını vuran devletler ve devletdışı aktörler arasında ortaya çıkan olağandışı diplomatik ilişkiler bağlamına çevirmektedir. Yenen makalesinde, Sovyet Rusya, Türkiye, İran ve Afganistan arasında 1921 ilkbaharında imzalanan devletlerarası antlaşmaların, Bolşevik Devrimi ve Cihan Harbi sonrasında nasıl Asya'da yeni bir devrimci diplomasi düzeninin kurulmasına önayak olduğunu tartışmaktadır. Bu yazıda en çok üzerinde durulan husus, Cihan Harbi sonrasında firarda olan İttihatçı liderlerin bu tür diplomatik ilişkilere bizzat dahil olmasıdır. Kapsamlı bir arşiv ve hatırat araştırmasına dayanan çalışma, Asya'da devletlerarası düzenin yeniden kurulmasıyla neticelenen bu sürecin sonunda İttihatçıların ve diğer ihtilâlci devlet-dışı aktörlerin uluslararası sistemden nasıl ve neden dışlanmış olduklarını açıklamaktadır. Dolayısıyla İttihatçı liderlerin sürgün faaliyetlerinin bu ulus-aşırı perspektif üzerinden değerlendirilmesi, savaş ve devrim sonrası değişim sürecinin uluslararası sosyolojisine ışık tutmaktadır.

Samuel J. Hirst diplomasi bahsine, Sovyet-Türk uzlaşısının ilk ve en mühim evresinde Rusya'da hariciye komiseri olarak görev yapan Georgiy Çiçerin hakkındaki makalesiyle katkıda bulunmaktadır. Hirst'e göre Ruslar ve Türkler iki dünya savaşı arası dönemde mevcut ihtilafları bertaraf ederek uzun ömürlü bir işbirliği süreci başlatabildiler. Bu yakınlaşmanın en temel önkoşulu, bölgesel siyasi gerilimlerin ötesine bakabilen bir uluslararası ilişkiler perspektifinde yatmaktaydı. Çiçerin, böy-

le bir bakış açısını öne çıkarabilecek ve uygulayabilecek vasıflara sahip nadir şahsiyetlerdendi. Türkiye'yi destekleyen Çiçerin, kimi Bolşevikler tarafından kuşkuyla yaklaşılan bu siyaseti meşrulaştırmak için kalkınma mücadelesi veren Doğu memleketleri ile Batılı emperyalist devletler arasında baş gösteren düşmanlığı esas alan yeni bir uluslararası ilişkiler yaklaşımı tasavvur etmişti. Hirst makalesinde, Çiçerin'in Birinci Dünya Savaşı öncesi savunduğu düşünceler ile harp sonrası yazdıkları arasındaki zıtlıkları inceleyerek Çiçerin'in düşüncelerindeki köklü değişim sürecini ve Türkiye siyasetinin ardında yatan emperyalizm anlayışının nasıl ortaya çıktığını tartışmaktadır.

Erden Akbulut tartışmanın eksenini diplomatik süreçlerden Türkiye komünist hareketinin örgütlenme sürecine taşımaktadır. Akbulut çalışmasında Ekim Devrimi ve Komintern'in Türkiye komünist hareketinin biçimlenmesindeki belirleyici rolünü vurguladıktan sonra, Türkiye Komünist Partisi'nin kuruluşunu bir süreç olarak ele almaktadır. 1920'de Bakü'de toplanan kongreyle açılan bu sürecin, Ağustos 1922'de Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası'nın Ağustos 1922'de Ankara'da toplanan kongresinden geçtikten sonra, Kasım – Aralık 1922'de Moskova'da yapılan Komintern 4. Kongresi'nde oluşturulan Türkiye Birleşik Komünist Partisi Teşkilât Komitesi'nin yürüttüğü çalışmalardan sonra nihayet Şubat 1925'te İstanbul Akaretler'de yapılan birlik kongresiyle noktalandığı değerlendirmesini yapıyor. Bu süreçte TKP'yi oluşturan kollar olarak Bakü TKT çevresi, İstanbul Komünist Grubu, Türkiye Halk İştirakiyun Partisi ve İstanbul'da Rum ağırlıklı Beynelmilel İşçiler İttihadı, birleşik komünist partisinin kurucu kolları olduğu görüşünü savunuyor.

Erol Ülker ise komünist ve sosyalist unsurların Mütareke döneminin ilk evrelerinde Osmanlı başkenti İstanbul'daki faaliyetlerine odaklanmaktadır. İTC'nin iktidarı kaybettiği Mondros Ateşkes Antlaşması sonrası dönemde başkent, fiilen İtilaf devletleri tarafından işgal edilmiş ve işgal 16 Mart 1920'de İngiliz, Fransız ve İtalyan askeri makamlarının şehrin yönetimine el koymasıyla resmî bir nitelik kazanmıştır. Bu süre zarfında İstanbul, büyük oranda İttihatçı kadrolarının örgütlediği bir direniş hareketinin ortaya çıkışına sahne olmuş, aynı dönemde birçok sosyalist ve komünist çevre faaliyete başlamış, radikal örgütlenme-

ler İstanbul'da dikkate değer bir etkinlik kazanmıştır. Ülker, Mütareke döneminin Mart 1920'ye kadar uzanan bu ilk safhasında, İstanbul'da Müslüman unsur içinde ortaya çıkan sosyalist ve komünist çevrelere ve bunların direniş hareketiyle ilişkilerine odaklanmaktadır.

İcadiye – Kurtuluş
Ekim 2019

Vladimir İlyiç Ulyanof [Lenin] ve Türkiye – I

EKİM DEVRİMİ VE OSMANLI-TÜRK BASININDA LENİN

Zafer Toprak

Bolşevik İhtilâli kuşkusuz savaşın ortasında bocalayan Osmanlı Devleti için bir umut ışığı oldu. Çarlık Rusyası ile Türkiye, Cihan Harbi'nde hasım kamplardaydı. İhtilâlle birlikte Çarlık yönetimini alaşağı edip Lenin'in önderliğinde Sovyet düzenini kuran devrimci iktidar savaştan çekilip barış için çaba sarf edecekti. Bu gelişme Osmanlı ordularının hiç olmazsa Kafkas cephelerinde nefes almasına vesile oldu. Bu arada devrimin gerisindeki sosyalist düşünce akımı Osmanlı'da da İkinci Meşrutiyet sonrası zemin bulmuştu. Osmanlı Sosyalist Fırkası kurulmuş, *İştirak* başta olmak üzere bir dizi sosyalist dergi yayımlanmıştı. 1916 yılında Lenin'in *Kapitalizmin En Son Aşaması Emperyalizm* kitabı mazlum ülkelere yeni bir çıkış kapısı açıyordu. Nitekim Parvus'un yazıları başta olmak üzere Batı sömürgeciliğine karşı koyan kimi yazarlar sayesinde emperyalizmin neden olduğu bağımlılık ilişkileri Osmanlı düşünce dünyasında da yer etmeye başlamıştı. Lenin'in emperyalizm karşıtı politikası İttihat ve Terakki bünyesinde ilgi uyandırmakta gecikmedi. Ne de olsa aynı düşmana karşı mücadele edilecekti. Bu nedenle 1917 Bolşevik İhtilâli Osmanlı için giderek olumsuz bir çizgiye giren dünya savaşında İttihatçılar için çözüm sunabilirdi. Lenin bundan böyle Osmanlı basınında umutla izlenen bir lider oldu.

Lenin ve Milli Mücadele

Milli Mücadele ile birlikte bu ilgi Sovyet Rusya'yla bilfiil dostluk ilişkilerine dönüştü. Türkiye Lenin'in ülkesiyle Milli Mücadele döneminde sıcak ilişkiler geliştirmiş, Sovyet Rusya Türkiye'yi ilk tanıyan ülkelerden biri olmuştu. Batı emperyalizmine karşı aynı cephede yer alan her iki ülke Moskova görüşmeleri sonucu 16 Mart 1921 günü Türkiye-Sovyet Rusya Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması'nı imzalamıştı.

Bu tarihten daha önce Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa ile Rus Şuralar Cumhuriyeti Reisi Lenin arasında Dağıstan'ın istiklâli nedeniyle telgraf teatisinde bulunulmuştu. Her iki devlet reisi bu vesileyle emperyalizme karşı verdikleri ortak mücadeleyi bir kez daha gündeme taşımışlardı. Mustafa Kemal'in Lenin'e gönderdiği telgraf, içeriği yönüyle Milli Mücadele'nin niteliğini de belirliyordu. Telgrafın metni şöyleydi:

> "Reis Yoldaş !
>
> Telsiz telgrafla Moskova'dan vaki olan bir tebliğ ile Sovyet Rusyası tarafından Dağıstan'ın istiklâli tanındığına muttali olduk. Bu mes'ud kararın Bolşevizm dünyasıyla İslam dünyası arasındaki münasebâta fevkalade hüsn-i tesir edeceğini ve bu suretle bizleri hâl-i hazır kapitalist idaresinin iktibas-ı hayat ve kuvvet eylediği Garp emperyalizmini devirmekten ibaret olan müşterek gayemize daha ziyade yaklaştıracağına şüphe etmiyorum. Bu netice-i mes'udenin ancak sıkı sıkıya teşrik-i mesai etmemizle kabil olacağına kani olduğumdan dolayı bizi yekdiğerimize bağlayan revâbıtı daha ziyade tahkim ve teşyid edecek her hadisenin mucib-i sürur ve mahzûzâtım olduğunu beyan eder ve Rus Sovyet Cumhuriyeti'nin zat-ı âlîlerinden mülhem olarak Şark'ta tesis ettiği dûrendişâne ve akılâne siyasetinden dolayı arz-ı teşekkürât eylerim. Şark'ta ve bütün dünyada hak ve adaletin zafer-i karibine büyük bir imanla kani olarak ihtiramâtımın kabulünü rica ederim efendim."[1]

Türk-Sovyet ilişkileri Milli Mücadele ertesi diplomatik düzeyde dostane bir biçimde sürecekti. Ancak kısa bir süre sonra Lenin sahneden çekildi. Lenin'in sağlığı 1921 yılından itibaren giderek kötüleşmişti. Ölmeden önce birkaç kez inme geçirmişti. Ekim Devrimi'nin lideri

1 Zafer Toprak, " 'Anadolu'da Yeni Gün'de Kafkasya: Mustafa Kemal, Lenin ve Neriman Nerimanof," *Görüş*, sayı 41, Nisan 1990, s. 26-27. "Dağıstan'ın bağımsızlığı nedeniyle Lenin-Mustafa Kemal yazışmaları – Türkiye ve Rusya Münasebâtı," *Anadolu'da Yeni Gün*, 26 Kanun-ı sânî 1921, s. 1.

ve Sovyetler Birliği'nin kurucusu Vladimir İlyiç Ulyanov, bilinen adıyla Lenin, 21 Ocak 1924 günü tedavi gördüğü Gorky kasabasında 53 yaşında öldü. Lenin, politik kimliğinin yanı sıra aynı zamanda Marksist-Leninist ideolojinin fikirsel önderiydi. Bu nedenle dönemin Türkiyeli Marksist aydınları nezdinde ayrı bir yeri vardı.

Ölüm Haberi ve Ankara

Lenin'in ölümü Türk basınında geniş yer aldı. Ölüm haberi tabip raporuyla birlikte şu satırlarla veriliyordu: "21 Kanun-ı sânî'de Lenin'in sıhhati birdenbire fenalaştı. Saat 5.30'da teneffüs müşkülleşti. Lenin kendisini kaybetti ve kuvvetini zayi etmeye başladı. Nihayet 7:15'te merkez-i teneffüsün felci üzerine teneffüs inkıtaa uğradı."[2]

Ardından bir ek rapor geldi: " 22 Kanun-ı sânî'de saat üçte Lenin üzerinde yapılan feth-i meyyit [otopsi] ameliyesi neticesinde, cihaz-ı deverânının derin tebeddülâta uğradığı görülmüştür. Mevtin bilavasıta sebebi ev'iye-i dimağiyyede [beyin damarlarında] husule gelen nezftir [kanamadır].[3]

Bir gün sonra ise 23 Ocak günü Gorky'den Moskova'ya getirilen Lenin'in naşı , eskiden Rus asilzadelerinin kulübü olan, devrim sonrası iki numaralı "Amele Teşkilatları Evi"ne dönüştüren binada Sütunlu Salon denilen mekâna kondu ve halkın ziyaretine açıldı. Ardından Kızıl Meydan'da devrim önderlerinin gömülü olduğu sarayın duvarı boyunca düzenlenen mezara Kamenef, Kalinin, Zinovief ve Buharin tarafından indirildi.

Lenin'in cenaze merasimi hakkında haber Moskova'dan dünya telsizlerine, bu arada Türkiye'ye, şu satırlarla aktarıldı: "26 Kanun-ı sânî Moskova: Lenin'in cenaze merasimi bugün icra olunmuştur. Bugün Kızıl Moskova müthiş bir manzara arz ediyordu. Rusya'nın her tarafından akın akın Moskova'ya dolan köylü ve amele mümessilleri, beynelmilel amele teşkilatları murahhasları, düvel-i ecnebiyye diplomatları, soğuğun tahte's-sıfır otuz beş derecede olmasına rağmen bir buçuk

2 – *Bütün Dünya İşçileri Birleşiniz – Lenin ve Leninizm – Hayatı, Şahsiyeti ve Hakkındaki Mütalaalar*, Sadreddin Celâl ve Şevket Süreyya Aydınlık Külliyatı 10, Cihan Biraderler Matbaası, 1924, s. 64.

3 *A.g.e.*, s. 60.

milyon halk merasime iştirak etmişlerdir. Lenin medfenine [kabrine] indirilirken bütün Rusya'da bütün işler tatil edilmiş, beş dakika müddetince bütün toplar ve tüfekler ateş açmışlar, bütün fabrikalar düdüklerini çalmışlardır. Bu esnada Rusya'nın her tarafına telsiz telgraflar şu sözleri çekmiş bulunuyorlardı: "Arkadaşlar! Ayağa! Kalkınız! Lenin medfenine [kabrine] indiriliyor!"[4]

Bu tören sırasında o sırada Moskova'da bulunan, çoğu Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesi [KUTV] öğrencisi olan Türk Marksistler de törende hazır bulunmuşlar ve anılarını *Aydınlık* dergisinde yayınlamışlardı. Bu anılara bir sonraki yazımızda yer vereceğiz.

Lenin'in ölüm haberi bir gün sonra, 22 Ocak günü Moskova'dan Ankara'ya ulaşmıştı. Ancak Ankara'da bulunan Rus heyeti haberi itiyatla karşılamıştı. Haberin 24 Ocak telgrafıyla teyit edilmesi üzerine Büyük Millet Meclisi'nde Celâl Nuri Bey tarafından Lenin'in ölümü ve Türkiye için bunun anlamı üzerine bir konuşma yapıldı. Ardından Sovyet Rusya'ya oybirliği ile taziyet telgrafı çekilmesine karar verilmişti. Ayrıca Hariciye Nezareti Sovyet sefirine taziyetlerini bildirmiş, Sovyet sefaretinde bir tören düzenlenmişti. Bu arada Başvekil İsmet Paşa, Sovyet Rusya hükümet reisi Kalinin'e şu telgrafı çekmişti: "Monsieur Lenin'in vefatıyla müteessir olan Türkiye Büyük Millet Meclisi dost ve komşu milletin duçar olduğu ziya-i elemden mütevellit hissiyyat-ı taziyetkârânesini Rusya Şuralar Müttehid Cumhuriyeti'ne arz eyler."[5]

Lenin'in ölümü Türkiye'de büyük yankı uyandırmıştı. Türk basını da 23 Ocak gününden itibaren ölüm haberine geniş yer vermişti. Şimdi Ekim Devrimi'nin ilk günlerine geri dönelim ve Osmanlı basınının Lenin'e ayırdığı yeri görelim.

Lenin'le Mülakat

Osmanlı basını Lenin'e ilk kez Ekim Devrimi ertesi yer verdi. *Vakit*, *Tasvir-i Efkâr*, *Tanin*, *Sabah* gazeteleri Rusya'daki gelişmeleri günü gününe okuyuculara aktarıyor, bu arada Lenin'den sık sık sütunlarında bahse-

4 *A.g.e.*, s. 61.

5 *A.g.e.*, s. 54.

diyorlardı. "Bolşevikler ve Lenin"[6], "Lenin kimdir ?"[7], "Lenin'de istibdat meyli"[8] bu tür makalelerden birkaç başlığı oluşturuyordu. Bunlar yanı sıra "Bolşevikî siyaseti"[9], "Sosyalizm nedir ?"[10], "Harp ve Sosyal Demokrasi"[11] türü Sovyet Rusya'nın yapılanmasına yönelik yazılar gazetelerde yer alıyordu. "Lenin Kimdir ?" başlıklı 13 Aralık 1917 günlü *Sabah* gazetesinde çıkan yazı Lenin'le ilgili ilk biyografik bilgiydi. [12] Bu yazıyı diline dokunmaksızın ekte sunuyoruz. Öte yandan *Vakit* ve *Tasvir-i Efkâr* gazetelerinde Aralık 1917'de iki Osmanlı gazetecisinin Lenin'le, devrim öncesi 1916 Haziran ayında yaptığı mülakat yer alacaktı.

Türkiye Rus devrimine duyduğu ilginin boyutlarını Uygur Kocabaşoğlu ve Metin Berge *Bolşevik İhtilâli ve Osmanlılar* başlıklı kitaplarında geniş bir şekilde inceliyorlar.[13] Devrim sırasında özellikle *Sabah*, *Tasvir-i Efkâr* ve *Vakit* gazeteleri Lenin'e odaklanacaklardı. İstanbul gazeteleri bununla da yetinmeyip iki muhabirinin Lenin'le devrim arifesinde 1916 Haziran ayında İsviçre'de yaptıkları bir mülakata yer vereceklerdi. "Lenin ile mülakat"ı Darülmuallimin-i Aliyye muallimlerinden Aziz Bey ile Yusuf Akçura gerçekleştirmişti ve *Vakit* ile *Tasvir-i Efkâr* gazetelerinde yer almıştı. *Vakit* gazetesi mülakatla ilgili olarak şunları yazıyordu: "İnsaniyeti sulh yoluna doğru sevk etmek için ilk kat'i adımları atan Lenin, hiç şüphesiz yarın tarihin büyük şahsiyetleri sırasında zikr edilecektir".[14] Bu mülakatın *Tasvir-i Efkâr* versiyonunu[15] ekte veriyoruz. *Vakit*'te ise mülakat birkaç gün önce yayınlanmıştı.[16]

Lenin'in izleyen yıllarda Osmanlı basınındaki yerini Uygur Kocabaşoğlu ve Metin Berge'nin derledikleri kitaptan izlemek mümkün.

---

6 "Bolşevikler ve Lenin," *Vakit*, 17 Kanun-ı evvel 1917, s. 1.

7 "Lenin Kimdir?," *Sabah*, 13 Kanun-ı evvel 1333/1917, s. 1.

8 "Lenin'de istibdat meyli," *Vakit*, 18 Şubat 1918, s. 1.

9 "Bolşevikî siyaseti," *Tanin*, 20 Şubat 1918, s. 1.0.

10 Yusuf Osman, "Sosyalizm nedir ?" *Tasvir-i Efkâr*, 5 Haziran 1917, s. 1.

11 "Harp ve Sosyal Demokrasi," *Tanin*, 4 Nisan 1917, s. 1.

12 "Lenin Kimdir?," *Sabah*, 13 Kanun-ı evvel 1333/1917, s. 1.

13 Uygur Kocabaşoğlu ve Metin Berge, *Bolşevik İhtilâli ve Osmanlılar*, (Ankara: Kebikeç Yayınları, 1994).

14 "Lenin'le bir mülakat," *Vakit*, 12 Kanun-ı evvel 1333/1917. s. 1.

15 "Lenin ile mülakat," *Tasvir-i Efkâr*, 20 Kanun-ı evvel 1917, s. 1. (Darülmalimin-i Aliye muallimlerinden Aziz Bey ve Yusuf Akçura)

16 "Lenin'le bir mülakat," *Vakit*, 12 Kanun-ı evvel 1917, s. 1.

Ölümü üzerine ise en geniş yeri doğal olarak 1921 ile 1925 yılında Türk Marksistlerinin yayınladığı *Aydınlık* dergisi verdi. Aydınlıkçılar ayrıca *Lenin ve Leninizm* başlıklı bir risale yayınladılar.[17]

Dergideki yazılardan bir "Lenin idol"ü çıkarmak mümkündü. *Aydınlık* otuz bir sayılık tarihinde üç kez Lenin kapağı attı. 20. sayıdan [Şubat 1924] itibaren sürekli Lenin üzerine makalelere yer verdi. Yazarlar Sadreddin Celal, Şevket Süreyya, Şaziye Sabiha, Fevziye, Kerim Sadi idi. Ve nihayet Nâzım Hikmet'in *Ustamızın Ölümü* başlıklı ünlü şiiri Lenin'in ölümünden bir yıl sonra, *Aydınlık*'ın 30'uncu sayısında, Şubat 1925'te yayımlandı.

Ustamızın Ölümü

Bu ünlü şiir maalesef Nâzım Hikmet güncel külliyatında, Yapı Kredi Yayınları'nın Nâzım'ın toplu eserlerinde, diliyle oynanmış, tahrif görmüş, hatta sansürlenmiş şekliyle yer alıyor.[18] O tarihlerde Troçki hâlâ devrim liderlerinden biriydi. Nâzım da şiirinde Troçki'ye yer vermişti. İleriki yıllarda Nâzım TKP'den tasfiye edilirken Troçkistlikle suçlanacaktı.

Yapı Kredi külliyatında *Ustamızın Ölümü* şiirindeki Troçki'yi içeren satır silinmiş, yerine farklı bir satır eklenmişti. "Troçki'nin de demir dalgalı saçlarını titreten bir haber" tahrif görmüş versiyonunda "Telgraf direklerinin demir saçlarını titreten bir haber" olarak yer almıştı. Değişikliğe uğrayan başka sözcükler de vardı: Seda – Ses, Aksi seda – Yankı, Kitlelerin – Yığınların, Aksi sedanın aksi sedası – Yankının yankısı, Yüksek sesle – Haykırarak, Asırların - Yüzyılların. Ayrıca, külliyatta bu önemli şiir nerede yayınlandığı belirtilmeksizin yayın tarihi olarak 1924 tarihi veriliyor. 1924 tarihi de yanlış; şiir Şubat 1925'te, Lenin'in ölümünden bir yıl sonra Aydınlık'ta yayımlanıyor. Şiirin Aydınlık'ta yer alan sayfalarını ve Latin harflerine çevirimini ilişikte veriyoruz.

Bu arada şunu hatırlatalım. Nâzım o tarihlerde büyük ölçüde Mayakovski'nin etkisi altındaydı ve şiirin satırları da ayrı bir görsellik

17 Aydınlık külliyatı: 10 – *Bütün Dünya İşçileri Birleşiniz – Lenin ve Leninizm – Hayatı, Şahsiyeti ve Hakkındaki Mütalaalar*, (Cihan Biraderler Matbaası, 1924).

18 Nâzım Hikmet, *İlk Şiirler* [Şiirler 8], (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002), s. 209-211; ve Nâzım Hikmet, *Bütün Şiirleri*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011), s. 2071-2073.

sunuyordu. Bu görsellik farklı puntolarla, koyu ve açık renklerle, türlü şekillerde ifade ediliyordu. Bu anlayış dönemin konstrüktivist sanat anlayışını yansıtıyordu. Nitekim *Aydınlık*'taki şiirde bunu gözlemlemek mümkün. Bugünkü yayınlarda ise bu hususa dikkat edilmiyor. Oysa *Resimli Ay*'da Nâzım'ın ve onun çizgisinde olan ozanların şiirlerinde bu "biçim" sorunu gözetilmiş bulunuyor.

BELGELER:

"Lenin Kimdir," ***Sabah***, 13 Kanun-ı evvel 1333/1917, s. 1.

Simbirsk Mektep Müdürünün oğlu Vladimir İlyiç Ulyanof – İlk isyan – Darülfünun'dan Tard – Amele Sınıfının Hürriyeti İçin Müzakere Cemiyeti – Sibirya'ya Nef'i – Memâlik-i Ecnebiyyedeki Hayatı

Sulh lehindeki mücadelesi ile bütün dünyada mühim bir şahsiyet hükmünü alan Lenin'in tercüme-i hâli hakkında mufassal bazı malumâta destres olduk [eriştik]. Bu malumât Lenin'in tarz-ı hayatı ve müdafaa ettiği esasları vazıh bir surette göstermektedir. Elyevm Rusya'nın mukadderâtına hakim olan ve ittihaz edeceği hatt-ı hareket ile Harb-ı Umumî üzerinde büyük tesir yapacak olan Lenin'in kim olduğunu bilmek faideden hâli olmadığı için bu malumâtı aşağıda derç ediyoruz.

Elyevm bütün Rusya'nın mukadderâtını yed-i idaresine almış olan Lenin 1870 senesi Nisanının üçüncü günü Simbirsk kazasında tevellüd etmiştir. Asıl ismi Viladimir İlyiç Ulyanof olup Lenin nâm-ı müstearıdır. Pederi Simbirsk'de mektep müdürü idi. Epeyce tahsil görmüş bulunduğu için ahalinin seviye-i irfanını yükseltmeye bütün kuvvetiyle çalışıyor, mektepteki derslerinden mada ahali arasında da ilim ve irfanın teemmüm etmesi için sarf-ı gayret ediyordu. Hâlbuki bir taraftan ahalinin fakr u zarureti, diğer taraftan hükümet-i müstebidenin keyfi icraatı Vladimir İlyiç Ulyanof (Lenin) kendini anlamaya başladığı zaman bu ahvali gördü ve kalbinde o zamandan itibaren derin bir isyan baş gösterdi.

1887 senesinde meşhur ihtilâlcilerden biraderi İmparator Üçüncü Aleksandır'a karşı suikast tertibi ile itham olunarak idam edildi. O zaman Lenin Darülfünun'da hukuk tahsil ediyor ve daima sosyalist fikirleri takip ederek bu yolda propaganda yapıyordu. Biraderinin idamı

üzerine propagandasına bir kat daha germi verdiğinden Darülfünun'dan tard edildi.

Lenin 1887'den 1892 senesine kadar muhtelif işlerle uğraştıktan sonra 1892'de Petersburg'da yerleşti ve bütün gayretini içtimaî faaliyetlere hasretti. Bilhassa amele teşkilâtı ile uğraşmaya başladı. Rusya'da ilk amele teşkilatı münhasıran Lenin'i eser-i gayretidir. Bu yolda teşkil edilen cemiyetin ismi "Amele Sınıfının Hürriyeti İçin Mübareze İttihadı" unvanını haizdir.

Lenin bir taraftan içtimaî faaliyetlere hasr-ı vücut ederken diğer taraftan Mecmua namı altında bir risale neşrederek bütün kuvvetiyle sosyalizm fikirlerini neşretmeye başladı. Fakat 1895 senesi Kanun-ı evvelinde Lenin "Mübareze İttihadı" cemiyetinde refikleriyle birlikte tevkif edilerek hapse tıkıldı. Lenin iki sene zincirbend kaldı ve bâde Sibirya'ya sürüldü.

1898 senesinde "Amele Sınıfının Hürriyeti İçin Mübareze İttihadı" cemiyetinden Rus Sosyal Demokrat Amele Fırkası doğduğu zaman Lenin Şarkî Sibirya'da ücra bir köyde, dünyadan uzak bir hayat yaşıyor idi. Müddet-i cezaiyyesinin ikmâlinden sonra memâlik-i ecnebiyyeye gitti ve eski arkadaşları ile beraber gazete neşrine başladı. Yazdığı bütün makaleler şiddetli ihtilâl fikirleri ile meşbu' idi. Lenin aynı zamanda mufassal bir ilmî eser de telif ediyordu. Amele Fırkası'nın ikinci kongresinde fırka efradı arasında ihtilaf husule geldi ve işte o zaman Maksimalistler ile Minimalistler hizipleri teşekkül eyledi.

1905 senesinde zuhur eden ilk Rus ihtilâlinde Lenin memleketine avdet etti ve bütün kuvveti ile hareket-i ihtilâliyyeye iştirak eyledi. Evvela Petersburg'da ikamet etti ve bâde Finlandiya'nın Kanunkale şehrine giderek orada sosyalizm propagandasıyla iştigale başladı. Hükümet-i müstebide 1907 senesinde ihtilâli itfâya muvaffak olunca Lenin yeniden memâlik-i ecnebiyyeye gitti ve Beynelmilel Sosyalist Cemiyeti'ne dahil olarak sosyalist hareket-i ameliyyesine iştirak eyledi.

Harb-ı Umumî'nin son üç senesinde Lenin Almanca, Rusça ve Fransızca makaleler yazarak içtimaî emperyalizmi şiddetle tenkid eylemiş ve bilahare Sosyal Demokrat ve Komünist namıyla iki gazete neşretmiştir. Diğer taraftan Beynelmilel Zimmerwald Konferansı'nın teşkili

ile de uğraşmış ve bütün mesaisi Avrupa sosyalist mahâfilinde büyük bir tesir husule getirmiş. Bu suretle Lenin Avrupa sosyalistleri arasında ciddi bir nüfuz kazanmıştır.

Rus idare-i müstebidesi sükût eder etmez Lenin ihtilâl hareketinin Garbî Avrupa amelesine dahi sirayet etmesi için hiçbir fedakârlık diriğ etmemeleri ve Nisanda Rusya'ya avdet ederek memlekette hareket-i ihtilâliyyenin tevessü etmesine ve Harb-ı Umumî'ye karşı birçok mübareze tertibine çalıştı. Bütün bu teşkilat bittabi ağniyyan sınıfının [asilzade sınıfının] buğz [kin, nefret] ve adametini [akılsızlığını] tahrik eyledi. Ahalinin vasi kitleleri ise bilakis Lenin'in faaliyetini takdir ettiler ve nihayet kendisini hükümet-i ihtilâliyyenin başına geçirdiler.

Lenin'in telif etmiş olduğu bütün âli eserlerin mevzu'u milli hususlar ve bilhassa arazi meselesi teşkil eder. Lenin daha Rusya ihtilâlinin zuhurunda Lehistan, Finlandiya ve Ukranya meselelerinin muhakkak bir tarzda suret-i tesviyyesi esaslarını hazırlamıştır. Gerek harekât-ı siyasiyyesinde gerek asâr-ı ilmiyyesinde gayet metin fikirler ile meşbu' olduğunu ispat eylemiştir. İşte bu metanet sayesindedir ki son hareket-i ihtilâliyyenin zimam-ı idaresini [yönetimini] eline geçirmeye muvaffak olmuştur.

* * *

"Lenin ile mülâkat," ***Tasvir-i Efkâr***, 20 Kanun-ı evvel 1917, s. 1. (Darülmalimin-i Aliye muallimlerinden Aziz Bey ve Yusuf Akçura)

Bir han odasında - Bir karyola ile bir masa - Lenin'in düşündükleri - Bambaşka bir cemiyet-i beşeriye - Lenin'in malumâtı - Rusya'daki demokrasi nerelere kadar icra-i tesir edebilir?

Yeni Rus hükümeti reisi Lenin, mevki-i tatbike koyduğu nazariyyat-ı siyasiyye ve Rusya'ya verdiği son şekl-i idare ile dünyanın her tarafında nazar-ı dikkati celb eden bir şahsiyet-i mühimme olmuştur. Beşeriyet-i muzdaribeye sulh ve selamet bahşı gibi niyyât-ı necibe [soylu niyetler] ile mevki'kâr ve iktidara çıkarılan bu tarihî adımın ahvâl-i hususiyye ve efkâr-ı siyasiyyesi, diyebiliriz ki zamanımızın en merakaver mebâhisinden birini teşkil etmektedir. Mahalli matbuatın ecnebî gazetelerden nakl ve iktibas ettiği fıkralar ise, kari'îlerimizin ihtiyaç ıttılâını [öğrenci ihtiyacını] teskin edebilecek mertebe müdellel [delil, şahit ile

ispat edilmiş] ve mufassal değildirler. Ahali komiserleri reisinin gerek ahvâl-i hususiyye, gerek ahvâl-i siyasiyyesi hakkında malumât-ı kafiyye almak için, Darülmuallimin-i Âliye muallimlerinden olup İsviçre'de bulunduğu müddetçe Lenin ile birkaç kere mülâkat eden Aziz Bey'e müracaat ettik. Mumaileyhin bu hususa dair olarak verdiği malumat ve tafsilatı, herkesce müsellem olan [doğruluğu herkesçe kabul edilmiş olan] ehemmiyet-i azimesine mebni âtiye derc ediyoruz:

Bir Han Odasında

Yusuf Akçura Bey ile beraber 1916 senesi Haziran'ında Lozan'da in'ikad eden Milel-i Mahkûme Kongresi'nde bulunuyorduk. Orada bazı Rus sosyalistleri ile tanıştık. Bunlardan Zifeld isminde genç bir adam bizi Lenin ile görüştürmeye vasıta oldu. Lenin, Alman İsviçresi'nde, biz ise Fransız İsviçresi'nde idik. Genç sosyalist ile beraber Zürih'e gittik; vaktimiz gayet dar olduğundan Lenin ile ancak birkaç def'a görüşebildik. Lenin ile ilk mülakatımız Temmuz nihayetlerinde vuku'a geldi. Zifeld'in delaletiyle bir gece saat onda Lenin'in evine gittik. Lenin'in ikamet ettiği mahal küçük bir otel idi. Bu otel ise Zürih gibi gürültülü bir şehrin en sakin, en tenha, en asude sokaklarından birinde kâindi ve bir otelden ziyade bir han odasına benziyordu. Lenin'in sakin olduğu kata çıkmak için gayet uzun ve dolambaçlı, tıpkı bizim mağazalardakilere müşabih ve muazzam merdivenlerden çıkmak iktiza ediyordu.

Bir Karyola ile Bir Masa

Odasına girdiğimiz vakit bu mühim adamın maişetindeki sadeliğe karşı hayret ve taaccüp içinde kaldık. Çünkü odada demir bir karyola üzerine konulmuş adi bir yatak ile iki iskemle ve bir de ufak masadan başka hiçbir şey yoktu. Müteakiben dördümüz de o han odasından çıktık; o civarda bulunan bir kahveye gittik; o kahvenin salon şeklindeki bir odasında oturduk. Ve saat ondan bire kadar, tamamen üç saat Lenin ile uzun uzun sohbet ettik.

Lenin'in Çehre ve Kıyafeti

Lenin, kırk kırk beş yaşlarında kuvvetli, tamü'l-aza ve tamü's-sıhhe bir adamdır. Boyu orta, sakalı yok ve bıyıkları kesikti. Simasından ma-

ada telebbüs [giyinme] ve tekellümünden de kat'iyyen Rus olduğu anlaşılamaz. Diğer Rus sosyalistleri gibi kir ve pislik içinde değildir. Bilakis sade ve temiz kıyafeti ve güzel olmamakla beraber çirkin de olmayan siması ile insanda hoş bir tesir ika' ediyordu. Dördümüz de Fransızca bildiğimiz için musahabemiz bu lisan ile cereyan etti. Fransızcayı bir Parisli kadar iyi konuşuyordu. Mahzâ sonradan Almanca bildiğini de öğrendim.

Lenin'in Düşündükleri

Bizim Lenin'le görüşmekliğimizde bir maksat vardı. Biz de Rusya'daki milel-i mahkûmeden olduğumuz için, Rus sosyalistlerinin en mühim rüesasından birinin bizim mensup olduğumuz milletler ile Rusya'nın idare-i dahiliyye-i müstebidesi hakkında neler düşündüğünü anlamak istiyorduk. Sözü arzu edilen mecraya getirmek üzere evvela Rusya'nın idare-i dahiliyyesi hakkında neler düşündüğünü sorduk. Mülakata başladığımızdan biraz sonra, kendisine irad ettiğimiz suallere karşı verdiği cevaplara bakarak sosyalizmde kolektivist derecesinde efkâra sahip olduğunu öğrenmiştik. Bugün Rusya'da tatbikine başladığı taksim-i arazi ve hakk-ı tasarrufun ilgası gibi hususâtı, Lenin ile o zamanki mülakatımızda kendisinden işitmiş idik.

Bambaşka Bir Cemiyet-i Beşeriyye

Lenin, prensiplerini mevki-i tatbike koymak için sırf söz ve mantığa müracaat usulünü kabul etmemektedir. Mumaileyh prensiplerini mevki-i fiile koymak için vesait-i şedideyi iltizam etmektedir.

Yine aynı akşam siyasî ve içtimaî prensiplerini dur ü dırâz [uzun uzadıya] nakl ve ityân eyledikten sonra, bu suretle, yani kendi fikirlerini tevfiken vücude getirilecek bir Rus demokrasinin, Avrupa'nın eşkâl-i hazırası üzerinde icra-i tesir edeceğine kani olduğunu söyledi ve binaenaleyh âtide bambaşka esasat üzerine müesses yeni bir cemiyet-i beşeriye teşekkül edeceğini ve bunun da çok gecikmiyeceğini bildirdi. Lenin'in bize vuku bulan beyanatına göre, O, bütün bu düşünceleri ile yalnız Rusya'daki bir kısm-ı beşeriyyeti düşünmüyordu. Bilakis cemiyet-i beşeriyyenin heyet-i umumiyyesi ile alelumum akvam hakkında aynı fikirler ve aynı hayırhahhane niyetler ile hareket ettiğini söyledi.

Bir Millet Diğer Bir Millete Tahakküm Edemez

Biz millet-i mahkûme olduğumuzu ileri sürerek hakkımızdaki, yani milel-i mahkûmeye ait efkârını sorduk. Buna cevaben, büyük bir milletin küçük milletlere tahakküm etmesini kabul etmediğini beyan etti. Çünkü onun fikrine nazaran ne kadar küçük olursa olsun, bir millet, tabiatın kendisine bahşettiği vasıfları inkişaf ettiremez veya böyle bir inkişafa mümanaat edilir ise, bu milletten matlub [taleb edilen] olan faide husule gelmez. Hatta o cemiyet-i mahkûme, bir zaman gelir ki milletler heyetinde maddi ve müspet bir rol oynayamadığı gibi diğer milletler arasında da her vakit için vesile-i nizâ' [çekişme, kavga] ve mücadele teşkil eder.

Lenin'in İlmi ve Seciyesi

Lenin ile daha o zaman görüştüğümüzde, bize Rusya'da bir ihtilâl kopacağının muhakkak olduğunu haber vermiş idi. Aynı zamanda muharebenin de gayet uzun müddet devam edeceğini bildirmişti. İsviçre'deki müfrit sosyalistler Lenin'e pek ziyade ehemmiyet vermektedirler. Lenin İsviçre'deki müfrit sosyalist teşkilatının reisi idi. Ayda bir kere Jenev'e [Cenevre] gider ve orada konferansını verdikten sora yine azletgâhına avdet ederdi. Mumaileyh Ernest Renan gibi büyük bir âlim olmasa bile, içtimaiyyat mebâhisinde tetebbuat-ı vasıa sahibidir. Lenin'in en bariz seciyesi, prensiplerini tatbik hususunda gösterdiği şöhretli azmidir. Dediğim gibi konuşurken insanda iyi bir tesir bırakmaktadır. Cümleleri kesik olmakla beraber çok iyi konuşmaktadır.

Harp İlan Edildikten Sonra

Lenin harp ilan edildiği zaman Avusturya'da idi. Avusturyalılar buna karşı evvela diğer sivil üseraya olduğu gibi muamelede bulunmuşlar ise de bâde Lenin olduğunu anladıktan sonra kendisine karşı daha iyi hareket ve bitaraf memleketlere gitmesine müsaade etmişlerdir. Lenin, Avusturyalılardan bu hareketlerinden dolayı pek ziyade memnuniyetle bahsetmekte idi.

* * *

Ustamızın Ölümü[19]

Seda

Gelin!
Kızıl tank taburları gibi dağları düzleyerek gelin!
Kömür, benzin, gaz kokusu yansın nefesinizde,
Mavi işbaşı gömleklerinizi giyerek gelin!

Gelin!
Sesinizde çınlatarak
Siyah tuğla bacaların düdük sesini!

Gelin!
Aydınlıkçılar kadar sıkı ve sağlam gelin!
Bir haberim var size,
Troçki'nin de demir dalgalı saçlarını titreten bir haber ;
Fakat
En büyük tehlike
En büyük keder
Kıramaz birbirine kenetlenen kolların zincirini
Kenetlenin!

Öldü Lenin!

Aksi Seda

Yalan!
Yalan!!
Yalan!!!
Kemiyetten keyfiyete atlayan
Kitlelerin rehberi ölmez
Öl-mez
Ölemez,
Asırların dönüm yerini en önde geçen adam!
Fırtınalarda feneri ilk önce seçen adam
Nasıl yumar
Ebediyen gözlerini?..

Yalan!

19 Nâzım Hikmet, "Ustamızın Ölümü," *Aydınlık*, sayı 30, Şubat 1925/1341, s. 803-804.

Yalan, yalan!
Yalan söylüyorsun ulan
Ebediyen duymamak olur mu hiç
Lenin'in sözlerini?

Aksi sedanın aksi sedası

Okuyun!
Okuyun yüksek sesle
Okuyun sesinizle demir çubukları kırarak,

Okuyun!
Okuyun Lenin'den bir satır!

Öldü büyük ustamız!
Öl-dü!.
Ölüm
Protoplazmın ataletidir!
Fakat
Bugün
Her
Proleter
Yarın
Yarınki sınıfsız cemiyette her yeni doğan çocuk
Bulacak kendi maddesinde Lenin'in şuurunu!

Öldü büyük ustamız,

Öl-dü

Lakin arkasında kolu bağlı bırakmadı bizi,
bize sanatın sırrını öğretip öldü!

Tamamlayacağız

Şaheserimizi!!

Vladimir İlyiç Ulyanof [Lenin] ve Türkiye – II

EKİM DEVRİMİ, LENİN VE AYDINLIK'TA [1921-1925] MARKSİST KADINLAR

Zafer Toprak

Lenin uzun süre devam eden rahatsızlığının ardından 21 Ocak 1924 günü ölmüştü. Bu nedenle *Aydınlık* dergisi Şubat 1924 tarihli 20. sayısını Lenin'e ayırdı. Ancak Ocak 1924 tarihli 19. sayısı da "Rus inkılâbına tahsis edilmişti". Hatta kapak, 20. sayıda olduğu gibi Lenin'e ayrılmıştı.

19. sayıda Şefik Hüsnü "Rus İnkılâbı ve Saikleri – Harb-ı Umumî'den evvel", Mestislavski'nin "Sovyetler Kongresi'nin 7 Teşrin-i sânî 917 Celsesi", Sadreddin Celâl'in "Rusya'nın Yeni İktisadî Siyaseti" yazıları yer almıştı. Ancak, sayının özelliği kadın sorununa eğilmesiydi. *Aydınlık*'ın kadın yazarlarından Leman Sadreddin'in Lenin başlıklı uzun yazısı bu sayıda yayınlanıyordu. Yine Leman Sadreddin aynı sayıda Rusya'da, devrimde etkin olmuş "İnkılâb Kadınları"nı kaleme alıyordu.[1] Ayrıca 19. sayıda "Sovyet Rusyası'nda kadının himayesi"[2] ve "Kadın meselesi"[3] adlı yazılar *Aydınlık*'ın kadın sorununa ne denli önem verdiğini kanıtlıyordu.

---

1 Leman Sadreddin, "İnkılâb Kadınları, *Aydınlık*, sayı 19, Teşrin-i sânî 1923/1339, s. 507-508.

2 "Sovyet Rusyası'nda kadın himayesi," *Aydınlık*, sayı 19, Teşrin-i sânî 1923/1339, s. 512.

3 "Kadın meselesi," *Aydınlık*, sayı 19, Teşrin-i sânî 1923/1339, s. 507-508.

Lenin'in ölümü ertesi çıkan 20. sayının kapağında "Lenin bir amele mitinginde nutuk söylerken" adlı fotoğraf yer alıyordu. Bu sayıda, Lenin'in ölümü üzerine *Aydınlık*'ın iki önemli yazarı Sadreddin Celâl[4] ve Şevket Süreyya[5] birer yazısı çıktı. İlkinin başlığı "Vladimir İlyiç Ulyanof – Lenin" ikincisinin ki ise "Lenin ve Leninizm"'di.

Aydınlık dergisi Türkiye süreli basınında farklı bir konumdaydı. Sayfalarını geniş ölçekte kadın yazarlara açan belki de ilk dergiydi. Ayrıca kadın sorununu feminist çizgiden farklı bir konuma oturtuyordu. 1920'li yıllarda feminizme farklı bir açıdan yaklaşıyordu. Derginin birçok sayısında kadın sorununa yer verilmişti. O sırada KUTV akronimiyle bilinen *Doğu* Emekçileri Komünist *Üniversitesi'nde,* Nâzım Hikmet, Vâlâ Nurettin, İsmail Bilen gibi TKP'nin pek çok üyesi öğrenim görüyordu. Bunların arasında Türkiyeli Marksist kadınlar da vardı. Bu kadınlar o sırada Türkiye'de yayımlanan *Aydınlık*'ın yazarları arasındaydılar.

Aydınlık dergisi daha başlangıçta teşhisini koymuş, Osmanlı'da parlayan II. Meşrutiyet dönemi feminizmini burjuva özentisi hareket olarak nitelemişti. Dergiye göre o günkü feminizm anlayışı kadının gerçek sorunlarına eğilmiyordu. Hukuk alanında eşitliğe öncelik tanımak "atın önüne arabayı" koşmaktı. Kadın sorunu her şeyden önce ekonomikti, toplumsaldı. Kadının bilfiil maddi üretim alanına katılması ve kendi ekonomik gücünü elde etmesi, her şeyden önce ekonomik yönden özgür olması gerekliydi. Meslek kadını olarak kendini kanıtladığı oranda kadın hukuk alanında kazanımlar elde edebilirdi.

Aydınlık çevresine göre kadının özgürlüğü uzun soluklu bir mücadeleydi. Yasalarla yapılacak düzenlemeler somut yaşam koşullarıyla pekiştirilmedikçe kâğıt üstünde kalmak durumundaydı. Nitekim kadın sorununa gerçek çözüm doğmakta olan Sovyet rejiminde gözleniyordu. Örnek alınması gereken gelişmeler, Sovyet Rusya'daki kadın hareketi olmalıydı. Rus devriminde kadınların gösterdikleri yararlılıklara dikkati çeken *Aydınlık* yazar kadrosu, Sovyet hükümetlerinin kadın-erkek eşitliğini sağlayacak ekonomik ve sosyal önlemlerini dile getiriyorlardı. Bu konuları özellikle *Aydınlık*'ın kadın yazarları gündeme getiriyorlardı.

4 Sadreddin Celâl, "Vladimir İlyiç Ulyanof Lenin," *Aydınlık*, sayı 20, Şubat 1924/1340, s. 514-519.

5 Şevket Süreyya, "Lenin ve Leninizm," *Aydınlık*, sayı 20, Şubat 1924/1340, s. 519-523.

Derginin daha ikinci sayısında kadın konusuna Marksist açıdan yaklaşan Şefik Hüsnü, "İçtimaî inkılâb ve kadınlarımız"[6] başlığı altında Sanayi Devrimi ile birlikte kadınların erkeklere oranla ne denli daha derin bir sömürüye tabi tutulduklarını dile getiriyordu. Fabrikalarda, imalathanelerde artan oranda kadın istihdamı gündeme gelmiş, erkeklerden daha biçare kitleler halinde kadınlar yoksul işçi ordularına ilhak edilmişlerdi. Özellikle Cihan Harbi ile birlikte sömürü o zamana kadar görülmemiş bir boyuta taşınmıştı. Erkek nüfusun cepheye celbiyle birlikte, bir yandan temel besin maddeleri üretiminin sürdürülmesi, öte yandan silah, teçhizat ve benzeri savaş gerekleri sonucu artan talep ancak kadın emeğiyle karşılanabilmişti. Artık en hatıra gelmedik sektörlerde bile kadın istihdam ediliyordu. Bunun sonucu olarak başta İngiltere ve Almanya, ardından Fransa ve İtalya olmak üzere savaşa katılan ülkelerde birer güçlü kadın işçi sınıfı doğmuştu. Bu kadınların toplumsal devrim davası güden erkek işçilerle aynı safta yer almaları o güne kadar burjuvazinin yönettiği ve koruduğu feminizmi geri plana itmiş oluyordu.

Kadın Marksist Feministler

Kadın sorununa Marksist yaklaşım ve burjuva feminizmi eleştirisi *Aydınlık*'ta Türkiyeli Marksist kadın yazarlarca dile getirilecekti. Dergi kadınlarla ilgili haberlere yer verecek, kadınların çalışma koşullarının ne denli ağır olduğuna dikkat çekecekti. Bu arada Türkiye'de Rosa Luxemburg, Clara Zetkin, Aleksandra Kolontay gibi önder kadınların olmayışına da hayıflanılacaktı. Moskova'da KUTV'da eğitim gören, Sadreddin Celâl'in eşi Leman Sadreddin "İnkılâb kadınları" başlıklı yazısına Mirabeau'nun bir sözü ile başlıyor, "Hakikî inkılâb kadınsız olmaz" diyordu. Eğer amele kadınlar, ev kadınları, valideler devrime duyarsız kalırlarsa toplumsal değişim gerçekleşemezdi. Rus Devrimi'nin her sayfasına kadınlar damgalarını vurmuşlardı. Adlarını teker teker sayan Leman Sadreddin onları "en büyük ve insanî bir gayenin tahakkuku için yorulmadan, korkmadan çalışan, didinen ve mücadele eden ve ölen ihtilâlci genç kadınlar" diye niteliyordu.[7]

---

6 Şefik Hüsnü, "İçtimaî İnkılâb ve Kadınlarımız", *Aydınlık*, sayı 2, 1 Ağustos 1921, s. 35-40.

7 Leman Sadreddin, "İnkılâb kadınları", *Aydınlık*, sayı 19, Teşrin-i sânî 1923, s. 507-508.

Aydınlık'ın bir başka kadın yazarı Saadet Hanım, "Cemiyet-i hâzırada kadın, bir kurbandan başka bir şey değildir" diyecekti. Kadın önce doğanın kurbanı, ardından toplumun ve erkeğin kurbanıydı. Toplumda kadının Allah tarafından bedenen ve fikren daha zayıf, erkeklerden daha yeteneksiz, daha "dûn", yani alt düzeyde olarak yaratıldığı kanaati hâkimdi. Bu anlayış doğal olarak kadına yapılan "haksızlıklar"ın nedeninin "doğa"da aranmasına neden oluyordu. Saadet Hanım kadının erkekten "dûn" bir konumda olduğu iddiasının yegâne nedeninin "doğa" olup olmadığını sorguluyordu. Evet, kadının kadın olması sıfatıyla, bedeninde yavrusunu taşımak, dünyaya getirmek, emzirmek ve beslemek için yaratılmıştı. Bütün hamilelik aylarında, belirli bir yaşa gelinceye kadar çocuğuyla ilgilenmek zorunda kalması onu iş dünyasında ve de maddi açıdan erkekten "dûn" bir konuma sokuyordu. Çağdaş kapitalist toplumda, işgücü bir meta gibi para karşılığında satıldığı ve paranın toplumda refah ve saadetin kıstası olduğu için, kadın biyolojik konumu nedeniyle bunlardan mahrum kalıyordu. Evet, diyordu Saadet Hanım, kadın beden itibariyle daha narindi, erkekler kadar güçlü değildi. Bu açılardan "doğa" bir dereceye kadar sorumlu tutulabilirdi. Ama bu doğal eşitsizlik ortadan kaldırılamaz mıydı? Toplum ve onun mensubu erkekler, doğanın kadınlara karşı olan bu haksızlığını onarmak, düzeltmek için ne yapmışlardı! Saadet Hanım'a göre hiçbir şey yapmamakla kalmamışlar, kadının bedensel ve düşünsel zaaflarını artıracak başka nedenler icat etmişlerdi. İlk çağlardan beri kadın, efendisi olan erkeğin hizmetkârı olmuştu. "Emr-i mutlak" olan bu efendi, onu kendisine tabi kılmıştı. Böylece kadın iki kat iş görmeye mecbur kalmıştı. Ev işleri ve çocuk yanı sıra aynı zamanda evinin dışında hayatını kazanmak için çalışmaya mecbur bırakılmıştı. Bu esir hayatı, kadının ruhu ve bünyesi üzerinde gittikçe sürekli ve artan oranda bir etki yapmıştı. Erkek, doğanın kadına vermiş olduğu ağır yükü azaltmak için çaba sarf etmemişti. Bilakis kendi çıkarına ve hesabına olarak bu yükleri artırmıştı. Erkekler, iktidarı ellerinde tutarak kadınla erkek arasındaki ilişkileri belirleyen ve sınırlayan birçok kanunu yürürlüğe koymuşlardı. Bu kanunlar sürekli erkeklerin menfaatine ve kadınların aleyhine sonuç vermişti. Kanunları yalnız erkekler tasarladıkları için böyle olması gayet doğaldı. Kadın eğer evlenecek olursa, bir bedbahtlıktan daha büyük diğer bir bedbahtlığa geçmiş olacaktı. Ve bir sarhoş kocanın bütün hiddeti ve fena muame-

leleri altında ezilecekti. Rakı kokusundan geçilmeyecek bir evde dayak başlayacak, kadın sürekli şiddet görecekti. Bu arada doğan çocuklar bir diğerini takip edecek, sefalet ve ıstırap artacak ve bunları hastalıklar izleyecekti. Zavallı kadın yalnız ev işleri ile meşgul olmakla kalmayacak, işçi kimliğiyle ya bir fabrikada veya atölyede ya da zengin evlerinde hizmetçilik etmek zorunda kalacaktı. Bundan daha beteri de kadının kaderine yazılıydı. Adaletsizliğin, kadınlığa karşı toplumsal ve insanî haksızlığın sonucu fuhuştu.

Bu koşullar altında Saadet Hanım kadınlara sesleniyor, onların erkeklerin ve toplumun bilinçsiz kurbanları olduklarını, erkeğin yalanlarına, hodbinliklerine, menfaatperestliklerine kurban olduklarını vurguluyordu. Kadınların cebren alınan haklarını istemeleri için birleşmeleri ve mücadeleye girişmeleri, yalancılığa karşı hakikatin, esarete karşı hürriyetin, kine karşı aşkın, zulmete karşı aydınlığın, ölüme karşı hayatın zaferi için çaba sarf etmeleri gerekiyordu. Saadet Hanım "Birleşiniz, çünkü kadın bir meta gibi kalamaz" diyordu. Kadın erkeğin değerli bir arkadaşı olmalı, onunla el ele vererek bütün insanlığın saadeti için çalışmalıydı.[8]

Sovyet Rusya ve Kadın

Kadın özgürlüğü bağlamında *Aydınlık*'ta örnek ülke olarak Sovyet Rusya gösterilecekti. Bu ülkede kadını gözeten, onu himaye eden sayısız mevzuat çıkarılmıştı. Doğumla, hamile kadınlarla ilgili önlemler, doğum sonrası kadına tanınan haklar, eşit ücret politikaları, zührevi hastalıklarla mücadelenin yöntemleri *Aydınlık*'taki yazılarda sık sık gündeme getirilecekti. "Sovyetler Rusyası'nda kadının himayesi"[9] başlıklı yazıda bu ülkede işçi kadınların, işçi anaların ve çocuklarının bir dizi koruma önlemi altında oldukları belirtiliyordu. Kapitalizm ise kadınları kâle almıyor, onların gelişimine erkeklerden daha az ihtimam gösteriyordu. Kapitalist ülkelerde, en ucuz iş gücünü oluşturan kadındı. Kendi sağlığını gözetmesine olanak vermeyen maddi koşullar altında çalışmak zorundaydı. Öte yandan erkekten "dûn" olan, düşük olan siyasal konumu nedeniyle kendisini savunamayacak bir konumdaydı.

8 Saadet, "Kadınlık için...", *Aydınlık*, sayı 15, Mayıs 1923, s. 396-398.

9 "Sovyetler Rusyası'nda kadının himayesi", *Aydınlık*, sayı 19, Teşrin-i sânî 1923, s. 512.

Kapitalizmde kadın hamileliğinin en son gününe kadar en ağır ve ezici işlerde çalışmaya mecbur bırakılıyordu. Hamile kadınların bu derece gözetilmeyişleri ve son saate kadar çalışmak zorunda bırakılmaları sonucu gerek kendileri, gerekse doğurdukları çocuklar arasında ölüm oranı yüksek oluyordu. Genel istatistikler 2.000 yeni doğmuş çocuktan, işçi sınıfında ilk yılda 305 çocuğun öldüğünü gösteriyordu. Bu sayı burjuvazi için ise 90'a düşüyordu.

Sovyet Rusya kadına doğumdan evvel ve sonra sekizer hafta izin veren dünyadaki tek ülkeydi. Bu süreler zarfında kadın sosyal yardım kasasından tam yevmiyesini alıyordu. Ayrıca yeni doğan çocuk için 8 rublelik bir ek tahsisat alıyordu. Bütün emzirme süresince her ay kendisine 7 ruble daha ödeniyordu. Bu meblağlar yalnız fabrikada çalışan işçi kadınlar değil, aynı zamanda ev işleriyle meşgul olan işçi kadınlar için de geçerliydi. Fabrikada her üç saatte bir yarım saat, çocuğu emzirme izni veriliyordu. Bu süreler için de ücretinden herhangi bir kesinti yapılmıyordu. Gece işleri ve sekiz saatten fazla mesai, hamile ve çocuklarını emziren annelere men edilmişti.

İşte bu "amele hükümeti" en ezici iktisadi güçlükler içerisinde, anneliğe ait olan bu sosyal güvenceleri sağlıyordu. Oysa sermayedar burjuva hükümetleri çok daha müsait iktisadî koşullar altında oldukları halde böyle bir sosyal politikadan çok uzak duruyorlardı.

Aydınlık, Türkiye'de II. Meşrutiyet'le birlikte yükselen feminizm hareketini sınıfsal açıdan eleştirerek kadına alternatif bir kurtuluş yolu göstermeyi amaçlıyordu. Kısaca kapitalizmin, sermayedarlık rejiminin, özel mülkiyetin hâkim olduğu bir ortamda kadın özgürlüğünden söz edilemeyecekti.

Derginin yazarlarından Fevziye Hanım, "Rusya'da Müslüman kadınların içtimaî vaziyetlerine bir nazar" başlıklı yazı dizisinde bu ülkedeki Müslüman kadınları beş ayrı kategoride ele alıyor ve her kategorinin ayrı sorunlarla karşı karşıya olduğunu söylüyordu. Yaptığı sınıflandırma şöyleydi: a) Türkistan, Buhara, Hive ve Kuzey Kafkasya, b) Azerbaycan'ın merkezi sanayi kentleri, c) Kırgız sahraları, d) Kırım Tatarları ve e) Volga boyu Tatarları ve Başkırlar. Fevziye Hanım, Şûralar Hükümeti öncesi, yani Sovyet devriminden önce, Azerbaycan, Tataristan, Buhara ve Türkistan'da kadınların tıpkı Türkiye'de olduğu gibi hoca ve molla

korkusuyla tiyatroya gitmekten çekindiklerini, sahneye çıkamadıklarını, kalın perdelerle örtündükleri yazıyordu. Oysa Şûralar Hükümeti ile birlikte durum değişmişti. Bu ülkelerdeki "kara örtüler altında inleyen Rusya Müslüman kadınları dört beş seneden beri o kara örtüleri yırtmış, hayat sahasına atılmış, insanlık hukukuna malik, tiyatrolara, sahnelere iştirak ediyor"lardı.

Fevziye Hanım, Lenin'in ölümü üzerine "Lenin ve kadınlık"[10] başlığını taşıyan yazısında bir kez daha kadın sorununa eğilmişti. Lenin devrimci Marksizm kuramını kapitalizmin o günkü koşullarına göre uygulama çarelerini bulmuş, Marx'ın proletarya diktatörlüğü aracılığıyla sosyalizme doğru çizdiği yolda yürüyebilmek için en sağlam dayanağın proletaryanın bizzat kendi gücü olduğunu belirtmişti. Ancak proletaryanın bu işi başarabilmesi için ona müttefikler gerekiyordu. Bu müttefikler fakir köylülük ve kadınlardı. Ancak, Lenin ittifak kurulacak kadınları ayrıma tutuyordu. Topyekûn kadınları sosyalizmin hadimi olarak kabul edip işçi sınıfına yardıma çağırmıyordu. Lenin'in davet ettiği kadınlar, beyler, ağalar ve zenginlerin kadınları değildi. O işçi, fakir, köylü ve genel olarak kendi emeğiyle geçinen kadınları sosyalizme çağırıyordu. Ayrıca kadınları sosyalizme davet etmekle kalmıyor, tüm komünistlere de nasihat ederek işçi ve köylü kadınların iştirakı olmaksızın komünist toplumun kurulmasının mümkün olmayacağını söylüyordu. Komünist toplumun kurulması için işçi, köylü ve kendi emeğiyle geçinen bütün kadınların sürece iştirakı gerekiyordu.[11]

Leman Sadreddin ve Feminizm

Lenin'in ölümü üzerine *Aydınlık* çevresinde en yoğun kaleme sarılanlar yine Türkiyeli Marksist kadınlar oldu. Bunlar arasında dört isim, Leman Sadreddin, Şaziye Sabiha, Fevziye Hanım ve Neriman Hanım öne çıkıyordu. Kadının kurtuluşu *Aydınlık* çevresi için sosyalizmin inşası ile birlikte ele alınması gereken bir hususdu. Bu nedenle Leman Sadreddin aydın Türk kadınlarının feminizmin peşinden koşarak lakayt bir tavır almalarını ve ataletlerini insaniyetin hiçbir zaman affedemeye-

10 Fevziye, "Lenin ve kadınlık," *Aydınlık*, sayı 26, Teşrin-i evvel 1924, s.685-686.

11 Fevziye, "Lenin ve kadınlık", *Aydınlık*, sayı 26, Teşrin-i evvel 1924, s.685-686.

ceği bir hata olarak görüyordu. Artık Türk kadınının görevi, kadınlığın ve bilhassa çalışan ve ıstırap çeken kadınlığın haklarını tanımak için anlaşmak, örgütlenmek, birleşmek ve mücadele etmekti. Bunun da ötesinde sınırları aşmak, dünyanın her köşesinde bu uğurda çalışan kadınlarla birlikte çalışmaktı. Ancak o zaman Türk kadını insanî görevini yapmış ve günahlarından arınmış olacaktı. Gerçek saadeti, insanî hayatı vaat eden sosyalizm, mahrumiyet ve ıstırap sıtmaları içinde kıvranan zavallı Türk kadınlarının hürriyet ve saadete kavuşmasını, gözyaşlarının dinmesini, nasır bağlamış ellerinin rahat etmesini ve gerçek bir aşk ile aile kurmasını sağlayacaktı. Bu amaçla mukaddes bir mücadeleye girilecekti. İnsaniyetin ve gerçek aşkın zaferi için, yorulmadan, korkmadan ve her türlü mahrumiyete, fedakârlığa katlanarak diğer ülke kadınlarıyla ortak bir mücadele verilecekti. Yakın bir istikbalde, sosyalizmin "kızıl nurlu ışıkları" altında, yeni ve mesut toplum kurulduğu zaman kadınlar bütün meşakkatlerinden, ıstıraplarından kurtulmuş olacaklardı.

Leman Sadreddin'in Lenin yazısı 19. sayıda yer almıştı ve biyografik türde bir yazıydı.[12] Lenin'in gençliğinden itibaren devrimci bir çizgiye yönelişini, teşkilatçılığını, sürgünde ve yurt dışında geçirdiği evreleri, *Iskra* başta olmak üzere yayın etkinliklerini, Rus ihtilâlinin hazırlık evrelerini dergideki uzun makalesinde ayrıntılarıyla ele alıyordu. Son satırlarında, Zinoviyev'e atfen Lenin'nin Fransız Devrimi'ndeki Marat'ya benzetildiğini kaydediyor, tarihin Lenin'e daha yaver davrandığını, Marat'nın ancak öldükten sonra halk nazarında yükseldiğini, Lenin'in ise hayattayken bütün Rus milleti tarafından takdis ve ta'zîz edildiğini söylüyordu. Lenin, milyonlarca köy ve şehir proletaryasının Marat'sıydı. "Marat'nın halka karşı olan derin sadakatini, sadeliğini, halkın ruhu hakkında derin vukufunu, "aşağı tabaka"nın tükenmez gücüne güvenini alınız ve bunlara Marksizm hakkında yüksek bir vukuf, demir irade, derin bir tahlil gücünü ekleyiniz, o zaman Lenin'in şahsiyetine ulaşırsınız" diyecekti.

Şaziye Sabiha ve Lenin

Lenin'in ölümü üzerine en duygusal yazıları kaleme alan Şaziye Sabiha idi. Şaziye Sabiha Lenin'in ölümü ardından *Aydınlık*'ta üç yazı

12 Leman Sadreddin, "Lenin," *Aydınlık*, sayı 19, Teşrin-i sani 1923/ 1339, s. 504-507.

kaleme almıştı. Bunlar "Lenin sayfası: Lenin'in başı ucunda"[13], "Lenin'in mezarında"[14] ve "Lenin Sayfası: Lenin söylüyor !"du[15].

Şaziye Sabiha'nın "Lenin'in Başucunda" yazısı edebî bir üslupla Moskova'da Lenin'in ölümünün duyulması üzerine kentte yaşanan kargaşayı, kaosu anlatılıyordu. O anı Şaziye Sabiha şu satırlarla ifade ediyordu: "Bütün dünyanın birden nefesi kesilir gibi bir şey oldu. Sanki denizler karaları bastılar. Sanki arz birdenbire hareketinden kaldı. Ucu bucağı bulunmayan yüz milyonlarca insanlık, bir cemiyet sanki bir anda, bir nefesle teslim-i ruh etti. Bugün Moskova ayakta... Bugün âlem başka bir fırtına ile çalkalanıyor. Fabrikalar durmuş, mektepler, kışlalar boşalmış, köylüler kulübelerini bırakmışlar, Moskova'da bugün mahşer var, Moskova bugün taşıyor."

"Lenin'in Mezarında" adlı yazısını ise Lenin'in katafalka konmuş bedenini Sovyet halkının ziyaretine ayırmıştı. İlk satırlar Troçki'den bir alıntıydı: "Seni daha bir dakika fazla yaşatabilmek için damarlarındaki kanı seve seve senin vücuduna zerkedecek bütün dünyada nice milyonlarca insan bulunurdu." Üçüncü yazısı "Lenin Söylüyor" ise Lenin'in ardından yazılan bir mersiyeydi. Şaziye Sabiha'nın Lenin'in bir konuşmasını dinlemeye, Kremlin'e giderkenki duygularını dile getiriyordu. Salonda Troçki, Zinoviyef, Radek, Kamenef, Krupskaya, Klara Zetkin, devrimin en önde gelen şahsiyetleri hazır bulunuyordu. Bu arada Kremlin'i ayrıntılarıyla tarif ediyor, Lenin'i işitmeye dünyanın dört bir yanından gelen işçi temsilcilerini tanıtıyordu. Yazı şu satırlarla sonlanıyordu: "Lenin birdi, öldü. Fakat bugün yüz binlerce, yüz milyonlarca Leninler var ve biz her birimiz o yüz binlerden biriyiz!..."

Aydınlık'a yazı veren bir diğer Marksist kadın yazar Neriman Hanım'dı. Yazısı "Lenin köşeleri"[16] başlığını taşıyordu. Lenin'in ölümünden tam bir yıl sonra derginin 30. sayısında yer aldı. Ölümü ertesi geçen bir yıl içerisinde anılma şeklini dile getiren yazı Lenin'in anısını yaşatmak üzere ülkenin en büyük şehirlerinden en ücra köylerine varın-

13 Şaziye Sabiha, "Lenin Sayfası: Lenin'in başı uçunda," *Aydınlık*, sayı 21, Mayıs 1924/1340, s. 601-603.

14 Şaziye Sabiha, "Lenin'in Mezarında," *Aydınlık*, sayı 25, Eylül 1924/1340, s. 648-649.

15 Şaziye Sabiha, "Lenin Sayfası: Lenin söylüyor!.." *Aydınlık*, sayı 26, Teşrin-i evvel 1924/1340, s. 679-681.

16 Neriman, "Lenin köşeleri," *Aydınlık*, sayı 30, Şubat 1925-1341, s. 804-810.

caya kadar kurulan "Lenin Köşeleri"nden söz ediyordu. Her fabrikanın en mutena mevkii "Lenin Köşesi"ne dönüştürülmüştü. Orada Lenin'in seçkin eserleri yer alıyor, etkinlikleri, hayatı resimlerle ifade ediliyordu. Sibirya'nın ıssız, tenha steplerine, Türkistan'ın çöllerine giden trenlerde bile birer "Lenin Köşesi" bulunuyordu. Gemilerin en mutena kamaraları "Lenin Köşesi"ne ayrılmıştı. Lenin ölmüştü, ama eksi 35 derece soğukta bile kalplerde onun sıcaklığı yaşıyordu. Ve Neriman yazısını şu satırla bitiriyordu: "Lenin Öldüyse Leninizm Yaşayacaktır!"

Lenin'in ölümü o tarihlerde Türk basınında geniş yer aldı. Ama en duygusal yazılar *Aydınlık* dergisinin kadın yazarlarının kaleminden çıktı. *Aydınlık* otuz bir sayı yayınlanabilmişti. *Aydınlık* Türkiye'de Marksizmi bilimsel tabanına oturtan dergi olarak biline geldi. Ama bunun yanı sıra ikinci bir özelliği daha vardı. Kadın yazarların derginin sayfalarında yer almasına özen gösterilmişti. Bugüne kadar Türkiye'de bu yoğunlukta kadınlara, erkeklerle birlikte, ayırım gözetmeksizin yer veren başka bir fikir dergisi olmamıştı.

* * *

Leman Sadreddin, "Lenin," ***Aydınlık***, sayı 19, Teşrin-i sânî 1923/ 1339, s. 504-507.

Lenin, bundan beş sene evvel bir amele içtimaından çıkarken, kendisini izahat almak üzere tevkif eden bir kadın tarafından kurşunla kolundan ve arkasından yaralamıştı. Bu kadın İhtilâlci Sosyalist Partisi ismiyle yâd edilen fakat hakikatte mürteci amele aleyhtarı olan teşkilata mensup mukabil ihtilâlci Fanya Kaplan idi.

Yüzlerce defalar Sovyet hükümetinin sukutunu ilan eden cihan burjuvazisi, bu suikasttan sonra da büyük bir istical ve meserretle, Lenin'in öldüğünü telgraflarla dünyanın her tarafına ilan etti.

Burjuvazi bu suretle hareket etmekte haklı idi. Çünkü proletarya düşmanları için Lenin'in ölümü Rus inkılâbının ölümü demekti. Çünkü herkesin nazarında, Lenin inkılâbı temsil ediyordu. Filhakika dünyada, bir insanla bir fikir arasında bu kadar büyük bir ayniyet olmamıştır. Lenin'in hayatı büyük inkılâb fikrinin inkişafı ile karışır.

Daha on yedi yaşında iken hayatını tamamıyla inkılâb gayesine hasretmiştir.

Lenin'in siyasî faaliyeti; Çarlık istibdadını devirmek için pek çok kurbanlar veren "Narodniki – Halkçı" ihtilâlci teşkilata intisapla başlar. Bu Grup 1 Mart 1881'de Çar İkinci Aleksandır'ı öldürtmüştü. Bu esnada Lenin'in kardeşi Aleksandır İlyiç Ulyanof bu suikasta iştirakten dolayı Çar hükümeti tarafından idam edildi. Lenin üzerinde derin bir tesir bırakan bu elim hadise, cesaretini kırmak şöyle dursun, bilakis halkı yalnız Çarlardan değil, belki bütün zalim ve istismarcılardan kurtulmasına yardım edecek tedbirleri düşünmeye sevk etti.

Lenin daha o zamanlar bile, bu halkçı sosyalistlerin nazariyelerini kabul etmemiş ve terörle, yalnız Çarlık istibdadına karşı mücadele etmekle Rusya'nın kurtulamayacağını anlamıştı. İçtimaî meselenin bütün ehemmiyetini takdir ve en başlıca düşmanın burjuvazi olduğunu anladı. Fakat Lenin'in zekâsına, yalnız nazariyat kâfi gelmiyordu. İhtilâl hareketlerindeki mühim vazifesinin başına geçmeden evvel, uzun seneler halkı yakından tetkik etti, öğrendi. O eşi bulunmaz zeki bir teşkilatçı idi. İnkılâbın gaye-i nihaiyyesini bir dakika bile gözden kaçırmamakla beraber içtimaî hadiselerin en görünmez anâsırını derin bir nüfuz-ı nazarla kavrayan tahlilî bir zekâya malikti.

O artık, birkaç hükümet memurunu ortadan kaldırmakla cemiyetin kurtulacağını düşünen bir terörist değildi. Fakat doğrudan doğruya proletarya kitlelerine hitap eden ve proletaryanın henüz uykuda olan gayr-ı şuurî kuvvetlerini uyandırmaya çalışan Lenin, Çarlık ve burjuvazi istibdat ve istismarına nihayet vermek, bir takım inkılâpçıların filan veya falan nâzırı bomba ve revolverle imha etmeleriyle değil, belki bu fedakâr mücahitlerin amele sınıfının başına geçerek onu şuurlandırmaları ve teşkilat altına almalarıyla kabil olacağını propaganda ediyordu.

Lenin'i; hayatının bütün safahatında; Sibirya zindanlarında ve menfada, amele ve inkılâb aleyhtarlarına karşı yaptığı çetin mücadelelerde takip edecek değiliz. Yalnız şunu söyleyelim ki Lenin menfada, memleketinden uzaklarda, kafeste bir aslan gibi boğuluyor ve eriyordu: Tükenmeyen ve taşan kudretini nereye hasredeceğini bilmiyordu. Kendisi için âlim hayatı geçirmekten başka bir selamet yoktu. O da Marks'ın yaptığını yapıyordu; yani günde 15 saatini kütüphanelerde mütalaa ile geçiriyordu.

Lenin 1901'de, diğer fikirdaşlarıyla beraber *Iskra – Kıvılcım* isminde Marksist bir gazete neşretmişti. Rusya'ya gizli bir surette dâhil olan bu gazetenin Rus proletaryasını şuurlandırmak ve teşkilatlandırmak ve bu günkü inkılâbın hakiki amilleri olan inkılâpçı amele rehberlerini yetiştirmek hususunda büyük tesiri olmuştur.

1905 inkılâbında, mühim bir rol oynayan Lenin harp esnasında İsviçre'de bulunuyordu. Birçok sosyalistleri fikirleriyle hıyanete sevk eden bu büyük hadise karşısında Lenin, gayet kat'i bir vaziyet aldı. Onun nazarında harp, büyük bir emperyalist kavgası idi. Amele sınıfının, emperyalist haydutları mahvedinceye kadar silahlarını bırakmamak lazım geldiğini söylüyordu. Rus inkılâbı Lenin İsviçre'de bulunduğu esnada patlamıştı.

1907 Stuttgart Enternasyonal Kongresi'nde Rosa Lüksenburg ile beraber, emperyalist harbe karşı proletaryanın vazifesi dahilî harp ilan etmek olduğu fikrini kabul ettiren Lenin, 1914'te, bütün dünya sosyalistlerinin – küçük bir kılletten sarf-ı nazar – burjuva hükümetleriyle teşrik-i mesai etmeleri üzerine İkinci Enternasyonal'in iflas ettiğini herkesten daha evvel ve daha kat'iyetle anlamış ve sosyalist esaslarına sadık kalmış inkılâpçıları yeni bir enternasyonal etrafında toplamak için bütün gayretini sarf etmiş idi. Bugün milyonlarca inkılâpçı ameleyi temsil eden Üçüncü Komünist Enternasyonal'in temelinin, harp içinde Zimmerwald şehrinde akdedilen ve en başında Lenin olduğu halde bütün memleketlerin inkılâb usulü esaslarına sadık kalmış şahsiyetlerini toplayan konferansta atıldığını unutmamalıdır.

1917'de Alman hükümeti kendi menfaatine muvafık bir iş yapıyorum zannıyla Lenin ile arkadaşlarının Rusya'ya girmek için Almanya'dan geçmelerine müsaade etti. Çünkü nazarında Lenin, Rusya'yı harbe devamdan men edecek bir sulhçu idi.

Ludendorff ve Hofmann Çar ordularından daha tehlikeli ve zorlu bir hasım karşısında bulunduklarını tahmin edememişlerdi. Filvaki iptida Brest-Litovsk sulhu kabul ettirmekle büyük bir muzafferiyet kazandıklarını zannettiler.

Lenin ve arkadaşları ekseriyetin kanaatine muhalif olarak, Rusya için en ağır şeraitle yapılan bu sulhun tasdik olunmasında ısrar etti. Fakat

hadisat Lenin'i haklı çıkardı. Bugün Brest-Litovsk sulhundan kim bahsediyor?

Hâlbuki Rusya'ya gidebilmesi için, Lenin'e yol veren Almanya bugün, bizzat aynı içtimaî inkılâbın arifesinde bulunuyor. Görülüyor ki galip gelen Lenin'dir.

İşte Lenin'in şahsiyeti, fakat o insan da bir gün ölecektir. Fakat eseri kalacaktır.

Lenin'in, inkılâba yaptığı en büyük hizmetlerden biri, başladığı büyük işi kendisi olmaksızın muvaffakiyetle devam ettirecek bir parti vücuda getirmiş olmasıdır.

Hiç kimse zaman-ı hâzır inkılâbının en büyük nazariyatçısı ve en kudretli rehberinin ufulüyle hâsıl olacak boşluğu doldurmak kolay olacağını zannetmiyor. Fakat aynı zamanda, inkılâpçılar, Bolşevik partisinin, maruz kalacağı insan zayiatına rağmen, muazzam inkılâbı gaye-i nihaiyyesine kadar götürmeğe muvaffak olacağından şüphe etmiyorlar.

Lenin'in sebeb-i muvaffakiyetini teşkil eden ve onu diğer büyük şahsiyetlerden tefrik ve temyiz eden hususiyet, harikulade bir akl-ı selime malik olması ve vaziyet-i hakikiyyeyi büyük bir nüfuz-ı nazarla kavramasıdır. Lenin büyük ve hayatî bir meseleyi hal ettiği zaman, hürriyet, mutlakıyet, kapitalizm ve komünizm... gibi mücerret mefhumlar üzerinde düşünmez, Tüver [Tver] vilayetinin köylüsünü, Botülof [Putilof] fabrikasının amelesini veya sokaktaki inzibat neferini düşünür. Bu alınacak tedbirlerin bunlar üzerinde yapacağı tesiri hesap eder.

Karl Radek, Lenin'den bahsederken diyor ki:

> Brest-Litovsk sulh müzakeratı esnasında, ağır şerait ile sulhun akdi aleyhinde kendisine gösterdiğimiz bütün deliller, duvara karşı atılan küçük taşlar gibi geri sıçrıyor gibiydi.

O bize en sabit olan şu cevabı veriyordu:

> – Harbi yapacak "müjik – köylü"dür. Görmüyor musunuz ki müjik harp aleyhinde reyini vermiştir.

Kendisine nasıl rey verdiğini sorduğumuz zaman şu basit cevabı aldık:

– Ayaklarıyla... Madem ki cepheden firar ediyor...

Bu onun için meseleyi hallediyordu.

Ancak Lenin ayarında bir şahsiyet bu kadar azim bir mesuliyeti üzerine alır ve bu suretle inkılâbı kurtarabilirdi.

Lenin'in taktiği, zaman kazanmak için düşmana mesafeden fedakârlık yapmaktı.

Lenin Rus inkılâbını, son süratle koşan lokomotifle mukayese etmeyi çok severdi. Hiç şüphe yoktur ki, inkılâb lokomotifi, birçok zamanlar baş döndürücü bir süratle koşmuştur. Fakat lokomotifin makinisti olan Lenin onu harikulade bir maharet ve liyakatle idare etmiştir. Gözü keskin, kolu kuvvetlidir. En güç dönüşlerde bile bir dakika tereddüt etmemiştir.

Müterediddileri ikna eden, şüphelilere ve korkaklara iman ve cesaret veren Lenin, en istediğini ve gayesine hangi yoldan ve hangi vasıtalarla vasıl olacağını çok iyi bilen, kendi ordusunun ve hasmının kuvvetlerini, taarruz ve ricat anlarını, harikulade bir isabetle hesap eden gayet mahir bir kumandandır.

1917 Temmuzunda Petrograd amelesine büyük bir kanaatle: "Bugün hükümet zapt edilemez!" diyen Lenin, aynı senenin Eylül nihayetlerinde: "Hükümet hemen zapt edilmelidir. Ya bu gün, ya hiçbir zaman..." diye ameleyi tazyik ediyordu.

Şimdi katiyetle sabit olmuştur ki, o zaman amele sınıfı, Lenin'in rehberliği altında hükümet kuvvetini ele almamış olsaydı, burjuvazi inkılâbı amele kanı içinde boğacaktı.

Zinoviyef diyor ki: "Lenin'i Marat'ya benzetiyorlar. Talih Lenin'e daha yaver davrandı. Marat ancak öldükten sonra halkın nazarında kıymet ve hürmet kazandı. Fakat Lenin, hayatta bütün Rus milleti tarafından takdis ve ta'zîz ediliyor [izzetlendiriliyor].

Evet, Lenin: Milyonlarca köy ve şehir proletaryasına merbut bir Marat'dır Marat'nın halka karşı olan taassupkârâne sadakatini, sadeliğini, halkın ruhu hakkında derin vukufunu, "aşağı tabaka"nın tükenmez kuvvetine itimadını alınız ve bunlara Marksizm hakkında yüksek bir vukuf, demir idare, derin bir fikr-i tahlil ilave ediniz. O zaman Lenin'in şahsiyetine malik olursunuz.

İşte, cihan bu burjuvazisinin her fırsattan bilistifade ölümünü büyük bir isti'cal ve meserretle ilan ettiği Lenin; birkaç asırda yetişen bir dahi, yalnız memleketi değil, bütün cihan proletaryasının itimat ve hürmetini kazanmış bir halk rehberidir.

Leman Sadreddin

* * *

Şaziye Sabiha, "Lenin sayfası: Lenin'in başı ucunda, ***Aydınlık***, sayı: 23, Temmuz 1924/1340, s. 601-603.

Kanun-ı sani 22... Darülfünun uykusundan uyanıyor. Tahte'l-sıfır 25 derecenin bir soğuğunu her tarafa yayan rüzgâr iğneleri, göze görünmez sivri kılıçlar gibi kaloriferle ısınan dairelere sokuluyor, genç, âteşin, mefkûreli yüzlerce, binlerce gençler, her rengi taşıyan ve her dinden ses veren önüne durulmaz bir insan seli, yalnız bu ülkede görülen bir hız, bir neşe ile merdivenlerden, akıyor, kütüphaneleri, dershaneleri, salonları dolduruyor.

Sokağa çıkıyorum, hareket ve cereyan adeta tabiatın kudurganlığını boğuyor. Kutbun nefeslerini buraya döken fırtınalar; kaleleri, sarayları, fabrikaları ile bütün memleketi gömen kar dağları durmak istemeyen kalpleri nasıl durdurabilir?... Ocaklar yanıyor, darülfünunlar kaynıyor, fabrikalar düdüklerini çalıyorlar, askerler dershanelere koşuyorlar, ihtilâlin Moskovası yaşıyor... Canlanıyor...

"Arkadaşlar! Lenin öldü!..."

* * *

Bütün dünyanın birden nefesi kesilir gibi bir şey oldu. Sanki denizler karaları bastılar. Sanki arz birdenbire hareketinden kaldı. Ucu bucağı bulunmayan yüz milyonlarca insanlık bir cemiyet sanki bir anda, bir nefesle teslim-i ruh etti.

"Arkadaşlar! Lenin bizi değil, biz Lenin'i yarattık! Lenin'in şuuru bizim dimağımızda yanıyor. Lenin öldü, fakat bizi Lenin'in gösterdiği yere ulaştıracak tarihi seyir durmadı...

Bu kocaman salonda daha mı nefes alanlar var? Bu herif bu kürsüden neler saçmalıyor böyle ?... Kulaklarım artık bir şey işitemiyor. Biz bu

salona girerken bir dalga gibi girmiştik, işte şimdi çıkarken sürünerek çıkıyoruz. Matem marşının nağmeleri sanki demir baskılar gibi üzerimize dökülüyor:

"Kızgın güneş altında zincirlerin omuzlarını yakarken,

"Cellada hareketle gülerken...

"Hayatını zulüm altında inleyen beşeriyete verdik...

* * *

Fırtınanın, açlığın, aksi inkılâbla, akla hayale gelmez. Düşmanların yedi yıldır bir tüyünü kımıldatamadığı Moskova, bugün sanki yerinden oynadı, çatacak yer arıyor.

Bugün Moskova ayakta... Bu gün âlem başka bir fırtına ile çalkalanıyor. Fabrikalar durmuş, mektepler, kışlalar boşalmış, köylüler kulübelerini bırakmışlar, Moskova'da bugün mahşer var, Moskova bugün taşıyor. Otomobiller eziliyor, tramvaylar çiğneniyor, binalar ayakaltında kalıyorlar gibi bir şeyler oluyor, sanki bütün caddeler geri, geri akıyorlar. Bitmez, tükenmez kar dalgaları bu kıpkızıl memleketin üzerine daha düşmeden eriyor. Sokaklar, caddeler, kızın bayrak denizleriyle dalga, dalga dalgalanıyorlar, her kızıl şeklin etrafında siyah bir çerçeve var. Damlardan, pencerelerden, balkonlardan etrafları siyahlı top top kızıl kumaşlar açılıyor. Tayyareler süzülüyor, süvariler şahlanıyor, tanklar homurdanıyorlar, ayaklarını basacak yer bulmak için dişlerini gıcırdatan kızıl ordu askerleri, miğferlerinin üstündeki kızıl yıldızların etrafını siyah bir çizgi ile çevirmişler... Bu deniz durmuyor yerinde... Bu deniz gittikçe kabarıyor...

* * *

Gene... Kış seferlerini sıklaştırıyor. Soğuk tahte'l-sıfır 35... Karanlık, müthiş ve görülmemiş bir gece... Yüz mumluk, beş yüz mumluk, bin mumluk elektrik lambaları, birer cehennem ağzını andıran projektörler bu gece ölü gözü gibi ışıldıyorlar... Büyük Opera etrafı, Santral meydanı, eskiden asilzâdegân kulübü olan şimdi ikinci Amele Birliği Evi'nin

önü gecenin kudurmuş karanlığı ve tipisi altında gittikçe taşan ve homurdanan insan dalgalarıyla doluyor.

Lenin'i bu eve getirdiler, şimdi Lenin burada uyuyor. Bir zaman sarhoş ve sefih Rus asilzadelerinin kumar ve işret naralarıyla sarsılan Sütunlu Salon bu gece bizim kâbemizdir. Biz, artık yaşamayan, artık hayata gözlerini kapayan ustamızı görmeye geldik. Bu meydanı biz biliriz. Bu binanın balkonundan Lenin bize hitap ederdi. Bu salonun gerisinden Lenin herkese hiç kimsenin bilmediği şeyler öğretirdi. Biz Lenin'i dinlerdik. Lenin bize güler, bize söyler, bize ümit ve heyecan verirdi. Petersburg ve Harkof kapılarında aksi inkılâb topları patlarken, Sibirya'dan gelen vahşi akın Moskova siperlerine dayanırken, bütün Volga boyları otuz milyon insanın bir anda can çekiştiği muazzam bir kabristana benzerken, bütün Moskova proletaryası bu meydana toplanır, aç, çıplak ve perişan gelir, zinde, ümitvar ve ahd-ı peyman ederek giderdi.

Bu gece bütün bu yerler, bütün Moskova, kızıl ve siyah bir sele benziyor. Uçsuz, bucaksız insan sürüleri sonu görülmez yokluklara kadar uzanıyorlar. Herkes sırasını bekliyor. Bina azim ve esrarengiz bir hane gibi doluyor boşalıyor. Otuz beş derecelik Moskova soğuğu altında on dakika bile duramayan insanlar bu gece burada saatlerle bekliyorlar. Sabah gelen akşama, akşam gelen sabaha kadar duruyor. Çocuklar kadınların, kadınlar ihtiyarların, ihtiyarlar gençlerin ve bütün Moskova, bütün Proletarya birbirinin koluna dayanıyor.

İşte Lenin... Salona girerken dizlerim bükülüyor. Heyecanım kudretini ve intizamını kaybeder gibi bir şey oldu. Fakat etrafımdakilere dayandım, kırmızı-siyah bir hava ve göz kamaştırıcı bir elektrik yağmuru altında Lenin tabutunda uyuyor...

Bütün bu insan dalgaları neye bu ölünün etrafında akıyorlar? Niçin bugün inkılâbcı âleminin kalbi bu salonun havasıyla çarpıyor? Niçin en büyük galiplerin ve kahramanların cenazeleri arkasında jandarmalar döne döne halkı sürüklerken bu halim ve mütevazı ihtiyarın tabutu etrafında herkes, böyle samimi gözyaşlarını döküyor? Niçin Ren'de birbirini boğazlayan Fransız ve Alman amelesi, İzmir etrafında gırtlak gırtlağa gelen Türk ve Rum gençleri, Balkanlar'da birbirinin kanına susayanlar, Avrupa'da, Asya'da, Afrika'da; Hint'te, Çin'de... ve hatta şovenizmin

ateşiyle yanan her renk ve her dilden insanlar bu yavaş, ömründe bir kurşun atmamış filozof sesini duyunca hep el ele verdiler? Niçin ben; daha dün İstanbul'un kafesleri arkasında uyuklayan bir genç Türk kızı iken, bugün bu yabancı adamın cenazesi başında gözyaşlarımı tutamıyorum? Bu esrarengiz ihtiyarın elinde kaynaşmayan kanları birbirine kaynatan, anlaşmayan dillerin birbirine anlatan nasıl bir efsun vardı? Ne için biz onun sararmış ve artık ölü alnında sanki yeni doğan bir güneş nuru görüyoruz?

Sibirya'dan, Kaliforniya'dan, Transvaal'e, Avustralya madenlerine kadar her amele yurdundan İsa'nın ve Meryem'in tasvirleri yerine artık onun resimleri kaim oluyor. Karpat ve Balkan köylüleri ona "Naş Lenin – Bizim Lenin" diyorlar. Sicilya çiftçileri "San Lenin – Aziz Lenin"in resmini göğüslerinde taşıyorlar. Hindistan'da onun ismi peygamberân sırasında sayılıyor. Çin'de "Lenin Konfüçyüs'ten sonra gelen tek büyük adamdır!" deniliyor. En vahşi ve en kudurtan düşmanları bile ona atacak iftira bulamıyor.

Salondan çıkıyorum. Soğuk artık termometrelerin kaydedemeyeceği bir noktaya yaklaşıyor. Elektrik ziyaları bile sanki lambalarından düşmüşler gibi... Sabah yaklaşıyor, fırtına uğulduyor, kar sanki boşanan bir deniz gibi şehri yutmaya çalışıyor. Fakat ayakta... binlerce, yüzbinlerce kadın, erkek, artık kendilerinden ayrılan "Lenin Yoldaş"ın başucunda gözyaşı dökmek ve yemin etmek için Santral meydanı etrafında muazzam, zinde ve zi-hayat kaynaşıyorlar, bekliyorlar...

Şaziye Sabiha

* * *

Şaziye Sabiha, "Lenin'in mezarında," ***Aydınlık***, sayı 25, Eylül 1924, s. 648-649.

> "Seni daha bir dakika fazla yaşatabilmek için damarlarındaki kanı seve seve senin vücuduna zerk edecek bütün dünyada nice milyonlarca insan bulunurdu."
>
> Troçki

"İhtilâl Meydanı"nı geçiyorum. Tepelerinde kargalar ve kartallar uçuşan paslı kuleleri, geniş, yaralı ve intizamsız surlarıyla Kremlin

Meydanı Moskova çayı vadisine doğru düşe kalka yayılıyor. Bir tarafta Kurun-ı Vusta'ya şehri muhacimlere karşı müdafaa eden ve şimdi bir bahçeye döndürülen derin hendek, diğer tarafta Gotik üslubun Rus mimarları elinde aldığı güzel şeklin en güzel numuneleri: Kızıl tuğla binalar ve saraylar, ve ikisinin ortasında sizi Kızıl Meydana çıkaracak basık ve mazâlim [zulm eden] kale kapıları...

Duvarlarına hâlâ balmumu ve günlük kokuları içinde Çarlar devrinde asılanların benizlerinin sarılığı sinen bu melun kapılara yaklaşmadan evin sağ tarafına baktım. Beyaz temiz bir mermer sütun üzerinde ta Thomas Morus'tan Plehanof'a kadar ihtilâl ve insaniyet mefkûresi için çarpışanların, ölenlerin isimleri yazılı... Şimdi bu kafilenin en başına Lenin de geldi. Yarın tunç yüzlü ve demir bilekli bir amele elinde çekici ve kalemi ile gelecek, gözünde yaş ve kalbinde ateş kaynayarak bu beyaz mermerin üzerine yeni ve büyük bir isim daha işleyecek:

Lenin –

"Bütün dünya inkılâbının rehberi"

Bu sütun bir mezar taşı değil, bu sütun doğuşun, inkişafın ve bütün insaniyetin bütün tabiata, bütün esrarengiz şeylere hâkimiyeti demek olan ebedi hayatın bir abidesi... Bu abidenin deryalar kadar geniş manasından kalbine bir gölge sindirenler Kremlin'in, bu eski Çarlar kalesinin kanlı kapıları altından "Kızıl Meydan"a doğru yürürlerken kalplerinde ölümün değil hayatın neşesini hissederler.

"Vasili Belajennaya" kilisesinin gölgeli takları, burmalı kaleleri Kızıl Meydanın müntehasını mavi ve seçilmez bir ufuk gibi çerçeveliyor. Ben bu ufku dünyanın en fırtınalı bir tepesi gibi görürüm. Tarihin en karanlık günlerinden beri Şarktan, Garptan, dünyanın dört bir ucundan kopan uçsuz, bucaksız insan selleri önünde bu kuleler meydanı bir Kaf Dağı gibi durdu. Çinlilerin, "Yehuç Mehuçların" [Ye'cuc Me'cucların] en ileri dalgaları bu meydanın isteplerinden daha ileri gidemediler. Altın Ordu süvarileri bu meydanda şereflerini aldılar ve verdiler, bütün dünyayı kendisi için dar gören bütün Avrupa ufuklarında sanki onun taraçasında dolaşırmış gibi gezen ve dinlenen Napolyon'un gözünde dünyanın ucu işte bu kuleli meydandı. Moskova'nın Kremlin'i Şarktan Garba, Şimalden Cenuba, İngiltere'den Hindistan'a, Bizans'tan Çin'e ve nihayet

kabl'el-tarihî devirlerden medeniyetin iptidasına, anarşiden ihtilâle ve sükûna çıkan yolların uğrağıdır, durak yeridir. O bir namütenahi heyet içinde bir mebde ve bir müntehadır.

Ben bu yalçın kapıları, bu altın burmalı kuleleri pek çok büyük ressamların fırçaları altında da seyrettim. "Kardeş mezarları"na doğru yürürken "Tretyakovski Galeri"nin resim salonları güzümün önüne geliyor: Romanoflar'ın ilk zamanları, Deli Petro'nun müthiş zafer günleri, Usteriç isyanları, sıra sıra mahkûmiyet kafileleri Kızıl Meydan'ın meşum bir Noel ağacı gibi baştanbaşa maslûblarla [idam edilmişlerle] donandığı zamanlar; ihtilâller, isyanlar, harpler, yine ihtilâller...

İşte size Kızıl Meydan'ın tarihi... Siz bu uzun faciayı Rus müverrihinin kaleminden ziyade Rus ressamının fırçalarında mütalaa edebilirsiniz. Bu tarihin yazıldığı yer kütüphaneler değil resim müzeleridir.

Bana Kremlin'in sonları değil duvar dipleri daha tarihî görünüyor. Bu duvarların diplerinde Kurun-ı Evvel avcıları, Kurun-ı Vusta sipahileri, Fransa ihtilâlinin na-mağlup ordusu ve bizzat Rus Çarlığı can verdi.

Bütün dünya tarihinde öyle bir gün geldi ki saraylar mektebe, kışlalar kütüphanelere döndürülmeye başladı. O gün Kremlin'in tarihinde bir dönüm noktasıdır. Şimdi kanlı siperler üzerinde Çar sarayının kanlı Kazak nöbetçileri yok. Şimdi "Vasil Blajennaya" kilisesinin çanları sadece saat başlarını haber veriyorlar. Kremlin duvarları boyunca şimdi kardeş mezarları uzanıyor. Rus ve Sibirya steplerinin uzak yerlerinden gelen köylüler Avrupa, Amerika, Çin, Hint amelelerinin mümessilleri şimdi bu duvarlar dibinde korkmadan, şimdi bu mezarlar arasında haç çıkarmadan dolaşıyorlar. Onlara bu toprağın kokusu artık bir ahret hülyası değil sanki aşina bir say ve neşe sesi veriyor. Şimdi bu mezarlar arasında dershanelerinden yeni çıkmış genç çiftler; Lenin'in her biri birer yeni Lenin olan binlerce genç çocukları bizzat onun eserlerini onun mezarı başında okumak için geliyorlar. Bu yer şimdi aziz bir yer oldu. Burada ihtilâlin beş yüzleri yatıyor. Burada sıra sıra mezarlar değil, sıra sıra çiçekler var. Bu emsalsiz bahçede bir arşın mezara sahip olabilmek için bir insan, bütün âlem, bütün insaniyete ne büyük, ne muazzam hizmetler görebilmiş olmalıdır.

Lenin'in mezarına sokuluyorum. Bizim muallimimiz, bizim rehberimiz, bütün zulümdîde insaniyetin halas müjdecisi, hepimizin Lenin'i

burada uyuyor. Daha siyah bağlarından henüz kurtulamayan dünya burada da onun omuzları üstünde, temiz billur bir muhafaza altından onun yüzü ebediyen zinde, ebediyen sevimli ve mütefekkir sanki her gelene gülüyor. Oraya yaklaşanlar ağlayarak değil, sanki onu sever ve okşar gibi dudaklarında bir tebessümle yaklaşıyorlar. Onun karşısında kalpler hiç şüphesiz daha başka çarpıyor. Lenin'in mezarından kalbe ümit, say ve gençlik neşesi geliyor.

Lenin öldü diyen kim?

Bu kaynayan hayat ne?... Bu dünyanın temellerini çökerten gürültü Lenin'in sesi değil mi?... Hangi müthiş yıldırım bu kadar cihanşümul bir aks-i seda yapabilir?...

Çarlar ölür, istibdat ölür. Bu ahenksiz cemiyette zıddiyetler birbirini parçalar, bu kokmuş ve fahişe medeniyet en zi-hayat sanıldığı bir anda çatır çatır çöker de, tabiatın lâ-yezâl illiyetini idrak ve ilan eden, ona uyan insanların seyri ve zaferi durmaz, ölmez, inkişaf eder, asla ölmez...

Şaziye Sabiha

* * *

Şaziye Sabiha, "Lenin Sayfası: Lenin söylüyor !." ***Aydınlık***, sayı 26, Teşrinievvel 1924/1340, s. 679-681.

Bize her gün masallarda dünyayı peşinden sürüklemiş büyük peygamberlerin tarihe yadigâr kalan izlerinden, işaretlerinden bahsederler. Hâlbuki ben size "Lenin"den anlatacağım. Ben size öyle bir "insan"dan bahsedeceğim ki o; bir milletin resulü, bir ümmetin peygamberi değil, bir bütün insaniyetin rehberi ve yol göstericisidir. Peygamberler mezarına yüz sürmek için hacca gidenler ruhlarındaki mazileri çöllerin kızgınlığında yıkamaya muhtaç günahkâr insanlardır. Ben Lenin'i dinlemeğe gidiyorum, biz, muarızlarından istiğfara [tövbe etmeye] koşan adiler değil, bu günahların ve fazâhatlerin [alçaklıkların] lanetlenmiş dünyasında ruhları mazlumiyetin ihtilâliyle yanan temiz ve münezzeh kafalarız. Bize kitaplarımız "ebedî hayat" ve vasıtalarımız "cennet bahçeleri" vaat etmiyorlar. Biz başlarımızı yerlere kapatmıyor geniş ufuklara doğru kaldırıyoruz. Esrarengiz sözlerin cennet vaatleri karşısında değil, bugünkü melun kaidelerin esaretinden halas için ilmin ve tarihî zaruretlerin rüzgârı önünde ve hürriyetin hâkim olacağı bir dünya cenneti için isyan ediyoruz.

Muzlim [karanlık] ve tarihî surlar yolunca yürüyerek "Kremlin" sarayının "Vuzdiyo Yezenskaya"ya açılan kapısına yaklaştım. Evvela büyük bir kalenin methalinden, sonra kısa bir köprü, daha sonra da asıl kale kapısından geçerek sarayın avlusuna çıkılacaktı.

Kremlin Garb'ın bütün bugünkü içtimaî nizamının gözünde kızıl ve vahşi bir "kartal yuvası"dır. Fakat biz buraya bugün Lenin'i dinlemek için geliyoruz. Bize bugün, bu yerde "dünyanın dönüm noktasını ilk önce seçen adam" yeni ve istediğimiz âlemlerden bahsedecek. Biz bugün burada bir tarih kapanır ve bir başka tarih açılırken doyulan heyecanları duyacağız. Ren'de, Şimali İspanya'da, Tuna boyunda ve bütün dünya "genç Leninist"lerinin "bizim muallimimiz" dedikleri adam bize "yeni bir ders" verecek. Çin işlerinde, Hindistan şimalinde, Balkanlarda günden güne dolaşan genç inkılâbcıların fikirlerini yakan sözleri söyleyen adamı dinleyeceğiz. Yarınki neslin çocukları bana: "Sen de onu dinledin mi?" dedikleri zaman bugünkü duyduğum heyecandan ebedî kalacak bir zerre damarlarımda yeniden yanacak, sanki onun gibi, sanki henüz yaşayan bir "Lenin" gibi biz bu yanan zerreyi, sanki daima âlemler yaratan ebedi bir fikir yangını gibi geleceklere izah edeceğiz.

"Mahovaya"daki binadan verilen müsaade kartını gösterdim ve mürteci garp muhaberelerinin filminde sanki kat kat mitralyözlerle çevrilmiş kaleler gibi tarif edilen "Kremlin" methallerini geçtim. Etrafta bu toplu, mitralyöz toplara benzer bir şey görülmüyordu. Kremlin'in dâhili her çeşit binaların bir intizam gösterilmeksizin şuraya buraya serpiştirildiği garip bir "kale içi" manzarası arz ediyordu. Çarın muhafız Kazaklarını barındıran kışla, askeri bir mektebe tahvil edilmiş, Çar ordularının Avrupa ve Asya'nın yedi bucağından bir "hatıra-i şeref" diye taşıdıkları toplar, humbaralar çürümeğe yüz tutmuş, imparatorun merasimleri ve resm-i geçitleri takip ettikleri sundurmalar, taklar artık boş ve manasız kalmış, kiliseler kilitlenmişti. Üzerinde bir zamanlar imparatorluk bandırası sallanan eski bayrak direğine kızıl ipekten sanki alev gibi yanan bayrak çekilmişti. Güneş batıyor, karşıda "Hristos Spastiyel" kilisesinin mermer gövdesi, altın kubbeleri gittikçe kararıyordu. Kremlin'in elektrikleri yandı. Karanlık feza içinde yüzen ziyadar bir yıldızda bulunuyormuşuz gibi bir şey oldu.

Eski saray halıları döşenmiş geniş mermer merdivenlerden yukarıya çıkınca sağda şimdi "Beynelmilel İnkılâb Müzesi" ittihaz edilen mozaik zeminli bir salon var. Ben iki tarafına Rusya inkılâbı tarihine ait resimler, istatistikler, diyagramlar dizilmiş bir koridordan geçtim ve kapılarında kızıl nöbetçiler bekleyen bir salona girdim. Rus çarlarının kaba ve feodal ruhlarını doyuracak gibi bir yaldız dünyası her taraftan taşıyordu. Salonun gazete muhabirlerine, kızıl ordudan, fabrikalardan, darülfünunlardan sâmi' [dinleyici] sıfatıyla gelecek olanlara ait kısımda etrafı görebilecek bir yer intihap ettim. Kalabalık gittikçe artıyordu. Avrupa ve Amerika memleketlerinden gelen amele mümessilleri, Hindistan, Çin ve Şark-ı Karib inkılapçılarının murahhasları, hatta Avustralya'dan, Afrika'dan, Hint Çini'nden, Cava'dan akıl almaz mesafeler aşarak Kremlin'e, Lenin'i dinlemeye gelenler, hülasa her renkten ve her dilden bir kalabalık salonun ortasını, tribünün etrafını gittikçe dolduruyor. Duvarlara üzerlerinde altın renginde bir yazı ile yüksek şiarlar, Lenin'in sözleri yazılmış kızıl ve geniş bayraklar gerilmiş, sütunlar, kemerler kırmızı kumaşlarla yol yol sarılmış, ziynetlenmişti. Troçki, Zinoviyef, Radek, Kamenef ve ihtilâlin meşhur ettiği hemen bütün simalar her zaman mütefekkir, fakat şen ve ebed-zende insanlar gibi masaların arkalarında dolaşıyorlar, "Krupskaya" ve "Klara Zetkin" ak saçlarının çerçevelediği simalarının buruşukluklarında yarım asırlık insaniyet mücadelesinin izlerini taşıyan iki kahraman kadın heykeli gibi tribünün arkasında dinleniyorlardı. Zil çaldı: Reis ictima'ı açıyor, fakat biz Lenin'i bekliyoruz.

Ben neler konuşulduğunu adeta anlamıyor gibiyim. Benim kalbimde büyük heyecanlara hazırlanan insanların duyduğu, hem korkuya, hem hazza benzer heyecanlar var. Biliyorum ki şimdi bir rüzgâr esecek, bilinmeyen, sırlı bir işareti bu salonun havasını birdenbire yakacak, bu etrafı dolduran insanlar; soğukkanlı insanlar, Almanlar daha sonra Fransızlar, İtalyanlar, samut ve sessiz Şarklılar hülasa herkes, şuradaki her zi-hayat bilinmeyen merkezlerden gelen âni bir kıyam cümlesiyle hep birden, canlanacak, haykıracak heyecanlarının kudreti sisli dünyanın her bucağına dağılacak birer korkunç adam olacaklar. Salonun tribüne yakın olan kapısı açıldı ve öyle dediğimiz esrarengiz rüzgâr işte esti, fakat bu bir rüzgâr değil bir fırtına... İnsan denilen mahlûk heyecanı bu kadar müdhişdî kudreti olan varlık mıdır?

İşte Lenin, sevgisi bir tükenmez seyyale gibi bütün insaniyet-i muzdaribenin damarlarında gezen adam bu yavaş ve sakin yüzlü ihtiyar mı? Bu salonu müthiş heyecan fırtınalarını yaratan bu ihtiyar, bu inanılmaz yaratıcılık kudretini nereden aldı.

Lenin söylüyor: Dünya denilen şeyin silinip de bin bir kalbin bir kalp gibi çarptığı, bin bir kalbin bir kalp gibi düşündüğü, bin bir kalbin bir tek heyecanın verdiği ihtizâzla [titremeyle] bir tek âleme doğru süzüldüğü bir an tasavvur ediniz. İşte Lenin'in söz söylediği cihanda ben bu ânın vecdini ve neşesini yaşadım. Bu salonda söylenen sözler, Lenin'in çocuklarına söylediği son sözleri oldu. O günden sonra Lenin'i bir daha yalnız mezarının başında gördüm. O gün Lenin bize yeni bir cihan müjdeleyen bir adamın vasiyetlerini verdi. Biz Lenin'in vasiyetlerini cihanın dört bucağına ulaştırdık. Lenin öldü. Fakat her biri birer yeni ve kudretli Lenin olan "Genç Leninist"ler yüz milyon gençliği peşinde sürükleyen birer yeni peygamber gibi dünyanın dört bucağında birer yeni fikir ve dünya cenneti için çarpışıyorlardı.

Lenin birdi, öldü. Fakat bugün yüzbinlerce yüz milyonlarca Leninler var ve biz her birimiz o yüzbinlerden biriyiz!...

Moskova 1 Eylül 1924 Şaziye Sabiha

* * *

Fevziye, "Lenin ve kadınlık," ***Aydınlık***, sayı 26, Teşrin-i evvel 1924, s.685-686.

Lenin yoldaş inkılâpçı Marksizm nazariyatını kapitalizmin bugünkü şeraitine göre tatbik etmek çarelerini buldu. İşte Leninizm dediğimiz de bu çareleri ve bu yoldaki taktikayı gösteren usullerdir. Lenin Marks'ın proletarya dikṭaturası vasıtasıyla sosyalizme doğru çizdiği yolda yürüyebilmek için en sağlam istinatgâhın proletaryanın bizzat kendi kuvveti olduğunu bir esas olarak almakla beraber proletaryaya bu işi başa çıkarabilmek için müttefikler lazım olacağını takdir etti. İşte bu müttefiklerden en birincisi fakir köylüler ise ikincisi de kadınlıktır.

Lenin kadınlığı alelumum bir sosyalizm hadimi olarak kabul etmek suretiyle işçi sınıfına muavenete davet etmiyor. Lenin'in davet ettiği kadınlar, beyler, ağalar ve zenginler kadını değildir. O işçi fakir, köylü ve alelumum kendi emeğiyle geçinen kadınları sosyalizme davet etmektedir.

Yalnız kadınları sosyalizme davet etmekle iktifa etmiyor, alelumum komünistlere de nasihat ediyor ki işçi ve köylü kadınlar iştirak etmedikleri takdirde komünist cemiyetinin kurulması mümkün değildir. Komünist cemiyetinin kurulmasında işçi köylü ve kendi emeğiyle geçinen bütün kadınları iştirak ettirmek lazımdır. Bu meselenin nazarî cihetidir.

İlmî cihetine gelince: Lenin yoldaş en doğru yolları göstermiş ve kendisi de o hususta çalışmıştır. "Bu kadınlara ait bir iştir" diye onu alelumum sosyalizm hayatını kurmak faaliyetine dair büyük vazifelerde ayırt etmemiştir. Kadınların bu hayatı kurmakta iştirakleri doğrudan doğruya umumî inkılâb hayatının bir cüz'ü olduğunu fiilen göstermiştir. Mesela: kadınların maarif hayatına, sıhhiye işlerine, kadınlık ve analığın muhafazası; çocuklu kadınların ve küçük çocukların himayesi, kadınlığın kooperatife iştirak etmesi, kadınların şuralar teşkilatına yakından iştirakleri işçi kadınların komünist fırkasında çoğalmaları gibi mevzular üzerinde Lenin yoldaş bütün inkılâb seneleri zarfında çalışmış ve bu hususta çalışmak isteyenlere doğru yolları göstermiştir. Lenin yoldaşın bu hususta en çok ehemmiyet verdiği şey işçi ailesinin tarz-ı maişetinin değişmesi ve iyileşmesidir. Kadını ev hayatına esir yapan aşçılık ve dadılığa bağlayarak ilmî, içtimaî ve siyasî hizmetlere iştirak etmekten fiilen mahrum eden bugünkü aile usulü, bugünkü aile tarz-ı maişeti değişmedikçe gerek kadının, kurtulamayacağı ve gerek sosyalist heyet-i içtimaiyyesinin kurulamayacağı sarihtir. İşte bu sarahati bize açık gösteren ve bu yolda nasıl çalışmak lüzumunu öğreten Lenin yoldaştır. Bu talimat aynı zamanda kadınların ev esaretinden kurtuluşunun ancak komünizm vasıtasıyla olabileceğini de ispat etmektedir.

Fevziye

* * *

Lenin Köşeleri, ***Aydınlık***, sayı 30, Şubat 1925/1341, s. 804-805.

Kitleleri yürüten büyük rehber öleli işte tam bir sene oluyor... Geçen sene bugünlerde Rusya baştanbaşa Lenin'in matemiyle sarsıldı. En müşkül dakikalarda herkesten iyi ileriyi gören Lenin, en fırtınalı gecelerde feneri en önce seçen büyük bir rehber bir sene evvel bugün ölmüştü... Onun acısı kalplerimizde, henüz sıcaklığını kaybetmedi... Ne geçen üç yüz altmış beş gün, ne de tahte'l-sıfır 35 derece soğuklar, hiçbir

şey bu sıcaklığı kaybettiremez... Lenin, yine kütleleri yürüten, onları inkılâptan inkılâba koşturan büyük rehberdir... Değişen bir şey varsa o da, her senenin 21 Kanun-ı sânîsinde bütün Rusya'yı kaplayan matem alaylarıdır... Her senenin 21 Kanun-ı sanîsîsi, milyonlarca ferdi taşıyan kütlelerin birer Lenin olmağa yemin ettiği gün olacak.

* * *

Lenin öldü... Fakat onun ismi, değil yalnız Rusya'da, bugün bütün dünyada yaşıyor... Hayatında çok mütevazı olan Lenin, kendisi hakkında tezahürat yapılmasına müsaade etmezdi... Şimdi o yok... Cihan proletaryasını öksüz bırakarak aramızdan çekildi... Lenin'i dünya proletaryasına tanıtmak, bilenlere unutturmamak, bir vazife, bir borçtur.

Rusya'nın geniş halk kitleleri, Rusya'nın işçi ve köylüleri bu vazifeyi hemen yaptı... Bugün Rusya'nın en büyük şehirlerinden en ücra köylerine varıncaya kadar Lenin'i yaşatan "Lenin Köşeleri" var...

"Lenin Köşeleri" en büyük fabrikalardan, en küçük imalathanelere kadar yer tutar... Lenin köşeleri, şimendiferlerle tayyarelerde, vapurlarda bile bulunur. Her fabrikanın en iyi, en mutena bir yeri "Lenin Köşesi" namıyla ayrılmıştır... Orada Lenin'in bütün eserlerini, faaliyetini, hayatını, resimlerini, aile resimlerini velhasıl ona ait her şeyi mebzulen bulursunuz!.. Bütün işçiler, bütün köylüler, bütün komünistler Lenin'i kendi köşelerinde her an için yad ederler; okurlar... Ve onu kendileri için, onun faaliyetini kendi faaliyetleri için örnek yaparlar.

Sibirya'nın ıssız ve tenha steplerinde, Türkistan'ın vahşi çöllerinde giden trenler bile bir "Lenin Köşesi" taşırlar... Kendinizi Moskova'dan, inkılâp merkezinden uzak duyduğunuz dakikalarda bile yine yakın olduğunuzu hissedersiniz!

Bahr-i Muhit'in enginlerinde, Kızıl Rusya'dan çok uzak yerlerdeki vapurların en iyi kamaraları Lenin köşeleridir... Lenin Rusya'da bu kadar benimsenmiştir... Fakat Rus işçi ve köylüsünün Lenin'i bildiği ve sevdiği kadar, bir Alman amelesi, bir Hint paryası, uzun saçlı bir Çinli de Lenin'i sever ve tanır. Lenin bütün dünyaca bu kadar benimsenmiştir.

* * *

Cihan inkılâbının temelini kuran Lenin bir sene evvel bugün ölmüştü. Onun acısı kalplerimizde... Sıcaklığını henüz kaybetmedi. Ne geçen üç yüz altmış beş gün, ne de tahte'l-sıfır 35 derece soğuklar, hiç, hiçbir şey bu sıcaklığı kaybettiremez. Biz bunu, çok derinden duyuyoruz. Fakat, ne olsa da, büyük rehber bize sanatını aşıladı. Artık korkmadan haykırabiliriz:

Lenin Öldüyse Leninizm Yaşayacaktır!.

Neriman

"BOLŞEVİKLER SON DERECE İFRATPERVER VE HATTA ANARŞİ CİHETİNE MEYYAL OLDUKLARINDAN...": OSMANLI HARİCİYESİ EKİM DEVRİMİ'Nİ NASIL TAKİP ETTİ?

Cengiz Yolcu

> "Petersburg'da Amele ve Asker Cemiyeti ile temsil edilen yeni Rus Hükümeti en hakiki manasıyla bir ihtilâl hükümetidir. Çünkü bu hükümeti vücuda getiren kuvvet doğrudan doğruya aksa-yı yesar gruplardan doğuyor ve bu guruplardaki efkâr ve temâyülat ise hal-i hazırda dünyanın en müfrit fikirlerinden daha ziyade müfrittir."[1]

Yalnızca Rusya'nın değil tüm dünyanın tarihini derinden etkileyen Bolşevik İhtilâli 2017 yılında yüz yaşını doldurdu. Sosyalizmin ideologlarından ve Sovyet Devrimi'ne ilham veren figürlerden Karl Marx'ın yüzüncü doğum yılında, teori haline getirdiği fikirler doğrultusunda, Avrupa'nın doğu ucunda yeni bir devlet filizlenir. Bu yeni siyasî örgütlenmenin ardından artık dünyada hiçbir şey eskisi gibi kalamayacaktır. Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmeleriyle neticelenen süreçte hem Rusya hem de dünya temellerinden sarsılır. Çarlık Rusya bir taraftan I. Dünya Savaşı'nın devam eden şiddeti ve yıkıcılığı ile baş etmeye çabalarken diğer yandan harbin dayattığı zaruretlerin parçası olmak istemeyen işçi köylü ve askerlerin isyanı neticesinde ihtilâl koşulları içine dahil olur, uzun yıllardır yer altında faaliyet gösteren örgütler açıktan açığa siyasî mücadeleye katılırlar ve iktidarı talep ederler. Bu örgütler arasında Rusya

1 "Yeni Rus Hükümeti", *Tanin*, 13 Teşrin-i Sani 1333/1917, s. 1.

Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin Lenin önderliğindeki Bolşevik kanadı da yer almaktadır.

Şubat 1917'de Çar II. Nikolay'ın tahttan ayrılmasıyla başlayan devrimci süreç –ki Lenin İsviçre'deki sürgün hayatını terk edip Petrograd'a dönecek ve Bolşeviklerin iktidar programı mahiyetindeki *Nisan Tezleri*'ni ilan edecektir- Ekim ayı sonlarına gelindiğinde önü alınmaz bir mücadele haline gelmiş ve Bolşeviklerin yönlendirdiği Petrograd Sovyeti'nin hükümet binalarını ele geçirmesi ile zirve noktasına erişmiştir. Hükümet ihtilâlci güçlerin tasarrufu altına girmiş, Sovyet sistemi tüm Rusya coğrafyasına yayılmaya başlamıştır.

Dünya tarihini bu denli etkileyen Bolşevik İhtilali elbette Rusya'nın güney komşusu Osmanlıların da dikkatle takip ettikleri bir hadise olacaktır. Bir yandan gazeteler yabancı ajanslardan elde ettikleri haberleri genel okuyucuya sunarken, öte yandan resmî kanallar yani Osmanlı Hariciyesi de sınırın öbür yakasında meydana gelen olayları gözlemekte ve payitahta iletmektedir. Petrograd merkez olmak üzere Rusya'da yaşanan gelişmeler en yakın Osmanlı diplomatik heyetinin yerleşik olduğu İsveç'ten, Stockholm Sefareti'nden takip edilmektedir. Öyle ki, bu durum savaşın yalnızca siperlerde, sıcak çatışma alanlarında değil diplomasi ve istihbarat veçhelerinde de yürütüldüğünü gösteren dikkate değer bir noktadır. Zira, savaşın karşıt saflarında yer alan Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusya'nın resmi ilişkileri harp ilanından itibaren askıya alınmıştır. Resmi raporlarda geçen ve kuvvetle muhtemel "imparatorluk" bilinci ve refleksinden kaynaklanan ifadeler Osmanlı bürokrasisinin devriminin aleyhinde bulunduğu izlenimini verir. Ancak ilerleyen zamanlardaki gelişmeler Osmanlı Devleti'nin gayet mustarip olduğu "eski düşman"ının kayıtsız ve şartsız savaştan tek taraflı olarak çekilmesiyle neticelenecektir.

I. Dünya Savaşı boyunca Çarlık Rusya'dan alınan haberlerin ve istihbaratın ana kaynağı İsveç ve Stockholm Sefareti olmakla birlikte, Osmanlı Hariciyesi'nin Rusya'daki ihtilâle ilişkin haber kaynaklarından bir diğeri de Berlin Sefareti'dir. Ancak Berlin'den İstanbul'a gönderilen bilgiler de kısıtlı ve payitahtı Petrograd'da meydana gelen olayları derinlemesine bilgilendirmekten oldukça uzaktır. Üstelik "Kışlık Saray" Bolşeviklerce ele geçirilmiş, devrim gerçekleşmiş, iktidar Sovyetlere geçmişken Berlin

Sefiri İbrahim Hakkı Paşa 16 ve 17 Teşrin-i Sani (Kasım) 1917 tarihinde gönderdiği iki ayrı telgrafta Rusya'da cereyan eden hadiselere dair yeterli malumata sahip olmadıklarını bildirmektedir:

> Rusya ahvali hakkında malumat-ı sahihiye henüz mefkuddur. Bazı telgraflar Kerenski'nin bazıları Rusya'nın galebesi haberlerini getirmektedir. İki gün evvel Kerenski'nin galebesi muhakkak gibi göründüğü halde şimdi Sovyet'in galebesi ihtimali daha fazla görünmektedir. Her halde Rusya'nın idaresi hangi ellere geçeceğinin anlaşılması daha birkaç gün mürurına vabestedir. Bu arada Sibirya'nın sabık Çar idaresinde bir imparatorluk olacağı haber-i acibi dahi deveran etmektedir.[2]
>
> Rusya ahvali hakkında henüz malumat-ı sıhhiye mefkuddur. Evvelki gün İngiliz menâbii Kerenski'nin mağlubiyetinden bahsediyorlardı. Dün ve bugün ise henüz mağlup olmadığı ve ordusuyla Petersburg civarında bulunduğu ve ber-suret-i tesviye taharrî edildiği söylenmektedir. Bu hâl-i tereddüt daha devam edecek gibi görünüyor.[3]

Oysa ki İsveç'in başkenti Stockholm'deki Osmanlı maslahatgüzarından Rusya'daki duruma ilişkin daha detaylı ve gerçeğe yakın haberler gelmeye başlar. 3 Teşrin-i Sani (Kasım) 1917'de Bolşeviklerin ne istedikleri, talepleri yedi madde halinde sıralanarak İstanbul'a gönderilir:

> Evvelen: Tazminatsız ve ilhaksız sulh akdi zımmında şimdiden müttefikleri ile muhabere ve müzakereye ibtidar ve derhal umum cephelerde mütareke ilan olunması.
>
> Saniyen: Meclis-i Müessesân içtima etmeden evvel umum arazinin arazi komitelerine teslimi.
>
> Salisen: Bilumum mahsulatın kontrol tahtına alınması.
>
> Rabian: Ordunun demokratizasyonu.
>
> Hamisen: İdam cezasının hemen lağvı (mezkur ceza geçenlerde Kerenski'nin yeni bir emri ile lağvedilmiştir).
>
> Sadisen: Rusya'da mevcut milletlerin muhtariyet ve mukadderatını ellerine almaları prensibinin kabulü.
>
> Sabian: Meclis-i Müessesanın behemehâl 25 Teşrin-i Sani'de içtimaı.[4]

2 BOA HR. SYS. 2368/2 Lef75, 16 Teşrin-i Sani [Kasım] 1917, s. 1.

3 BOA HR. SYS. 2368/2 Lef76, 17 Teşrin-i Sani [Kasım] 1917, s. 1.

4 BOA HR. SYS. 2368/2 Lef 48, 3 Teşrin-i Sani [Kasım] 1917, s. 1-2.

Hariciye Nazırı Ahmed Nesimî Bey'e Stockholm'den gönderilen 10 Teşrin-i Sani (Kasım) 1917 tarihli, üzerine "Rusya Ahvâl-i Umumiyesine Dair" notu düşülmüş raporda Bolşeviklerin iktidara geldikleri, 1917 Şubat Devrimi'nden sonra, Çar II. Nikolay'ın tahtı veliaht Mihail'e bırakması ve veliahdın da tahttan feragat etmesi üzerine iş başına gelen hükümette yer alan Kerenski'nin Petrograd'ı terk ettiği belirtilmektedir:

> Bolşeviklerin umur-i hükümeti yedd-i idarelerine aldıklarını ... [belgede boş bırakılmış] numaralı telgrafname-i acizi ile arz eylemiş idim. Elyevm (...) bil-cümle mebânî-i emiriye ve Duma Meclisi'nin bulunduğu sarayla imparatorun Kışlık Sarayı tamamıyla Bolşevikler tarafından zapt ve işgal edilmiş ve işbu ihtilâl sefk-i dimâyı mucip olmadan kemâl-i sükunetle icra olunmuştur. Kerenski Petrograd'dan hemen firar edip şehr-i mezkûrdan altmış kilometre mesafede Gatçin [Gatçina] şehrinde askeri celp ve ilhak edip Petrograd zerine yürümeye teşebbüs eylemiş ise de buna muvaffak olamadığı ve kendisinin tevkifi için taharriyat ve tedabir-i lazıme icra olunmakta idiğü rivayet olunmaktadır. (...) Posta Telgraf ve Telefon tamamıyla Bolşeviklerin elinde olup harice giden havadislerin kâffesi kendileri tarafından sansür edilmektedir. Baltık Denizi Filosu tamamıyla Bolşeviklere arz-ı sadakat etmiştir. Evvelce zat-ı fehimânelerine arz eylediğim üzere Bolşeviklerin programının üssü'l-esâsını iki nokta-i mühimme teşkil eylemektedir ki bunun birincisi hemen sulh akdi diğeri bilcümle arazinin derhal köylülere taksim keyfiyetidir. (...) Yeni Bolşevik hükümetinin ne derece istikrar peyda eyleyeceğini şimdiden kestirmek mümkün olmayıp bu hususta vukuatın inkişafına intizar etmek tabii bulunmuş olmakla ol babda emr ü ferman hazret-i men lehü'l-emrindir.[5]

Maslahatgüzarın raporunda numara hanesini boş bıraktığı telgraf, Akdes Nimet Kurat'ın *Türkiye ve Rusya: XVII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşı'na Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)* başlığını taşıyan eserinde Fransızcasını alıntıladığı, 769 numarasını taşıyan, 8 Kasım 1917 günü Stockholm Maslahatgüzarı Esad Bey imzasıyla gönderilen telgrafname olmalıdır. Söz konusu telgrafla Bolşeviklerin Petrograd'ı kan dökmeksizin ele geçirdikleri, geçici hükümetin ilga edildiği, nazırların tutuklandığı sıcağı sıcağına İstanbul'a iletilmiş, Bolşevikler tarafından bir barış akdi teklifi beklendiği belirtilmiştir.[6] İhtilali sıcağı sıcağına Osmanlı ka-

5 BOA HR. SYS. 2368/2 Lef 61, 10 Teşrin-i Sani [Kasım] 1917.

6 Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya: XVII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşı'na Kadar*

muoyuna duyuran haberlerden biri de 10 Teşrin-i Sani (Kasım) 1333/1917 günü yayımlanan *Vakit* gazetesinde Ahmed Emin (Soyadı Kanunu ile birlikte Yalman soyadını alacaktır) imzasıyla çıkan "Kerenski Yerine Lenin" başlıklı makale olmuştur.[7]

13 Teşrin-i Sani (Kasım) 1917 tarihli raporda ise Kerenski'ye bağlı birliklerle Bolşeviklerin çatıştıkları haber verilmekte, Bolşeviklerin nitelikleri ve taleplerine işaret edilmektedir:

> Bolşevik hükümetine gelince buna karşı şimdiden alâim-i tuğyan ve isyan nümâyan olmaya başlamıştır. Bir taraftan Kerenski kendisine mutî olan asâkir ile Petrograd üzerine yürümekte diğer taraftan Kornilof [General Lavr Kornilov] mahbesten firar ederek başına topladığı Kazak askeri ile aynı hedefe doğru ilerlemektedir. Bolşeviklerin rüesasından bulunan Lenin ordusu ile Kerenski'nin asâkiri arasında mücadele başlayıp Kerenski'nin telef olduğunu gazeteler yazıyorlar. Diğer taraftan bu havadislere mütenakıs haberler dahi gelmektedir. El-hâletü hâzihi Rusya'nın aynı zamanda üç veya dört diktatör elinde bir bâzîçe olduğu anlaşılıyor. Bunlardan hangisinin suret-i katiyede galebe çalacağını pek yakında vukuat meydana çıkaracaktır. Esasen bilcümle ihtilâl-i dahilîlerde olduğu üzere vaziyet o derece süratle tahavvül etmektedir ki iş bu tahrirat-ı acizi vasıl olmadan evvel Rusya ahval-i umumiyesinde tebeddülat-ı azîme hususlüyle işlerin tamamıyla başka kalıba girmesi müstaid değildir. Muhakkak ve şayan-ı nazar bir nokta var ise o da bugünkü günde her ne sınıf ve fırkaya mensup olursa olsun Rusya'nın inân ve idaresini yedd-i iktidarına alacak hükümetin beka-pezir olabilmesi ahalinin sulh âmalini ve köylülerin derhal taksim-i arazi metâlibini terviç etmesiyle kaimdir. Efkar-ı umumiyenin işbu seyl-i huruşân âmaline set çekmek isteyen her bir hükümet sürüklenip gitmeye mahkumdur. Malûm-ı sâmî-i fehimâneleri olduğu üzere Bolşevikler son derece ifratperver ve hatta anarşi cihetine meyyal olduklarından ve içlerinde devlet adamı olmaktan ziyade hayal-i ham peşinde koşan hayalperverler mevcud olduğundan tesisine cehd ettikleri hükümet kesb-i istikrar edinceye kadar bir hükümet-i ecnebiye için bunlar ile müzakerat-ı sulhiyeye girişmek gayr-i kabildir. Akd-i sulhun Bolşeviklerin sulh ve taksim-i arazi hakkındaki emellerini benimseyerek mevki-i ikbale gelecek mutedil ve daha hakikat-bîn bir hükümetle saha-i imkana çıkması daha muhtemel olduğunu arza mücâseret eylerim. Ol babda emr ü ferman hazret-i men lehü'l-emrindir.[8]

Türk-Rus İlişkileri (1798-1919) (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011), s. 327.

7 Ahmed Emin, "Kerenski Yerine Lenin", *Vakit*, 10 Teşrin-i Sani [Kasım] 1333/1917, s. 1.

8 BOA HR. SYS. 2368/2 Lef 64, 13 Teşrin-i Sani [Kasım] 1917, s. 2.

Bir hafta sonra, 20 Teşrin-i Sani (Kasım) 1917 tarihinde gönderilen raporda ise Kerenski'nin firarı, Lenin ve Trotski'nin önderliğindeki Bolşeviklerin galip gelmekte oldukları işaret edilir ve Rusya'nın farklı bölgelerinde cereyan eden olaylar haber verilir:

> Rusya'da son cereyan eden vakayi-i azîme tavazzuh etmeye başlamıştır. Kerenski'nin başına topladığı iki bin kadar Kazak askeri bilahare hükümet tarafına geçmiş Kerenski firar eylemiş ve bu suretle son zamanlarda bütün nüfuzunu kaybeden mumaileyh Rusya'nın ufuk-ı siyasetinden ufûl edip gitmiştir.
>
> Bolşevik hükümeti re's-i kârda Lenin ve Trotski olduğu halde Rusya'nın bütün şehirlerinde galebe ve hükümet istikrar peyda eylemektedir. Petrograd'da olduğu gibi Moskova'da dahi hükümetin leh ve aleyhtarları arasında vukua gelen muharebe Bolşeviklerin muzafferiyeti ile nihayet bulmuş fakat iki üç gün zarfında tarafeynden üç bini mütecaviz telefat olmuştur ki bu hal mücadelenin ne derece şiddetli olduğunu gösterir. Muharebe-i dahiliyeye hükümet lehinde iştirak edenler bir iki bin nefer ve on beş toptan ibaret olup diğer efrad kışlalarında kalmışlar ve ihtilâle iştirak eylememişlerdir.
>
> Petrograd'dan bera-yı muhafaza Moskova'ya nakledilmiş olan kıymettar asâr-ı nefise ile Moskova Sarayı meşhur külliye ve sair nevâdir-i asâr sınâiye tu'me-i lehîb olmuştur.
>
> Kiyef'te [Kiev] iğtişaş el-yevm devam etmekte olup Çerkeslerin yeni hükümete muavenet ettikleri ve bunların orada dahi galebe çalacakları anlaşılmaktadır.
>
> (...)
>
> Diğer taraftan Petrograd'da asayiş takarrür eylemiş ve "Lenin" on beş güne kadar Meclis-i Müessesân'ın içtimaını emreylemiştir. Müzakerat-ı sulhiye ve taksim-i arazi mesailinin kuvveden fiile çıkması esbabının istihzarıyla uğraşmaktadır. Bu meyanda evvel-be-evvel İtilaf devletlerine üç ay umumi mütareke teklif edeceği ve buna razı olmadıkları takdirde kendi başına doğrudan doğruya düvel-i merkeziye ile müzakerat-ı sulhiyeye ibtidâr eyleyeceği ve bu hususta murahhaslarını bile tayin eylemiş olduğu rivayet edilmektedir.[9]

"Dünyayı Sarsan On Gün" süresince ihtilâlin merkezi Petrograd'da vuku bulan olaylar Osmanlı diplomatlarınca günü gününe takip edilerek

9 BOA HR. SYS. 2368/2 Lef 69, 20 Teşrin-i Sani [Kasım] 1917, s. 1-2.

İstanbul'a, Hariciye Nezareti'ne bilgi aktarımı yapılır. Osmanlı yetkililerinin devrime karşı hususi bir tedbir almadıkları görülse de Bolşeviklerin gerçekleştirdikleri ihtilâlin hem idareci kadrolar hem de ahali nezdinde savaş yükünü azaltması açısından adeta bir kurtuluş olarak kabul edildiği iddia edilebilir. İhtilâlin ardından yaşanan hadiseler de bu yargıyı destekleyecektir. Zira Bolşevikler sadece kendileri savaştan ayrılmakla yetinmemiş hem savaş öncesinde ve esnasında yapılan gizli antlaşmaları ifşa etmişler hem de barışı yalnızca kendileri için talep etmemişler, tüm dünyada tesis etmek için çaba göstermişlerdir. Bolşeviklerin ve devrimin önderi Lenin'in tüm bu çabaları çok geçmeden tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde, başkent İstanbul'da da yankı ve destek bulacaktır. Öyle ki, Bolşevik İhtilâli'ne dair Osmanlı matbuatında ilk yazılardan birini neşreden Ahmed Emin Bey'in *Vakit* gazetesinde ihtilâlden birkaç ay sonra birinci sayfasında dikkat çekici bir haber yayımlanır. Bu habere göre İstanbul Darülfünunu Meclis-i Müderrisîni'nde gerçekleştirilen bir toplantı sonucunda 1917 yılının Nobel Barış Ödülü'ne ihtilâlin önderi olmakla birlikte "arazi ilhakı ve tazminat talebinde bulunmaksızın" barışın tesisi için mücadele veren, 3 Mart 1918 tarihinde imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması'yla Rusya'yı savaştan çıkaran Lenin'in aday gösterilmesi "ekseriyet-i azîme" ile kararlaştırılmıştır:

> Darülfünun Meclis-i Müderrisîninde
>
> Tarihî Bir Celse – Nobel Mükâfatı – Kadınlarımız[10]
>
> Darülfünun Edebiyat Fakültesi Meclis-i Müderrisîni dün Halid Ziya Bey'in riyâseti altında içtima etmiş ve riyâset müddetinin hitamı dolayısıyla riyâsete tekrar ekseriyetle Halid Ziya Bey intihâb olunmuştur. 1918 senesi Nobel Sulh Mükafatı'nın kime verileceği hakkında İsveç Parlamentosu tarafından Osmanlı Darülfünunu'nun reyi istimzaç edilmekle müzakere cereyan etmiş ve Alman müderrislerinden bazıları Almanya İmparatoru hazretlerinin veya Feld-mareşal Hindenburg'un namzed irâesini teklif etmişler ve müderrislerden bir zat, bütün beşeriyetin henüz harbin âlâm ve ızdırabâtı içinde bulunduğu bir sırada sulh mükâfatı verilmesi doğru olmayacağını ve namzed olarak gösterilenlerin rüesâ-yı hükümet ve askeriyeden olmaları cihetle sulh ile alakaları ancak siyasî menâfii iktizâsı olduğunu beyan etmiş ve icra olunan müzâkerât neticesinde sulh hususundaki fiilî ve müsbet teşeb-

10 Haberin başlığında yer alan "Kadınlarımız" maddesini yazının içeriğiyle uyumlu olmadığından dolayı alıntılamadım.

büslerinden dolayı Nobel Mükâfatı'na Lenin'in namzed olarak gösterilmesi ekseriyet-i azîme ile kabul edilmiştir. Edebiyat Fakültesi'nin reyi Hukuk Fakültesi tarafından ittihaz olunacak karar ile birleştirildikten sonra Hariciye Nezareti vasıtasıyla İsveç Parlamentosu Nobel Komitesine bildirilecektir.[11]

11 *Vakit*, 4 Kânun-i Sani 1334/1918, s. 1.

DEVRİMİN SINIRDAKİ YANKILARI: KARS'IN 1917'Sİ

Alexander E. Balistreri

Girizgâh: Kars Halkı Savaşa Katlanıyor

1916'da Kars çarşısında—tahminen Aleksandrovskaya Ulitsa'nın (bugünkü Atatürk Caddesi'nin) başında—çekilmiş bir fotoğraf... Vitrinler çoktan değişmişse de taş binalar bize bugün hâlâ tanıdık geliyor. Güneşli bir gün. Ağaç yok, onun yerine yeni dikilmiş elektrik direkleri gökyüzünü tellerle örüyor. Şapkası ve eteğiyle şık giyinmiş, güler yüzlü bir kız, sıçrayarak fotoğrafın sağ tarafından son anda kadraja girmeyi başarmış. Gülüşünün sebebi güzel hava mıdır, yoksa arkasındaki pastane midir bilinmez. Fotoğrafın sol tarafı ise, bize bambaşka bir hikâye anlatıyor. Esmer bir Rus askeri, dimdik dikilirken fotoğraf makinesine—dolayısıyla bize—şüpheyle karışık bir merakla bakıyor. Askerin arkasında sıraya dizilmiş on, on beş esmer erkek duruyor. Boyunları bükük, üzerlerinde eprimiş, eprimekten yamalanmış şalvar ve yelekler var. Mahzunca bükülen boyunlarının üstünde tuttukları kafalarına, sarık benzeri bezler dolamışlar. Güneşin ve askerî gözetimin altında kazma kürekle caddeyi kazıp yeniliyorlar.[1]

1 Fotoğraf İngiliz Üsteğmen Turner tarafından çekilmiş, bugün *Imperial War Museums* koleksiyonuna aittir; bkz. *https://www.iwm.org.uk/collections/item/object/205222768*.

Fotoğrafta tanıklık ettiğimiz zor koşullara tarihçi Fahrettin Kırzıoğlu'nun, 1940'larda memleketi Kars'ta kaydettiği türküler ve ağıtlarda da rastlamak mümkün. Bu ağıtlar Birinci Dünya Savaşı'nda Kars Müslümanlarının askerlik yerine Rus askerler tarafından yol yapma işlerinde ırgat olarak zor koşullar altında çalıştırıldıklarını anlatmaktadır.[2] Kuşkusuz iktidar açısından savaşta yapılacak çok iş vardı. Yollar ve köprülerden başka, yeni tahkimatın da yapılması gerekiyordu. Çünkü Kars, savaş boyunca sadece bir serhat şehri değil, aynı zamanda bir cephe şehri olacaktı. Bu bağlamda, Kars'taki kale, Kars ve Sarıkamış'taki kışlalar ve bunların arasından geçen demiryolu birinci derecede askerî önem taşıyordu. Savaş daha başlamadan, Rus çarı tüm sınır bölgesinde olağanüstü hâl ilan etmişti. Savaş başladığında ise, "düşman ülkelere" yardım ve yataklık edebileceği düşünülen Kars Almanları ve Türkleri, şehir ve kalenin yakınındaki köylerden savaş süresince kelimenin tam manasıyla sürgün veya katliam tehditleri ile uzaklaştırılmışlardı.[3] Bu süre zarfında Kars şehri, müstahkem mevki olmasından ötürü Türkler için girilmesi zor bir yer olarak kalmıştı.[4] Türkler için durum böyleyken şehirde kalan Ermeniler ve Rus askerler açısından da hayat sütliman değildi. Garnizonda subaylar erlere, şehirde ise nöbetçi Kazaklar ve düzenli askerler halka zulmediyorlardı. Keneler de toplumsal ayrım yapmaksızın garnizonu ve şehri istila edip herkesin başına bela olmuştu.[5]

Kars bölgesinin kırsalında da zorluk ve kargaşa hâkimdi.[6] Osmanlı topraklarından bu bölgeye kaçan Ermeni mültecilerin çoğu cepheden

2 M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Edebiyatımızda Kars, II. Kitap* (İstanbul: Işıl Matbaası, 1958), s. 110–12.

3 Kırzıoğlu, *Edebiyatımızda Kars*, 110; a.g.y., "Cenubu-Garbî Kafkas Cumhuriyeti (Kars Millî Şûrâ Hükûmeti)," *Türk Kültürü* 6:72 (Ekim 1968), s. 952; Ermenistan Ulusal Arşivi, f. 201, op. 1, d. 48, l. 136 (Baytinger'den Ermenistan Cumhuriyeti Gürcistan mümessiline, 18 Mart 1920); Nurettin Sezen, haz. *Kars ve Can Oğul: Beni Kâfir Elinde Koyma (Kars Millî İslâm Şûrası Üyesi ve Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti Milletvekili Dursun ERDAĞI'nın Anıları)*, 2. Baskı (Ankara: Aktif Hayat Yayınları, 2013), 25 [bu eserden ileride "Erdağı" kısaltmasıyla bahsedilecektir]; *Zakavkazskiy Seym Stenograficeskiy Otçet* [Güney Kafkasya Seym'i Tutanak Dergisi, bundan sonra: *ZSSO*], 1. Devre, 14. Oturum (5 [18] Mart 1918), s. 19.

4 Fahrettin Erdoğan, *Türk Ellerinde Hatıralarım* ([Ankara?]: Yeni Matbaa, 1954), s. 129.

5 A. Metelev, "Fevral' v Karse," *Proletarskaya Revolyutsiya* 13 (1923), s. 228.

6 Bu kargaşanın çok canlı bir tasviri için bkz. "Outline of Visit to Caucasus and Armenian Areas: Interview With the Rev. Harold J. Buxton Reveals Condition of Disturbed Districts," *The Christian Science Monitor* (21 Eylül 1916), s. 2.

daha uzak bir iltica merkezi olan Aleksandropol'de (Gümrü) toplansa da, 1917'de Kars civarında hâlen 30 bin mültecinin bulunduğu tespit edilmişti.[7] Müslümanlara yardım etmek için Bakü'den Kars'a gönderilen yardım kuruluşu mensuplarına göre, 1917 ilkbaharında Kars bölgesinde yardıma muhtaç mülteci ya da savaş mağduru Müslümanların sayısı, 220 bin kadardı.[8] Pazarlarda "ilkel bir takas ekonomisi" yaygındı. Kars'ta devrime şahit olacak bir İngiliz muhabirine göre, bölge halkı, devrimi nasıl gerçekleştireceklerinden ziyade nasıl geçineceklerini düşünüyorlardı.

> Yönetenler ile yönetilenler arasındaki uçurum günbegün açılıyordu. Düzenin çöküşü an meselesiydi. Ancak, itiraf ediyorum ki, [1917 başında] Kafkasya'daki vaziyete göre değerlendirecek olsaydım, devrimin hâlâ çok uzak olduğunu söylerdim. Halk, Asya'ya mahsus o kaderciliğe bürünmüştü; savaştan ve idarecilerden çektikleri ise kendilerini sanki daha da çaresizliğe itmekteydi.[9]

Mart 1917'de Petrograd'dan gelen devrim haberleri, Kars'ı işte tam da böyle bir hâldeyken yakalamıştı.

Devrimin Sınırdaki Yankılarını Doğru Duymak

Çoğu tarihçi, tam bu noktada hikâyeyi kesip hızlı ileri sarar. Bu tarihçiler, "Kars'tan uzak, çok uzak yerlerde bir devrim olmuş" diye geçiştirircesine, hemen bize devrim nedeniyle Rusya'nın, Birinci Dünya Savaşı'ndan çekilip Kars'ın Osmanlı tarafından ilhak edilmesine yol açan Brest-Litovsk Barış Antlaşması'na imza atmak zorunda kaldığını anlatmakla yetinir. Bu anlatıya göre, Rus Devrimi'nin sınır bölgesindeki en önemli etkisi, sınırın Osmanlı lehine çizilmesi olmuştur. Devrim olup bittikten yüz yıl sonra, yıkılmış imparatorlukların en ücra köşesinden yükselerek bu büyük alıntıya biraz itiraz etmenin, Kars gibi bu olayların en uzağında bulunan, devrimin, belki de kalıcı hiçbir etki bırakmadığı bu küçücük yerde gerçekte nasıl yaşandığını araştırmanın bizim için nasıl bir önemi olabilir?

---

7 "Bejenskaya jizn," *Armyanskiy Vestnik* 33 (Ağustos 1917), s. 13.

8 Xosrov Paşa bəy Sultanov, "Bakı Müsəlman Cəmiyyəti Xəyriyyəsi Hərbzədələrə Yardım Şöbəsinin Fəaliyyəti," *Qardaş Köməyi* (Bakü: Mühərrirlər Nəşriyyatı, 1335), s. 49.

9 M. Philips Price, *War & Revolution in Asiatic Russia* (Londra: George Allen & Unwin, [1918]), s. 271, 273–74.

Bu yazı, 1917 Şubat Devrimi ile 1918 Nisan'ında Osmanlı ordusunun Kars'a gelişi arasında geçen bir yılın hikâyesidir. Çalışmamda Kars'taki devrim sonrası siyasî gelişmeleri yakından inceleyerek, sahneye bir anlığına çıkan türlü türlü kuruluş, aktör ve olayları anlaşılır hâle getirmeye çalışacağım.[10] Yazının ikinci kısmında ise dönemin siyasî mücadeleleri bağlamında ortaya çıkan olayları kronolojik bir şekilde ele alacağım. Bu çerçevede, Nisan 1917'deki Müslüman pogromu, Mayıs 1917'de gerçekleşen "Kars Rençberleri Kurultayı" ve Ocak 1918'deki Sarıkamış Bolşevik Darbesi gibi daha önce yeterince incelenmemiş birkaç olayı da gün yüzüne çıkaracağım. Bu yazıdaki temel amacım ise, Kars'ın devrim serüveninin, ne bu dönemi toprak kapışmasına indirgeyen "milliyetçi" bir anlatıya, ne de bu yılları "dillere destan" bir Kars solculuğunun kaynağı olarak gören "solcu" bir anlatıya sığdırılabileceğini savunmak olacak. Kars'ın devrim serüveni öncelikle trajik bir hikâyedir. İlk başta çarlığın karanlığının ardından daha iyi bir toplum hayal edenlerin iyimserliği, anarşi yayıldıkça ve rakip gruplar silahlandıkça yerini vahşet dolu, başka türlü bir karanlığa bırakmıştır. Kars'ı anlamak önemli; çünkü Kars'ta sosyalist ile milliyetçi akımlar arasında yaşanan ayrışma ve birleşme çabaları, o zamanki Kafkasya'nın genel siyasî tablosunu enteresan bir şekilde yansıtıyor; dolayısıyla Kars'ı anlamak, Kafkasya bölgesini ve Rusya'nın devrim dönemini daha iyi anlamamızı sağlayacaktır.

Rus Devrimi'nin Kars'taki hikâyesinin şimdiye kadar ayrıntılı bir şekilde anlatılmamış olması, hâl-i hazırdaki anlatılara rahatça oturtulamamasından başka, elimizdeki kaynakların niteliğiyle de alakalıdır. Birincil kaynaklara erişmek zor; erişilebilen kaynaklar ise tek boyutlu veya yanlış anlaşılmaya oldukça müsaittir. Bolşevik tarihçiler ve Osmanlı/Türkiye tarihçileri olarak iki ayrı gruba ayırabileceğimiz Kars tarihçileri, ellerindeki sınırlı kaynaklarla Kars'ı birbirinden farklı şekilde anlatmaktadırlar. İlk olarak, Kars'taki devrim dönemine en çok

10 Bu yazıda "Kars"tan kasıt, genellikle merkezi Kars olan sınır bölgesidir. Kars, Rusya İmparatorluğu hâkim olduğu sürece idarî açıdan *guberniya* (vilayet) olarak değil, "*oblast*'" (askerî vilayet) olarak yönetilmekteydi. Devrimin gelmesiyle birlikte bölgeler arası idarî farklılıklar kalktığı hâlde çoğu zaman *oblast'* kelimesi kullanılmaya devam edilmekteydi. *Oblast'* kelimesi, o zaman çıkan Türkçe yayınlarda da kullanılırken çok nadiren "sancak" diye çevrilirdi, ki "sancak" bugün genellikle oblastın alt birimi olan *okrug*'un karşılığı olarak kabul edilir. 1917'de Kars'ta kültür, basın, din ve eğitim alanlarında yaşanan gelişmeler önem arz etse de yer darlığı sebebiyle şimdilik ayrıntılı bir şekilde ele alamayacağımı burada belirtmek isterim.

odaklanan tarihçiler, Artaşes Pogosyan, Saribek Karapetyan ve Gevorg Garibdjanyan gibi 1950 ile 1980'li yıllar arasında aktif olan Ermeni asıllı Sovyet tarihçileridir. Bu grubun temel meselesi Bolşevizmin bölgedeki yükselişini anlatmak olduğu için, o dönemki Kars halkının yüzde 99'unu oluşturan, Bolşevik dışı kesime, ya düşman gözüyle bakmış ya da onları anlatmamışlardır. Bu tarz eserlerde kullanılan temel kaynak, Bolşeviklerin o dönemde çıkardığı gazeteler ve parti içi yazışmalar olduğu için abartmalar ve hatta çarpıtmalara rastlamak bizi şaşırtmamalıdır.

Osmanlı/Türkiye tarafında ise en önemli kaynaklar anılardır. Yasin Haşimoğlu, Fahrettin Erdoğan ve Dursun Erdağı'nın hatıratları bize Müslüman/Türk milliyetçi perspektifinden 1917'ye dair önemli bilgiler vermektedir. Fakat sırf bunlara dayanarak da Kars'ın hikâyesini anlatmak imkânsızdır. Özellikle 1917 yılının ikinci yarısını Kars'ta geçiren Fahrettin Erdoğan'ın hatıraları çok enteresan tespitler içermekle birlikte, aşırı derecede dikkatle kullanılması gereken bir kaynaktır. Kanaatimce 1917 yerine ısrarla 1916 diye yazan, Rusya Geçici Hükümeti'nin Petrograd'da değil, Moskova'da toplandığını ve de Brest-Litovsk Antlaşması'nın sonbaharda imzalandığını sanan birinin o dönemin genel siyasî vaziyetine dair verdiği bilgilere epeyce şüpheyle ve mutlaka başka kaynaklara başvurarak yaklaşılmalıdır. Aşağıda sırası geldikçe Erdoğan'ın hatıralarından istifade edilmesi neticesinde yapılabilecek kimi hatalara işaret edeceğim. Erdağı'nın iki kere basılan hatıraları ise belli konularda ayrıntılı bilgiler sunmakla birlikte sonradan eklenen ara başlıklar yüzünden okuyucuyu aldatabilir; çünkü Erdağı'nın anlattıklarının çoğu (tespit edebildiğim kadarıyla), kitapta yazıldığı gibi Brest-Litovsk Antlaşması'ndan sonra değil, 1917 yılı sırasında olmuştur.

Bu yazıda Bolşevik ve Türkçü kaynaklar dışında iki anıdan daha faydalanacağım. Birincisi, Erkan Karagöz'ün Yunanistan'dan tedarik edip Despina Eftimyadis'e tercüme ettirdiği Karslı Rum Konstandinos Kinigopulos'un anıları. Bu anılar sadece Karslı Rumların hikâyesine değil, o dönem Rumların "arabuluculuk" görevini üstlendiği Müslüman-Ermeni ilişkilerine de ışık tutmaktadır. İkincisi, İngiltere'den *Manchester Guardian* gazetesi muhabiri M. Philips Price'ın 1918'de yayınlanan anılarıdır. Price'ın anıları, bazı abartılı yanlarına rağmen, Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkasya cephesi ardında olup bitenlere dair elimizde bulunan en bütüncül ve durumu en iyi analiz eden kaynaklardan biridir.

Bu kaynaklardan başka elimizdeki seçenekler kısıtlıdır. Örneğin, devrim çağı Kars'ında en etken aktörler olan sosyalistlerden ve Ermeni milliyetçilerinden geriye yazılı eser hemen hemen hiç kalmamıştır. Bu şahısların faaliyetleri ve fikirleri hakkında bilgi edinmek için, yerel gazetelere gönderdikleri kısa yazılar, Tiflis'teki hükümete çektikleri telgraflar ve başka anıları taradım. 1917'de Kars'taki basın, Rusça, Ermenice, Rumca ve Türkçe/Azerice gazetelerden oluşuyordu. Kars'ın başlıca Rusça gazetesi, bölge yönetimini oluşturan Sovyet ile Komiserliğin ortak resmî yayın organını temsil eden günlük *İzvestiya Karsskogo Soveta Soldatskix, Raboçix i Krest'yanskix Deputatov i Ofitsial'nıy Otdel Oblastnogo Komissariata* (Kars Asker, İşçi ve Köylü Vekilleri Sovyeti Bülteni ve Oblast Komiserliğinin Resmî Kısmı) gazetesiydi.[11] Buna ek olarak, Şubat Devrimi'nden sonra Kars'ta resmî olmayan birçok yerel basın girişimi mevcuttur. Sarıkamış'ta Stepan Alaverdyan'ın örgütlediği Bolşevikler *Sotsial-Demokrat* (Sosyal Demokrat) adlı bir gazete çıkarmaya başlamışlardı.[12] Diğer yandan Kars Ermenilerine ait haftalık gazete *Banvor* (Emekçi), Sanatkârlar Birliği matbaasında çıkıyordu.[13] 1917 ilkbaharında Kars Müslümanlarına yönelik iki yerel yayın denemesi de gerçekleştirilmiştir. Birincisi, Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi'nin Rıza Karaşarlı vasıtasıyla Mayıs 1917'de çıkardığı ve gelirleri hayır işleri için kullanılması öngörülen biriki sayılık *Yeni Hurşit* (Yeni Güneş) mecmuasıydı.[14] İkincisi ise, Alihan Kantemirov'un başkanlık ettiği Kars Rençberler Kurultayı'ndan sonra Müslüman gençler için çıkartılması düşünülen "Rençber" adında bir gazetedir.[15] Ancak her iki gazetenin de hiçbir nüshası günümüze ulaşmadığı için gazetelerin düzenli olarak çıkıp çıkmadığı tespit edilememektedir. Buradan elbette kaynakları tamamıyla tükettim gibi bir iddiaya varmı-

11 Bundan sonra bu gazeteden *İzvestiya* kısaltmasıyla bahsedilecektir. Türkçedeki genel kullanımın aksine bu yazıda Rusça'daki *x* harfini, onun sesini tam yansıtmayan *h* harfiyle değil, Azericede aynı sesi vermek için ve Ermenice ile Yunancadaki muadil harfleri transkribe etmek için kullanılan *x* harfiyle transkribe etmeyi tercih ettim.

12 H.S. Melikyan, "Sariğamişi kayazori heğapoxakan şarjman patmutyunits," *Lraber Hasarakakan Gitutyunneri* 3 (1968), s. 4–5.

13 Tüm uğraşlarıma rağmen bu gazetenin nüshaları ne Ermenistan İlimler Akademisi'nde, ne de Ermenistan Millî Kütüphanesi'nde bulunabilmiştir.

14 Betül Aslan, *I. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri"nin "Anadolu Türkleri"ne "Kardaş Kömeği (Yardımı)" ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi* (Ankara: AYK Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2000), 202; Kırzıoğlu, *Edebiyatımızda Kars*, s. 115.

15 "Kavkaz," *Kaspiy* 126 (9 Haziran 1917), s. 6.

yor; ileride gerekli kaynaklara erişim arttıkça bu yazıda ana hatları çizilen resmin boşluklarının tamamlanacağına inanıyorum.

Şubat Devrimi Güney Kafkasya'ya Geliyor

Mart 1917'de çarın devrilmesiyle birlikte meydana gelen otorite boşluğunun, Kafkasya'daki savaş cephesinin anarşiye dönüşmesi ihtimalini arttırması, Rus Güney Kafkasya idaresini endişeye düşürmüştü. Yine de bu idarenin Rusya'daki durum karşısında yapabileceği pek bir şey yoktu: Güney Kafkasya Naibi Grandük Nikolay Nikolayeviç, meşruiyetinin kaynağının tek vuruşla yok olduğunu görünce iktidardan feragat edip Petrograd'a dönmüştü. Bunun üzerine Tiflis'te "Özel Güney Kafkasya Komitesi" (OZaKom, *Osobıy Zakavkazskiy Komitet*) adlı geçici bir komite oluşturulmuş, bu komite bölgeyi Rusya Cumhuriyeti'nin özerk ama ayrılmaz bir parçası olarak yönetmeye ve Petrograd'daki yeni iktidar ile birlikte savaşı sürdürmeye devam etmiştir.

Tiflis'teki OZaKom her ne kadar iktidar iddiası taşısa da, Kars gibi Güney Kafkasya'nın güneybatısında kalan kasabaların ve nahiyelerin bu iddiayı ilk başta pek önemsemediğini söyleyebiliriz. Ayrıca cephede savaşan subaylar, yürütülmekte olan savaşın kaderini öncelikli olarak OZaKom gibi ne idüğü belirsiz bir sivil oluşuma teslim etmek istemiyorlardı. Dolayısıyla bazı Rus asker ve subaylar, ordu ve asayiş işlerini yürütmek amacıyla "er icra komiteleri" (*soldatskiy ispolnitel'nıy komitet*) kurarak Şubat Devrimi'ni izleyen günlerde Kars ve sınır boyu bölgelerdeki askerî ve idarî işlerin kontrolünü fiilen ele almışlardı. Bu komitelerin üyelerinin siyasî görüşleri birbirinden farklıydı ve bu farklılık, ortaya çıkan kargaşalarda kendini belli ediyor, kimi yerlerde epey dikkat çekici olaylara yol açıyordu. Örneğin Kars'ta garnizon askerleri ayaklanarak bölgenin askerî ve sivil yöneticilerini gözaltına almışlardır. Oltu'da da Rus askerleri bir "er icra komitesi" kurarak "kendilerini gayrimesul diktatör telakki edip" yerel yönetimi kısa süreliğine üstlenmişlerdi.[16] Sarıkamış garnizonunda ise 6 (19) Mart tarihinde erler kendi subaylarıyla çarpıştıktan sonra onları tutuklamayı başarmışlardı.[17]

16 Erdal Aydoğan, haz., *Oltu Şûrâ Hükûmeti ve Yasin Haşimoğlu'nun Hatıraları*, 2. Baskı (Erzurum: Salkımsöğüt, 2013), s. 43. Bu eserden ileride "Haşimoğlu" kısaltmasıyla bahsedilecektir.

17 A[rtaşes] M[ixayloviç] Pogosyan, *Karsskaya oblast' v sostave Rossii* (Erivan: Ayastan, 1983), s. 175.

Bu şehirlere kıyasla Kars, Şubat Devrimi'nin tüm Kafkasya'da şüphesiz en yoğun şekilde yaşandığı yerlerden birisiydi. Kars Kalesi'ne devrim dedikoduları ulaştıktan sonra ayaklanan Rus askerleri, Kale kumandanı Lindenbaum'dan Kars valisi Aleksandr İl'iç Suşçinskiy'e kadar kalenin en önemli subaylarını ve şehrin en önemli idarecilerini tutuklamış, devrim karşıtı Kazak alaylarını etkisiz hâle getirmişlerdi.[18] Ayaklanmaya katılanlardan Aleksandr Denisoviç Metelyov, anılarında Kars'taki askerî ayaklanmanın, karşı tarafın tüm teşebbüslere rağmen hiç kimse ölmeden gerçekleştiğini vurgulamaktadır. Metelyov için ayaklanmanın en tatmin edici sahneleri, garnizon subaylarının erler tarafından gözaltına alındığı anlardı.[19] Darbeden kısa zaman sonra Kars'ta bulunan M. Philips Price da, askerlerin gösterdiği heyecanı okuyucularıyla paylaşır. Price'a göre, devrim patlak verdikten bir hafta sonra Kars garındaki peronlar hâlâ,

> garnizondan gelip kızıl bayrakları sallayarak *La Marseillaise* marşını söyleyen askerlerle doluydu. Daha önce cepheye kınalı kuzular gibi arka arkaya yürümüş olan gri paltolu erler artık militarizme ve istibdada karşı kızıl bayrağı çekiyor ve yaylanın öte tarafında duran Türk kardeşlerini [yazarın kastı "Osmanlı askerleri"] kendilerini örnek almaya adeta sessizce davet ediyorlardı.[20]

Bununla birlikte Metelyov, devrim coşkusunun sadece sokağa çıkan askerlere ait olduğunu, şehir sakinlerince paylaşılmadığını düşünmektedir. Ona göre, şehir burjuvazisi ve olayları korkarak bahçelerinden izleyen Kars ahalisinin çoğu, darbeyi adeta umursamıyordu.[21] Dolayısıyla sosyalist askerlerin ve eylemcilerin devrimi Kars halkıyla tanıştırması gerekmekteydi.

---

18 G[evorg] B[agratoviç] Garibdjanyan, *Kommunistiçeskie organizatsii Armenii v bor'be za pobedu Sovetskoy vlasti* (Erivan: Armyanskoe Gosudarstvennoe İzdatel'stvo, 1957), 40; S[aribek] X[açaturoviç] Karapetyan, *Kommunistiçeskaya partiya v bor'be za pobedu Oktyabr'skoy revolyutsii v Armenii* (Erivan: Aypetrat, 1959), s. 14; Pogosyan, s. 174–75; P—oyr, "Yeğapoxutean ardzagangneri gavarum," *Arev* 62 (25 Mart 1917), s. 3.

19 Metelev, 227–34. Anıların Türkçe çevirisi ve konteksti için bkz. Alexander E. Balistreri, "Kars'ta Kızıl Bayrak: Bir Rus Askerinin Şubat Devrimi Hatıraları," *Toplumsal Tarih* 253 (Ocak 2015), s. 34–39.

20 Price, s. 288.

21 Metelev, s. 229, 231.

Yerel İdareler Yeniden Şekilleniyor

Ortalık yatıştıktan sonra yönetimin yeniden sivilleşmesi gündeme gelmişti. Petrograd'daki "Geçici Hükümet" gibi onun Güney Kafkasya'daki uzantısı olan OZaKom da, adem-i merkeziyetçiliği en temel prensiplerinden sayıyordu. Buna göre köylerde, nahiyelerde, şehirlerde, sancaklarda ve vilayetlerde kurulacak yerel örgütler merkezî otoriteden yetki devralarak kendi düzeylerindeki işleri kendileri göreceklerdi. Adı "icra komitesi" (*ispolnitel'nıy komitet*) olan bu kuruluşlar, oluşturdukları milislerle düzen sağlamakla ve seçtikleri tahsildarlarla vergi toplamakla görevlendirildiği için yerel halk açısından Tiflis'teki idareye göre aslında çok daha önemli kuruluşlardı. Adem-i merkeziyetçilik prensibi gereğince alttaki icra komiteleri, bir üstteki komitelerin üyelerini atıyorlardı. Sancak ve vilayet düzeyindeki icra komiteleri ise hem alttan gelen tayinlerden, hem de şehir ve sovyet temsilcilerinden oluşuyordu.[22] İngiliz gazeteci Price, Kars Oblastı icra komitesinin önemini şu sözlerle değerlendirmiştir: "Şu ana kadar Kars eyaletinde sosyal-demokrasi ilkelerini yaymak üzere kurulmuş hiçbir enternasyonalist örgüt yokken, böyle bir örgüt artık sadece kurulmuş olmakla kalmamış, eyaletteki tek resmî merci hâline bile gelmişti."[23]

Sancak ve oblast düzeyindeki icra komiteleri ayrıca aralarından başkanlık görevini görüp, Tiflis'teki idare ile iletişim sağlayacak bir ya da birden fazla komiser (*komissar*) seçiyorlardı. Tespit edebildiğim kadarıyla Kars'ta icra komitesi ile komiserlik (*komissariat*) aynı kişilerden oluşmaktaydı ve fiilen tek kurummuş gibi faaliyet göstermekteydi. Kars Oblastı birlikte yöneten dört komiser vardı ve bunların en dikkat çekici yanlarından biri de, etnik kimlikleridir. Zira bu komiserlik, Kars bölgesini oluşturan dört ana etnik unsurun birer temsilcisinden oluşuyordu.[24] Kars

22 Pogosyan, s. 179.

23 Price, s. 290.

24 Kars'a sonradan gelen Fahrettin Erdoğan'a göre "Halk Hükûmeti" dediği bu kuruluş üç kişilikti ve "Türk, Ermeni ve Rumlardan birer kişi olup, yâni üç kişi birer hafta münavebe ile [nöbetle] hükûmet işlerini idare ediyorlardı." Erdoğan, vali, mutasarrıf ve halk komiseri unvanları altında üç ayrı yönetici saymışsa da bunların gerek sistemin içindeki işlevleri gerekse de Rusça muadilleri belli değil ve Erdoğan hatıratında bu konuya ışık tutmaksızın başka bir hikâyeye geçmektedir. Erdoğan'a göre Ali Han Kantemirov vali, Halilbeyzade Ali Bey mutasarrıf ve Cihangirzade Aziz Bey halk

Oblastı'nın resmî gazetesine ulaşabildiğimiz eylül-ekim ayları boyunca oblast komiserliği şu komiserlerden oluşmuştur: Müslümanları temsilen Osetyalı hukukçu ve sosyalist Alihan Kantemirov, Ermenilerden Tiflis doğumlu hukukçu ve Daşnaktsutyun üyesi Grigor Dzamoyan,

komiseri idiler. Liparit Allahverdyan ("Allah Verdiyof Lübarıd") Ermeni mutasarrıf idi. Erkan Karagöz'e göre ise, "Ermeni Şurası'nın Halk Komiseri" (?) ya da "Ermeni toplumunun Halk Komiseri" Mihail Arzumanof idi, ki Karagöz'ün kaynak gösterdiği Kâzım Karabekir, Arzumanof'un askerî komiser olduğunu düşünmektedir. İdarî sistem zamanla değişime uğrayarak Erdoğan'ın anlattığı sisteme mi benzemiş, yoksa Erdoğan, üç kişinin eşzamanlı olarak bir bölgeyi yönetmesini bu şekilde formüle ederek mi anlamlandırabilmiş bilinemez. Bu konuda bkz. Erdoğan, s. 131; Erkan Karagöz, *Güneybatı Kafkasya Siyasal ve Sosyal Mücadeleler Tarihi* (İstanbul: Park Kitap Yayınları, 2010), s. 57; a.g.y. *Kars ve Çevresinde Aydınlanma Hareketleri ve Sol Geleneğin Tarihsel Kökenleri, 1878-1921* 2. Baskı (İstanbul: Asyaşafak Yayınları, 2005), s. 97. Ancak elimizdeki resmî kaynaklar, komiserliğin güya üç kişiden oluşması ve nöbet usulü ile çalışması iddialarını katî surette yalanlamaktadır. Bu konuda ikna olmak için 14 (27) Eylül 1917 tarihli ve 99 no'lu *İzvestiya* gazetesinin ilk sayfasında bulunan, dört komiserin isimlerine ve kimi zaman birlikte imza attığı resmî ilanlara göz atmak yeterlidir. Erkan Karagöz, Fahrettin Erdoğan'ın iki cümlelik anlatısına çok anlam yükleyerek sözü geçen "Halk Hükümeti"nde Kars'a özgü ve Kars solculuğunun temelini oluşturacak (ve hatta bugün bile diğer ülkelere uygulanabilecek) bir model görmektedir: Erkan Karagöz, *Güneybatı Kafkasya'da Toprak Mülkiyeti Rejimi, 1877-1950* (İstanbul: Asyaşafak Yayınları, 2015), s. 102. Karagöz'ün Halk Hükümeti'ne dair analizi bence üç açıdan tartışmalıdır. İlk olarak, Karagöz'ün kaynak olarak gösterdiği Erdoğan, "Halk Hükümeti" tabirini Kars'a özel olarak kullanmıyor, aynı kelimeyi devrimle birlikte Petrograd'da ortaya çıkan hükümet modeli için kullanıyor (Erdoğan, s.112). Yasin Haşimoğlu da, devrimden sonra oluşan sisteme "Halk İnkılâp Rejimi" diyor (Haşimoğlu, s. 63). Elbette Güney Kafkasya'nın yeni idarelerinde milliyet dengesini gözeten, sadece Kars değildi. OZaKom'un kendisi milliyet prensibi gözetilerek oluşturulmuştu. Yelizavetpol'de (Gence'de) kurulan idare de Kars'takine benziyordu; bkz. Naki Keykurun [Nağı Şeyxzamanlı], *Azerbaycan istiklâl mücadelesinin hatıraları* (İstanbul: Azerbaycan Gençlik Derneği, 1964), s. 19–20.

İkinci olarak, Karagöz, Halk Hükümeti'nin Ekim Devrimi'nden sonra oluşturulduğunu ve Bolşeviklerin vaat ettikleri self-determinasyon prensibi üzerine varsayıyor (Karagöz, *Güneybatı Kafkasya Siyasal*, 15, s. 56–57; a.g.y., *Kars ve Çevresinde*, s. 95–97). Ne var ki, "Halk Hükümeti," Erdoğan Kars'a geldiğinde, yani ekimden önce, zaten oluşturulmuştu (Erdoğan, s. 130, 135). Kaldı ki Price'ın açıklamasının tarihinin Mart 1917 olduğunu göz önünde bulundurulursa Halk Hükümeti'nin Şubat Devrimi'nden kısa zaman sonra ortaya çıktığı kesindir.

Üçüncü olarak, Karagöz, yukarıda bahsedilen Ekim Devrimi teziyle biraz çakışır şekilde kimi yerlerde Kars'ın "özerk statüsünün" veya Halk Hükümeti'nin, Temmuz 1917 tarihinde Kazan'da toplanan İkinci Müslüman Kurultayı'na sunulan talepnamenin bir uygulanması olduğunu yazıyor (Karagöz, *Güneybatı Kafkasya Siyasal*, 34; a.g.y., *Güneybatı Kafkasya'da Toprak*, s. 101; a.g.y., *Kars ve Çevresinde*, s. 94). Burada "Halk Hükümeti" denilen komiserlik İkinci Müslüman Kurultayı'ndan çok önce kurulduğu için bu da mümkün değildir. Müslüman Kurultay'nın "Halk Komiseri" ile bulunduğu iddia edilen bu bağlantı aşağıda daha ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

Rumlardan P. Theodorov/Fyodorov[25] adında biri ve yerli Ruslardan Satin.[26]

Ancak elimizdeki kaynaklara bakılınca komiserlerin zaman zaman değiştiği anlaşılmaktadır. Mart 1917'de Kars idaresiyle bizzat görüşen gazeteci Price, bu kurumun; Kantemirov, Ermenilerden bir doktor (tahminimce Karapet Grigoryan), Rumlardan genç bir avukat ve Ruslardan Malakan bir köylüden oluştuğunu yazmaktadır.[27] Görüldüğü üzere Ermenilerin komiserliği 1917 ilkbaharı civarında bir değişikliğe uğramış olmalı. Rumların kimin tarafından temsil edileceği konusu da, 1917 boyunca Rum topluluğu arasında ciddi bir tartışma konusu olagelmiştir. Bir ara Rumların komiserliğini liberal eğitimci İvan Vasil'eviç Politof (İoannis Politidis) üstlenmişse de bu şahıs kimi Rumlar için fazla muhafazakâr olduğu için istifaya zorlanmıştır.[28] Son olarak, Aralık 1917'de Müslümanların komiseri Kantemirov'un Tüm Rusya Kurucu Meclisi'ne seçilmesi üzerine Müslümanların komiserlikteki temsilciliğini, hazirandan beri Müslümanların Kars şehri komiseri olan[29] Karabağlı eğitimci ve sosyalist Rıza Karaşarlı üstlenmiştir.

Güney Kafkasya'nın diğer vilayetlerde olduğu gibi, Kars'taki köy icra komitelerinin üyelerinin de, Nisan 1917'de erkek ve kadın katılımlı seçim yoluyla seçilmeleri öngörülüyordu. Ancak sırf seçimlerin gelmesiyle herkesin birden demokrasi ruhuna kapıldığını düşünülmemelidir. Bu bağlamda Kars Oblastı'nda yerel seçimlerin nasıl yürütüldüğünü Oltu'da seçim kurulunda faaliyet gösteren Yasin Haşimoğlu'nun anılarından öğreniyoruz. Eski "şakî hükümet"in devrildiğine çok sevinen Haşimoğlu,

25 Kinigopulos anılarında Rum topluluğunun yönetim kavgasına katılan, Theodoridis isimli iki kardeşten bahsetse de bunların isimleri P harfiyle başlamamaktadır. Bkz. Erkan Karagöz ve Konstandinos Kinigopulos, *Güneybatı Kafkasya Kars Rumları ve Konstandinos Kinigopulos'un Anıları*, çev. Despinida Eftimyadis, haz. Bingür Sönmez (İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı, 2016), 116. Bu eserden ileride "Kinigopulos" kısaltmasıyla bahsedilecektir.

26 Satin, Şubat Devrimi sırasında azledilmiş Kars Vali Yardımcısı Albay Şmerling yerine Kars Oblastı Müsadere Komisyonu'nun başkanlığını da üstlenmiştir. "Ofitsial'nıy otdel," *İzvestiya* 1:99 (14 Eylül 1917), s. 1.

27 Price, s. 290.

28 Kostas Gavriilidis, *Autoviografia: O igetis tis agrotias* (Atina: Entos, 2004), s. 83–85; İoannis Kaltsidis, *O Ellinismos tou Kaukasou kai oi peripeteies tou*, ed. Xr. Samoulidis (1963 tarihli el yazması), s. 67; Kinigopulos, 115–16; Xristos Samoulidis, *To xroniko tou Kars: Kai i mataiomein dimokratia tou Pontou*, düzeltilmiş basım (Selânik: Adelfon Kiriaxidi), s. 42–45.

29 Rza Qaraşarlı, "Qars müsəlmanlarının birinci şurası," *Açıq Söz* 452 (17 Nisan 1917), s. 2.

bu seçimlerin yerli Müslümanların nüfuzlarını artırmaları için önemli bir fırsat sunduğunu kavramış, bir yandan "muhakkak surette Türkleri intihâb ettirmek" için yasal ve yasadışı tüm yöntemlere başvururken sadece "intihabın güya kanunî şekillere uygun olmasına ve bîtaraf görünmeye çok dikkat etmek zaruretinde" kalmıştır. Haşimoğlu ve yerel Müslüman eşraf sayesinde Ermenilerin ve Rumların yürüttükleri benzer taktiklere rağmen Oltu ilçesinin birçok nahiyesinde Müslüman adaylar kazanmıştır.[30] Kars'ın komşu bölgesi Ahıska'dan haber veren sosyalistler de kendi açılarından seçimlerin yetersizliğinden şikâyet ediyorlardı. Onlara göre köylülerin katılım oranı çok azdı ve seçimleri kazanan hep eşraf ya da eski rejimin temsilcileri olmuştu: "Güney Kafkasya'daki tüm köy icra komiteleri seçimlerinin sonuçlarını hesaplayacak olursak, o zaman seçim sonuçlarının yüzde doksanında zenginleri, ... yer yer holiganları ve mürtecileri görmek mümkündür. Bizim köy karanlıklar içinde ve yediği darbeden yere serilmiş vaziyette. İdare eskiden de olduğu gibi eşrafın elinde kalıyor."[31] Benzer şikâyetler Beyazıt ve Erivan'dan da gelmekteydi.[32]

Yeni idareye yüklenen hayaller ve beklentiler ne olursa olsun her hükümet gibi onun da belli sorumlulukları vardı. Kars'ın yerel idaresinin sorumlulukları, esas iki görevden oluşuyordu: ilki, asayişi sağlamak; ikincisi halk için temel ihtiyaçları tedarik etmek. Asayişi sağlamak üzere Ermeni Nikol Hakobyan'ın amirliğinde[33] kurulan Emniyet Müdürlüğü, milliyetler arası gerginliklerinin şiddete dönüşmesini engellemeyi amaçlıyordu. Bu bağlamda emniyet müdürlüğü oblast merkezi Kars'ta ortak polis kuvveti kurarak devrimin ilk günlerinde önemli adımlar atmıştır.[34] Kars'ın dışındaki yerlerdeyse asayişin temini daha zordu. Örneğin, yirminci yüzyılın ortasına kadar eşkıyalık ile nam salmış Kars-Ardahan

30 Haşimoğlu, s. 48–50, 61, 65–67.

31 *Kavkazskiy Raboçiy* gazetesinin 1917 tarihli ve 160 no'lu sayısını alıntılayan: G[eorgiy] V[asil'eviç] Xaçapuridze, *Bor'ba za proletarskuyu revolyutsiyu v Gruzii: Oçerki, 1917–1921* (Tiflis: İzdatel'stvo Ts.K. K.P.(b) Gruzii 'Zarya Vostoka', 1936), s. 169.

32 Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence, 1918* (Berkeley, Kalif.: University of California Press, 1967), s. 77–78; Pogosyan, s. 179–80.

33 *Yeğişe Çarents: Yerkeri Joğovatsu*, Cilt 5, haz. S. Ağababyan v.d. (Erivan: Haykakan SSR G. A. Hratarakşutyun, 1966), s. 520; Erdoğan, 138. Kasım 1917'de Toplumsal Asayiş Komitesi'nin başkanı (*predstavitel' Komiteta obşçestvennoy bezopasnosti*), bölge komiseri Dzamoyan idi. "Postanovlenie," *İzvestiya* 150 (14 Kasım 1917), s. 1.

34 Price, s. 290.

yolunun emniyeti, 1917'de de hâlâ bir sorun olmaya devam ediyordu.[35] Kars Oblastı'nın güneyinde ise Osmanlı-İran-Rusya sınırını aşıp kaçan silahlı Kürt çeteleri, yerel halkın hayatını adeta cehenneme çevirerek Kars'a güneydoğudan çıkan yollardaki ticaretin tamamen durdurulmasına sebep olmuştu.[36]

Güney Kafkasya'daki yerel idarelerin görevlerinden belki de en önemlisi, un ve diğer temel besin maddelerinin temini idi. Dolayısıyla vilayet ve sancak merkezlerinde kurulan tedarik daireleri (*prodovol'stvennaya uprava*, *ərzaq upravası*) idare mekanizmasının en önemli ve tartışmalı kurumlarından biri hâline gelmişti. Bölge idaresinin kriz denebilecek derecede maddî sıkıntılara rağmen nasıl olursa olsun—örneğin bütçeleri başka dairelerden alıp tedarike vererek ya da finansman konusunda yerel bankalarla anlaşarak—bir şekilde ayakta kalması gerekiyordu.[37] Kars Tedarik Dairesi'nin başkanı, aynı zamanda oblast komiseri olan Theodorov idi. Rıza Karaşarlı, Kars Asker ve İşçi Vekilleri Sovyeti İcra Komitesi üyesi Telegin ve iki diğer gayrimüslim, bu dairenin diğer üyeleriydi.[38] Bu dairenin bazı uygulamaları standarttı. Örneğin, eylül ayından Kars şehrinde ekmek için karne sistemi uygulanmaya çalışıldığını, kasım ayında ise şekere karne sistemi uygulanmakta olduğunu biliyoruz.[39] Fakat Kars aynı zamanda oblast merkezi ve savaş cephesine yakın bir garnizon şehri olması hasebiyle oldukça zengin erzak ambarlarına sahipti. Güney Kafkasya'daki solcular, Kars dışındaki yerlerde zengin şehir halkını, şehir ambarlarında saklanan tahılı "savaş gereksinimi" adı altında halka dağıtmayarak istiflemekle suçluyorlardı. Bunlara göre, un fiyatlarının artması unun ambarlarda birikmesinden dolayı olmuştu. Bu suçlamalara karşın görünen o ki, Kars Tedarik Dairesi, daha büyük bir

35 Singer şirketinin köy satışları temsilcisinin bu yolda soyulması olayı için bkz. Avetikean, "Gavarakan keank," *Horizon* 112 (30 Mayıs 1917), s. 3. "Razboy na Kavkaze," *Armyanskiy Vestnik* 27 (Temmuz 1917), s. 12.

36 "Razboy na Kavkaze," *Armyanskiy Vestnik* 33 (Ağustos 1917), s. 14.

37 "Xronika," *İzvestiya* 104 (21 Eylül 1917), 4; "Xronika," *İzvestiya* 105 (22 Eylül 1917), s. 4.

38 Kimliklerini tespit edemediğim diğer üyelerin adları: Zohrap Yakulyoviç/Yakovlyoviç (زوهراب یاکولیویچ) ve Malçanof (ملچانوف). Qurban Akifzadə, "Qars Oblastı ərzaq upravası," *Açıq Söz* 500 (17 Haziran 1917), 4. Başka bir kaynakta ise, Djambazyan adlı Ermeni bir üyeden bahsedilmektedir; bkz. "Xronika," *İzvestiya* 124 (14 Ekim 1917), s. 4.

39 Şehir Tedarik Dairesi'nin ekmek karnelerini uygulamasındaki engeller için bkz. "Xronika," *İzvestiya* 1:104 (21 Eylül 1917), 4. Şeker karnelerinin kayıp ilanları için bkz. "Ob"yavleniya," *İzvestiya* 1:147 (10 Kasım 1917), s. 4.

miktar tahıl dağıtımına izin verip un fiyatını dengeleyerek bu sorunu nispeten "adil" bir şekilde halletmeyi başarmış ve solculara göre Kars örnek alınası bir şehir hâline gelmiştir.[40] Ancak bu "adaletin" de iki yüzü vardı: Ermeni Hayır Kurumu'na göre Kars tedarik dairesi, yerel halka dağıttığı unu mültecilere ayrılmış stoklarından alıyordu. Kars ve komşu şehirlerde mültecilerin ambarları boşaltılmıştı.[41] Başka bir deyişle, Kars halkının nispeten ucuz un alabilmesi, mültecilerin hayatları pahasına gerçekleşmişti.

OZaKom'un yoluna koyduğu yerel idare aygıtları, yeni rejimin devrimci prensiplerini yerine getirmekte yetersiz kalmışsa da Şubat Devrimi'nden hemen sonra icra komiteleri yanında sosyalizmin daha çok temsil edildiği *sovyet* adlı kurullar kurulmaya başlamıştı. İcra komiteleri ve sovyetler, bölgeyi yönetme yetkisini birlikte paylaştıkları hâlde yetki alanları farklıydı; çünkü sovyetler, toplumun belli kesimlerinin çıkarına çalışıyorlardı. İlk başta temsil edilen kesimler işçiler ve askerlerdi. Ancak Şubat Devrimi sırasında Kars Oblastı'nda yeterli sayıda işçi bulunmadığı için, az sayıdaki demiryolu işçisi, cephe garnizonlarında bulunan sayıca kalabalık askerlerle birleşerek birçok yerde "asker ve işçi vekilleri sovyetleri" kurma yolunu seçmişlerdi.[42] Böylece, Mart 1917'de devrimden hemen sonra bölgedeki en aktif Bolşevik parti üyesi Stepan Alaverdyan'ın katılımıyla Sarıkamış'ta bir asker ve işçi vekilleri sovyeti kurulmuştu.[43] Kars garnizonunda hizmet eden ve çoğunlukla Rus asıllı olan askerler, bir araya gelerek 6 Mart'ta kendi asker vekilleri sovyetini kurmuşlardı.[44] Benzer şekilde Oltu garnizonunda da Gürcü asıllı bir Rus subayın başkanlığında toplanan bir asker vekilleri sovyeti de vardı.[45] Ayrıca Kars'ta konumlanan tüm askerî bölükler, kendi taleplerini dile getirmek için ayrı ayrı sovyetler oluşturmuşlardı. (Bu sovyetlerin organizasyonunu ve faaliyetlerini incelemek

40 Haziran 1917'de Aleksandropol'de (Gümrü'de) bir çuval (82 kg) unun fiyatı 55 ila 60 rubleyken Kars'ta aynı miktar birinci sınıf un 27 rubleye, yani komşu şehirdeki fiyatın yarısına, satılıyordu. Bkz. Avetik Karapetyan, "Korrespondentsii," Raboçiy i Soldat [Aleksandropol'] (14 Haziran 1917), s. 4.

41 "Bejenskaya jizn," *Armyanskiy Vestnik* 33 (Ağustos 1917), s. 13.

42 Metelev, s. 233.

43 Pogosyan, s. 180.

44 Pogosyan, s. 174–75; Price, s. 291.

45 Haşimoğlu, s. 47–48.

başlı başına bir araştırma konusunu teşkil eder.) Asker ve işçi sovyetlerinin ilk başarısı, iş gününü 9 saatten 8 saate indirmek olmuştur.[46] Köylü sovyetleriyse, 1917 ortasında toplanan köylü kongrelerinden sonra kurulmuştur. Başkanlık heyeti üyeleri arasında bölge komiserleri Kantemirov, Dzamoyan ve Satin vardı.[47] Kurulan bütün bu sovyetlere rağmen Kars'ta işçi, asker ve köylüler arasında geniş çaplı bir siyasî işbirliğinden söz etmek mümkün değildir.

Yukarıdaki durumu özetleyecek olursak; Kars Oblastı, Rusya'nın diğer yerlerindeki gibi, resmî düzeyde iki başlı bir idare tarafından yönetiliyordu: bir yandan seçim ve alttan atama yoluyla oluşan icra komiteleri, "halkın demokratik temsili" prensibini yansıtıyorlar; diğer yandan askerler ve işçiler gibi "inkılapçı" sınıfların çıkarlarını savunan sovyetler, kendi içlerinde demokratik yöntemler uygulasalar da toplum için daha çok "korporatif" bir model öne sürüyorlardı. Petrograd'daki durumdan farklı olarak, Kars'taki idarenin bu iki başı, birbiriyle nispeten iyi anlaşıyordu. O kadar ki, bu iki kurum hep birlikte Kars için tek resmî gazete çıkarıyordu. Gerek Güney Kafkasya'daki sovyetler, gerekse icra komiteleri genelde Sosyalist-Devrimciler (SR), Menşevikler ve milliyetçi partilerin elindeydi.[48] Bazen icra komiteleri ve sovyetleri yöneten kişiler aynıydı; örneğin, Kars komiserleri olan Kantemirov, Dzamoyan ve Satin aynı zamanda köylüler vekilleri sovyetinin eş başkanlarındandı.[49]

Her ne kadar Kars tarihçisi Pogosyan, Kars'taki "proletaryanın küçüklüğünden" ve milliyetçi faaliyetlerin yaygınlığından dolayı Kars'taki sovyetlerin yeterince faal olamadığını iddia etse de[50] *İzvestiya*'da yayınlanan sovyet tutanaklarına göz attığımızda sovyetlerin çok sayıda toplantı düzenlediklerini görmekteyiz; ancak sovyetler birbirinden farklı ideolojilere sahip insanları barındırdıkları için ve Kars'taki icra komiteleriyle mutabakatı hedeflediği için işlerinin kimi zaman aksadığı muhtemelen doğrudur.

---

46 Garibdjanyan, s. 40; Metelev, s. 231; Pogosyan, s. 175.

47 Akifzadə, "Qars Oblastı," s. 4.

48 Garibdjanyan, 44; Pogosyan, s. 173.

49 "İz jizni partiy i organizatsiy," *İzvestiya* 98 (13 Eylül 1917), 4; "Postanovlenie," *İzvestiya* 150 (14 Kasım 1917), s. 1.

50 Pogosyan, s. 188.

Ne var ki burada ikili bir şekilde çizdiğim siyasî tablo aslında bu kadar basit değildi. İcra komitesi ve sovyetlere ek olarak birçok resmî ve yarı-resmî kurum tasarlanmış, kurulmuş, komitelerle ve sovyetlerle birlikte çalışmışlardı. Bunlardan birincisi OZaKom'un bölgesel temsilcileridir. Haziran ortasında OZaKom, Kars Oblastı'yla daha yakın iletişim kurabilmek için iki vekil tayin etmişti: biri Prens Argutinskiy-Dolgorukov (daha ziyade tanınan kimliğiyle çok büyük olasılıkla Daşnaktsutyun kurucularından olan Hovsep Arğutyan), öbürü daha önce bahsi geçmiş Karabağlı öğretmen Rıza Karaşarlı'ydı.[51] İkinci olarak, vilayet (ve bazen sancak) merkezlerinde birer belediye meclisi (*duma*) kurmak için sonbahar başında Güney Kafkasya şehirlerinde tekrar seçime gidilmişti. Kars'taki belediye meclisi, 60 üyeden oluşmaktaydı ve bu üyeliklerin yarıdan fazlasını Sosyalist-Devrimci (SR) Partisi kazanmıştı (bu seçimden ve siyasî partilerden aşağıda daha ayrıntılı bir şekilde bahsedilecektir.) Son olarak, yerel idarenin kurumsallaşması ve köy özerkliğinin pekiştirilmesi için, Rusya'nın diğer bölgelerinde 1860'lardan beri yürürlükte olup, 20. yüzyılın başından beri Kafkasya'da da uygulanması düşünülen *zemstvo* kurumu tekrar gündeme gelmiştir. *Zemstvo*, yerel iktisadî sorunların yerelde çözülmesini öngören bir kurumdu; fakat Rusya'nın diğer bölgelerinde yaygın bir şekilde kullanılan bu sistem henüz Kafkasya'ya gelmemişti. *Zemstvo*'ların Kafkasya'ya da uygulanması hususu Şubat Devrimi'nden Ekim Devrimi'ne kadar sürekli tartışılan bir projeydi. Ancak *zemstvo*'ların idarî taksimatı çok zor olacaktı; çünkü vilayet, sancak ve nahiye sınırlarının milliyete göre yeniden çizilmesi gerekecek, bu da mevcut dengeyi sarsacaktı. Örneğin, en çok tartışılan bir taslağa göre, Kars'ın bir parçası, Ermenilerin çoğunluğunda olduğu yeni bir Erivan Vilayeti'ne verilecekti. Ekim Devrimi'ne iki hafta kala OZaKom, *zemstvo* sisteminin, uygulanmasının sakıncalı olmayacağı bölgelerde, tüm Kafkasya'da uygulanmasına yeşil ışık yakarken, Kars ve Kağızman'da

51 Qurban Akifzadə, "Qarsdan," *Açıq Söz* 500 (17 Haziran 1917), s. 4. Bu bağlamda Dr. Esat'ın [Oktay] Oltu temsilcisi, Server Atabek'in ise Ardahan temsilcisi olarak atandığı muhtemeldir. Oktay'ın anıları bu konuda yoruma açık kalmaktadır; Oktay "Seym mümessili" olarak atandıklarını yazsa da yazarın bahsettiği dönemde Seym henüz kurulmamış olduğundan ve Seym üyeleri atama yoluyla oluşmadığından bu atamaları OZaKom temsilciliği bağlamında düşünmek daha mantıklıdır. Bkz. *Anadolu ve Rumeli'de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası, Cilt 2: Yerel Kongreler (Kars, Ardahan, Oltu, Trabzon)* (Ankara: T.B.M.M. Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 1993), s. 51.

yeni ilçe sınırlarının çizilmesinin şimdilik mümkün olmayacağı gerekçesiyle burada *zemstvo* projesinin ertelenmesine karar vermişti.[52]

Bütün bunların dışında, iktidar aygıtında doğrudan yer almadıkları hâlde Kars bölgesinin siyasal ve toplumsal düzenini önemli ölçüde şekillendiren, siyasî partiler, hayır kurumları, millî meclisler, sendikalar ve gizli komiteler gibi çok değişik örgütlenme tipleri vardı. Bunlardan en önemlileri, Ermeni milliyetçilerini örgütleyen Daşnaktsutyun Partisi, radikal komünistleri örgütleyen Bolşevik Partisi ve Müslümanları örgütleyen Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi'ydi. Bunlar aşağıda sırası geldikçe daha ayrıntılı bir şekilde incelenecektir.

Milliyet Kavgası Başlayacak mı?

İdarî işlerin radikal bir şekilde yerelleşmiş olmasının, milliyetler arası ilişkileri de etkilemesi kaçınılmazdı. Çünkü toplumsal barışın sağlanması Rusya'dan tayinle gelen merkezî yetkililere değil, artık bu milliyetleri bizzat temsil eden yerel aktörlere bağlıydı. Kars'ta devrimin ilk günlerine şahit olan solcu İngiliz gazeteci Price, devrimden sonra milliyetlerin Kars'ta bir arada barış içinde yaşayacağı yönündeki iyimserliğini ve ümitlerini gizlemiyordu:

> Bu etnik gruplar, daha iki yıl önce Türkler [=Osmanlı ordusu] ülkelerine saldırınca birbirlerini katletmiş, ardından da birbirlerini durmadan ve amansız bir şekilde kınamışken, bu defa nizamı korumak ve halka yeni bir hayat getirmek üzere sovyetlerde ve milis yapılanmalarında hep birlikte hizmet görüyorlardı.[53]

Ancak 1905 Rus Devrimi'nden sonra Güney Kafkasya'daki kanlı olaylarda görüldüğü gibi devrimlerin ilk günlerinde kutlanan halk kardeş-

52 Hovannisian, s. 90–93; Kamala Imranli-Lowe, "The Provisional Government and the Armenian Homeland Project," *Revolutionary Russia* 27:2 (2014), s. 145; "Kurze Nachrichten aus den Ländern des Orients," *Der neue Orient* 2:5 (8 Aralık 1917), 231. *Armyanskiy Vestnik* dergisinde *zemstvo* sistemi hakkında epeyce makale vardır, özellikle bu yazıdaki konuya değinen makaleler arasından bkz. "Administrativnıy peredel i zemstvo v Zakavkaz'e," *Armyanskiy Vestnik* 50–51–52 (Aralık 1917), s. 12–13; "O territorii," *Armyanskiy Vestnik* 29–30 (Temmuz 1917), s. 17; "Zakonoproekt o kavkazskom zemstve" ve "Russkaya pressa," *Armyanskiy Vestnik* 3 (Ocak 1917), s. 13–16. Betül Aslan'ın eserinde bahsettiği "Kağızman Ermeni Zemski Muhtar Oblast" tabiri işte bu planların bir parçası olarak anlaşılmalıdır. Aslan, s. 226–27.

53 Price, s. 290.

liklerinin ömrü oldukça kısa olabiliyordu. Nitekim 1917 "Büyük Rusya İnkılâbı"nın estirdiği özgürlük havasının da ilerleyen aylarda milliyetler arası ilişkileri olumlu mu olumsuz mu etkileyeceği belli değildi. Şubat Devrimi bir taraftan Kars'ta dinî mabetlerin açılması, eğitimin anadilde verilmesi ve her milliyetin kendi okullarını açması gibi özgürlüklerin tanınmasına yol açmıştı. Diğer taraftan ise milliyetçilerin özgürlük havasından faydalanıp, Kars'ı sert bir rekabet alanına dönüştürmesine de imkân tanıyabilirdi.

Dahası, milliyetler yekpare, kendi kendine yeten gruplar değildi ve konu siyasî çıkarlara gelince aralarında fikir birliğinden söz etmek zordu. Kars'ta yaşayan millî kolektiflerin içinde çok farklı ideolojik eğilimler vardı. Aynı zamanda köylü-şehirli ayrımı bu bağlamda kendini belli ediyordu. Örneğin, Ermeniler, baştan beri gönüllerini kazanmaya çalışan, birbirinden zıt siyasî partiler olan Bolşevikler ya da Daşnaktsutyun çerçevesinde örgütleniyor ve rekabetleri, şiddete de dönüşebiliyordu. Sosyalist ve muhafazakâr Rumların arasında yaşanan siyasî kavgalar, daha önce de bahsedildiği gibi Rumların komiserlikteki temsilcisinin cemaat tarafından azledilmesine kadar varmıştı. Müslümanların ise 1917 başında siyasî talepleri ifade edebilecekleri herhangi bir platform yoktu. Savaşta dağılmış olan Kars Müslümanlarını örgütleme işi, o zaman Kars'ta Müslümanlara yönelik tek faal örgüt olan Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi'ne (Cemiyet) kalmıştı. Cemiyet'in Kars'ta farklı ideolojik eğilimleri olan birçok çalışanı vardı ancak Kars'taki en etkin isimleri, Müslüman-sosyalist düşüncesine yakın insanlardı. Müslüman-sosyalistler, Karslı Müslümanların çıkarlarını savunmakla birlikte, bu siyasetin başka milliyetlerin de çıkarları gözetilerek yapılması gerektiğine inanıyorlardı. Kars'ın ileri gelen yerli Müslümanları ise, taleplerini dile getirmenin başka yolu olmadığı için ilk başta dışarıdan gelen bu şehirli aydınlarla birlikte hareket etmek zorunda kalmışlardı. Bununla birlikte Dursun Erdağı'nın hatıratında bize gösterdiği gibi, Cemiyet'in sosyalist temsilcilerinin örgütlemeye çalıştıkları Kars Müslümanları, yeni bir düzen kurmak için başka milliyetlere taviz verilebileceğini akıllarının ucundan dahi geçirmiyorlardı.[54] Kars'ın ileri gelen Müslümanları, Cemiyet çalışanları gibi "aydın" değil, kırsaldaki toprak sahipleriydi.

54 Erdağı s. 28–29.

Sosyalizmin ilkeleri elbette bu kişilerin mevcut durumları ile çelişiyordu. Bu çelişkinin bir sonucu olarak da zamanla, özellikle Kağızman'da ve Oltu'da, ileri gelen Müslümanların sadece kendi çıkarlarını gözettiği ve diğer milliyetleri dışladığı daha "sert" bir milliyetçi çizgi ortaya çıkacaktı. Böylelikle, Kars bölgesinin merkezinde sosyalizmin savunulduğu toplantılar düzenlenirken, bölgenin sınırlarında başka bir eğilim baş gösterecekti. İşte oblast icra komitesi liderleriyle görüşen gazeteci Price'ın göremediği de buydu: Hep birlikte yeni demokratik ve sosyalist düzen kurmak isteyen bireylerin, kitleleri de ikna etmeleri gerekecekti.

Karslılar Örgütleniyor

Yeni toplumsal düzenin kurulması bağlamında yapılan tartışmaları ile 1917 boyunca yaşanan olayları ve toplumsal değişimi anlayabilmek için önce Karslıların farklı örgütlenme pratiklerine göz atmak gerekmektedir. Bu pratikler; siyasî partiler, hayır kurumları ve millî kongreler/komiteler olmak üzere kabaca üç kategoride tasnif edilebilir. Yazımın bu kısmında bu kurumların Kars'taki gelişimlerini sırasıyla anlatacağım.[55]

Genel Bakış: 1917 Kars Belediye Meclisi Seçimi

Kars'ta genel olarak partiye katılım toplumun belli bir kesimine özgüydü. Şöyle ki Şubat Devrimi'nden sonra Kars Ermenilerinin ve Kars'taki Rus askerlerinin partilere katılımı bir miktar canlanırken, Kars'ın Müslümanları ve muhafazakâr Rumları parti sistemine pek ilgi duymuyorlardı. Bu dağılımın doğrudan sonucu olarak Kars'taki en popüler iki parti, açık arayla Sosyalist-Devrimciler (SR, *Es-Er*) ve Ermeni milliyetçisi olan Daşnaktsutyun partileriydi. Komünist partisi olan Rusya Sosyal-Demokrat İşçi Partisi (RSDİP veya kısaca SD) ise küçük ama önemli bir etki alanına sahipti. Rus liberaller (*Kadet*'ler) ile yeni kurulan liberal Ermeni Halkçı Partisi (*Hay Joğovrdakan Kusaktsutyun*) ise Kars'ın kentli kesiminin ancak çok küçük bir kısmına hitap ediyordu.

1917 yazında tüm Kafkasya'da yapılan belediye meclisi (*duma*) seçimleri sonuçları, Kars'taki bu parti manzarasını açık bir şekilde ortaya koymaktadır. 24 Eylül (7 Ekim) tarihinde toplanmaya başlayan Kars

55 Bu sivil örgütleme tarzları dışında da Kars'taki askerî birliklerin hepsi de ayrı ayrı sovyet veya komite kurmuşlardır. Bu makalede sadece sivil örgütleme tipleri ele alınmaktadır.

Duma'sı, Kars şehrinin demokratik yolla seçilen ilk belediye kuruluşudur.[56] Meclisin 60 koltuğundan 31'ini SR'ler kazanmıştı. 21 üyesiyle meclisteki en büyük ikinci parti Daşnaktsutyun olmuştu. SD dört üye, liberal Kadet Partisi'yle Ermeni Halkçı Partisi'nin kurdukları seçim ittifakından iki üye, Ermeni sosyalist Hınçak Partisi ve Rum cemaatinden ise birer üye seçilmişti. Kars'ta bulunan askerlerin önemli bir kısmı seçime katılamadıklarından şikâyet etmekteydi;[57] bunların oy verebilmeleri hâlinde SR'lerin daha büyük bir çoğunluk kazanacakları şüphesizdir. Kars kentlilerinin bu siyasî profili, yakındaki şehirlerden büyük ölçüde farklılık gösteriyordu. Kars belediye meclisinin en büyük partisi sosyalist bir parti iken komşu şehirler olan Aleksandropol' (Gümrü), Artvin, Erivan ve Yelizavetpol'de (Gence) milliyetçi partiler *duma*'larda ezici çoğunluk elde etmişlerdi. Kars'taki seçim sonuçları, Kafkasya'daki devrim öncesi sosyalist teşkilatlanma açısından da hayli ilginçtir. Kars'taki SR'ler, diğer sosyalist partilerle bir seçim bloğuna girmeye ihtiyaç duymayacak kadar güçlü iken, Erivan ve Yelizavetpol' (Gence) şehirlerinde SR'ler ve SD'ler seçim ittifakı kurmak zorunda kalmışlardır. Ayrıca örneğin Yelizavetpol'de Bolşevikler'in SD'lerden ayrılıp seçime tek başına katıldığı görülmektedir. Kars'ta ise SD'lerin bu seçimdeki tutumunu tam olarak tespit etmek zordur; bir haber SD'lerin dört üyeliğinin Menşeviklere ait olduğunu bildirirken, bir başka kaynakta ise sadece SD'lerden bahsedilip Bolşevik/Menşevik ayrımı yapılmamaktadır.[58]

Sosyalist Partiler

Şubat Devrimi'nden sonra Rusya'nın diğer bölgeleri gibi Kars Oblastı'nda da milliyet prensibini reddeden her iki sosyalist parti aktif hâle gelmişti. SR'ler hem işçi hem de köylü meselelerine odaklanmış ve savaşa devam edilip edilmemesi konusunda tek bir pozisyon almamışlardı. SD'ler ise devrimin işçiler tarafından yürütülmesi gerektiği-

56 N.M., "Mestnaya jizn: K otkrıtiyu Karsskoy Gorodskoy Dumı," *İzvestiya* 107 (24 Eylül 1917), s. 3.

57 "İz jizni partiy i organizatsiy," *İzvestiya* 105 (22 Eylül 1917), s. 4.

58 Seçim sonuçları için bkz. "Gorodskie vıborı," *Armyanskiy Vestnik* 39–40 (8 Ekim 1917), s. 5–6; "Gorodskie vıborı," *Armyanskiy Vestnik* 43–44 (5 Kasım 1917), 6. *Der neue Orient*'te ise Kars'taki seçim sonuçları şu şekilde aktarılmıştır: 30 üyelik SR'lere, 21 üyelik Daşnaklara, 4 üyelik Menşeviklere. "Kurze Nachrichten aus den Ländern des Orients," *Der neue Orient* 2:5 (8 Temmuz 1917), s. 274.

ni düşünmüş ve savaşın derhâl bitirilmesinden yana tavır koymuşlardı. SD'ler de, Menşevik ve Bolşevik adlı iki ayrı kanattan oluşmaktaydı ve Rusya'nın diğer bölgelerinin aksine Güney Kafkasya'da bu iki kanat Ekim 1917'ye kadar genellikle işbirliği içerisinde çalıştılar.[59] Bu iki partinin Kars Oblastı'nda destek alabildiği toplumsal kesim genel olarak demiryolu işçileri ve garnizon askerleri ile sınırlıydı.[60] Milliyet prensibine dayanmadığı hâlde bu partilerdeki en etkin dil genellikle Ermeniceydi. Rusça, Rumca ve Gürcüce de sırasıyla önem arz ederken, Türkçe ya da Kürtçe isimli tek bir SR ya da SD üyesine Kars bölgesinde rastlanmazdı.

Şubat Devrimi'nin ardından Kars'taki askerler ve işçilerin açık arayla en çok destekledikleri sosyalist parti, SR'lerdi.[61] 1917'de SR partisinin Kars'taki başarısı, partinin kırsala yönelik olması ve propagandasının orduda geniş bir şekilde yayılmasıyla açıklanabilmektedir. Ne var ki, bu parti Ekim Devrimi'nden sonra hızlıca dağıldığı için onun Kafkasya'daki örgütlenmesi hakkında kaynak bulmak oldukça zordur. SD'lerin ise Şubat Devrimi'nden sonra Kars bölgesinde en çok başarı gösterdikleri yer, savaş cephesine yakın bulunan Sarıkamış garnizonuydu. Kars bölgesinin en etkin Bolşevik üyesi ve Kutais doğumlu Stepan Alaverdyan'ın uğraşları sonucunda Nisan 1917'de Sarıkamış'ta bir SD teşkilatı kuruldu. Bu parti teşkilatının ilk faaliyeti, demiryolu işçileri ve garnizon askerleri arasında propaganda yapmaktı. SD'ler aynı zamanda Sarıkamış'ta hizmet eden subayların zaman zaman ortaya çıkan milliyetçiliğine ve işçi düşmanlığına karşı da çaba sarf etmekteydi.[62] 1917 Eylül'ünde Sarıkamış'taki Bolşevik sayısı 300 civarındaydı.[63] Kars garnizon askerileri arasındaki Bolşevikler, SR'lerin ve Menşeviklerin ağır bastığı askerî sovyetlerde varlıklarını sürdürmeye çalışmışlardı.[64] Kars'taki SD teşkilatının eylül ayına kadar ku-

59 Garibdjanyan, s. 51–52, 92–93.

60 Karapetyan, s. 22–23.

61 Metelev, s. 233.

62 Karapetyan, 23. Temmuz 1917'de Sarıkamış garnizonundaki milliyetçi subaylar yanlarına aldıkları askerler ile birlikte şehirde gösteri yapan işçilere sert bir şekilde müdahale ederek işçilerden birinin hayatını kaybetmesine sebep olmuşlardır. Bunun üzerinde Alaverdyan Asker Vekilleri Sovyeti'ne olay hakkında rapor sunmuştur. Sovyet de, bu tarz "provokasyon"lara karşı uyanık olmayı kararlaştırmıştı. Bkz. Karapetyan, s. 58.

63 Pogosyan, s. 184.

64 Metelev, s. 232.

rulduğu bilinmektedir.[65] 1917 yazında Kağızman'da da gücü 100 civarında olan Bolşevikler bir parti örgütü kurmaya karar vermişlerdi.[66]

Bolşeviklerin talihi 1917 Temmuz'unda General Lavr Kornilov'un Geçici Hükümete ve Petrograd Sovyeti'ne karşı başarısız darbe girişiminden sonra değişmiştir. Güney Kafkasya'daki Bolşevikler, darbe girişimine karşı hissedilen öfkeyi lehlerine çevirerek, askerler arasındaki propaganda ve basın faaliyetlerini arttırmış ve SD'ler arasında birçok Menşevik üyesini Bolşeviklere katılmaya ikna etmeyi başarmışlardı.[67] Aynı zamanda milliyet bazlı kongrelerin yapılmasına daima karşı çıkıp boykot eden tek parti olan Bolşevikler, bu kez Güney Kafkasya'daki örgütleri için 2-7 (15-20) Ekim arasında Tiflis'te bir Bolşevikler Kongresi düzenlemişti. P. Arveladze, İ. Kiasov ve Skaryukin[68] gibi Kars'tan katılan Bolşevikler, toprağın kamusallaştırılması, milliyet ayrımlarına son verilmesi ve milliyetlere özerklik verilmesi gibi konularda sabit bir tutum takındılar. Fakat bu kongrede yeni olarak, silahlı bir ayaklanmaya hazır olunması gerektiği ve bu konuda diğer partilere artık taviz verilmeyeceği de dile getirilmişti.[69] Kars Bolşevikleri Güney Kafkasya Bolşevik Kongresi'nden döner dönmez, 10 (23) Ekim tarihinde Kars'taki Bolşevikler de kendi aralarında toplanıp, Menşevikler'den kat-i ilişki kararı alarak Rusya Bolşevik partisine bağlılıklarını teyit eden telgraflar çekmişlerdir.[70] Böylece Kars Bolşevikleri, iki hafta sonra patlak verecek olan Ekim Devrimi için hazır hâle gelmişti.

Milliyetçi Partiler

Daşnaktsutyun 1890 yılındaki kuruluşundan ilk Rus devrimine kadar Kars Ermenilerini örgütlemekle uğraşan milliyetçi bir örgüt ve partidir. Kars, Osmanlı sınırına yakın olması hasebiyle Ermeni milliyetçiliği için önemli

65 "İz jizni partiy i organizatsiy," *İzvestiya* 104 (21 Eylül 1917), s. 104.

66 Karapetyan, s. 23–24.

67 Karapetyan, 63–65, Pogosyan, 185. Kornilov Olayı ardından sovyet toplantılarına katılan Daşnaktsutyun üyesi Dzamoyan bile, Kars'ta kalan gericilerin bir an önce bulunup etkisiz hâle getirilmesi gerektiğini savunmuştur. "İz jizni partiy i organizatsiy," *İzvestiya* 1:99 (14 Eylül 1917), s. 3.

68 Kongre kayıtlarında adı geçen "A. Atabekov," Karagöz'ün tahmin ettiği gibi Server Atabek değil (Karagöz, *Güneybatı Kafkasya Siyasal*, 38 n. 17), Ermeni asıllı Arşak Atabekyan (Arkadiy Atabekov)'dur.

69 Hovannisian, s. 85–86.

70 Karapetyan, 25 n. 3, 67; Pogosyan, s. 187.

bir merkezdi. Öyle ki, Ermeni milliyetçi hareketinin genel kanısına göre "en iyi fedayî, Kars'ta eğitim görmüş olanıydı."[71] 1905 Devrimi'nden sonra Rusya Hükümeti'nin yaptığı baskılar nedeniyle Daşnaktsutyun Kars'taki devrimci-milliyetçi örgütleme faaliyetlerini sona erdirmişti. Örgüt, özellikle 1914'ten sonra, Rusya İmparatorluğu sınırları içinde salt siyasî bir parti olarak çalışmalarını sürdürecektir.[72] Şubat Devrimi'nin getirdiği hürriyet havası, Kars'taki Daşnaktsutyun'un canlanmasına sebep olmuştur. Partiye Kars'taki ilk günlerinden beri mensup olan[73] ve daha sonra Kars Belediye Başkanlığını yapacak olan Hamazasp Nohratyan'ın aktif katılımıyla Daşnaklar, güneybatı Kafkasya'da gazeteler yayınlayıp dağıtmış, Ermenilere güncel siyasî durumu bildirmek için Kars'ta konferanslar düzenlemişlerdir.[74] Hatta Parti daha ileride Ermeni milislerini düzenleme işini de üstlenecektir. Nohratyan bu faaliyetler sayesinde pek haklı olarak Daşnaktsutyun'u Kars Ermeni köylülerinin "sözcüsü" olarak nitelendirmiştir.[75]

Ermenilerden farklı olarak Kars Müslümanları parti kurarak örgütlenmiyorlardı. Fakat savaşın ve Şubat Devrimi'nin Azerbaycan'dan birtakım aydınları getirmesiyle birlikte parti kurma fikrinin tohumu atılmıştır. Tespit edebildiğim kadarıyla Kars'ta bu dönemde Müslümanlara yönelik kurulan tek parti teşkilatı, 1917 yazında Kağızman'da kurulan Musavat parti şubesiydi. Partinin kuruluş amacına göre, parti "milletler arasında musavat [eşitlik] olmasına dikkat edecek ve millet-i necibiyemize [asil milletimize] rehber olarak (milletimizi) rah-ı saadete [saadet yoluna] çıkarmaya say edecektir [çalışacaktır]." Parti şubesinin başkanı, aynı zamanda Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi Kağızman temsilcisi Genceli İdris Ahundzade'dir.[76]

---

71 Rubina Peroomian, "Kars in the Armenian Liberation Movement," *Armenian Kars and Ani*, haz. Richard G. Hovannisian (Costa Mesa, Kalif.: Mazda Publishers, 2011), s. 258. Nam salmış Daşnak üyelerinden Ruben'in benzer değerlendirmeleri için bkz. Ruben [Minas Ter-Minasyan], *Hay yeğapoxakani mı yişataknerı, Hator A: Karsi hnotsin mec (1904), Depi yerkir (1904)* (Los Angeles, Kalif.: Horizon Tparan, 1952), s. 34, 42.

72 Hovannisian, s. 42–44, 67–68; Vartes Yeghiayan, *Armenians and the Okhrana: Documents from the Russian Department of Police Archives, 1907–1915* (Los Angeles: Center for Armenian Remembrance, 2016).

73 R. Sevean, "Karsiyev Yerevani şrcani Daşnaktsakan aracin gortsiçnerı," *Hayrenik Amsagir* 16:8 (Haziran 1938), s. 150–53. Nohratyan'ın soyadı bu gibi kimi kaynaklarda yanlış olarak "Norhatyan" şeklinde aktarılmaktadır.

74 Örnek için bkz. "Yeğapoxutean ardzagangnerı gavarum," *Arev* 76 (16 Nisan 1917), s. 4.

75 "İz jizni partiy i organizatsiy," *İzvestiya* 101 (17 Eylül 1917), s. 3–4.

76 İdris [Axundzadə], "Qağızmandan," *Açıq Söz* 513 (5 Temmuz 1917), 4. Parti mesupları:

Hayır Cemiyetleri

Karslıların örgütlendiği ikinci örgüt tipi, hayır cemiyetleridir. Kars'ta hayır kurumlarının faaliyetlerinin kökleri, Birinci Dünya Savaşı'nın başına dayanmaktadır. Rusya İmparatorluğu'nun, savaş mağdurlarına, yani o zamanki tabirle "harpzedelere" yardım etmek için resmî düzeyde birkaç kurumu mevcut olsa da, bu kurumların yeterince yardımda bulunmadığına ve milliyetler arasında ayrımcılık yaptığına dair Ermenilerce ve Müslümanlarca dile getirilen şikâyetlere sıklıkla rastlanmaktadır. 93 Harbi'nden etkilenen Ermenilere yardım toplamak için 1881 senesinde Tiflis'te kurulmuş olan Kafkasya Ermenileri Hayır Cemiyeti (*Kavkazskoe Armyanskoe Blagotvoritel'noe Obşçestvo*), kadın koluyla birlikte Birinci Dünya Savaşı'nın başında yeniden tanzim edilerek Kars bölgesindeki faaliyetlerini güçlendirme kararı almıştır.[77] Kafkasya Ermenileri Hayır Cemiyeti'nin Kars temsilciliğini, daha sonra oblast komiseri seçilecek olan Grigor Dzamoyan üstlenmiştir.

Rusya'ya, hatta tüm dünyaya yayılmış olan ağlarının gücüyle ve on yıllar boyunca para toplama konusundaki ciddi tecrübeleriyle Kafkasya'da faaliyet gösteren onlarca Ermeni hayır kurumu, bölgedeki diğer milliyetlere kopyalanası bir örnek teşkil etmiştir. 1905'te kurulmuş olan Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi de, Ermeni Hayır Cemiyeti gibi Birinci Dünya Savaşı patlak verdiğinde çardan izin alıp nizamnamesini değiştirerek faaliyetlerini Kafkas Cephesine de genişletmeye karar vermiştir.[78] Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, başkan Doktor Hûsrev Paşa Bey Sultanov'un aktif gözetim ve katılımıyla Mart 1915'te Kars'ta bir şube açmış, şubenin başkanlığına, daha sonra oblast komiseri seçilecek olan Alihan Kantemirov'u tayin etmiştir.[79]

Daşnaktsutyun Partisi'nin Kars Ermenilerinin teşkilatlanması için üstlendiği rolü, Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi de Kars

İdris Ahundzade—geçici başkan, Hacı Usta—hazinedar ve Cafer Ahundov—kâtip.

77 Ninetta Adamyan, "Dokumentı iz istorii pomoşçi, okazannoy bejentsam Kavkazskim Armyanskim Blagotvoritel'nım Obşçestvom (yanvar', noyabr' 1915 g.)," *Hayagitutyan Hartser Handes* 10 (2017), 185, 186 n. 3.

78 Aslan, 55; Erdoğan, 87; Məhəmməd Yusif Cəfərov, "Müsəlman Hərbzədələrinə Yardım İşi və Müsəlman Vəkilləri," *Qardaş Köməyi* (a.g.e.), 40–43; Sultanov, s. 44–49.

79 Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi'nin savaş sırasında Kars'taki faaliyetleri için, bkz. Aslan, s. 187–201.

Müslümanları için üstlenmiştir. Yukarıda bahsedildiği gibi Kars bölgesi savaştan önce gizli açık birçok Türkçü ve Müslüman örgütü barındırırken savaşın başında Müslümanların başına gelen cezaî tedbirler ve katliamlar sebebiyle tüm bu örgütler çalışamaz hâle gelmiş, 1915'ten sonra bölgede aktif tek örgüt olarak Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi kalmıştı. Dolayısıyla Kars Müslümanlarının 1917 Şubat'ından sonra hemen hemen tüm siyasî teşkilatlanması bu cemiyet üzerinden gerçekleşmiştir.[80] Şubat Devrimi, Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi'nin siyasî faaliyetlerini genişletmeyi düşünenler için büyük bir fırsat teşkil etmişti. Cemiyetin devrimden sonraki ilk faaliyetlerinden biri, savaşın başında Kars'tan kaçmış Müslümanların ileri gelenlerini, siyaseten çizilecek yolu tartışmak üzere Kars'ta bir "şûra"ya davet etmekti.[81] Savaştan nispeten az zarar gören Kağızman'da cemiyetin bir şubesi Mart 1917'de açıldı.[82] Cemiyet sayesinde Kağızman ve Oltu'da yetimhaneler açılmış, Ardahan ve Kağızman'da daha ucuz gıda satan "istihlak kooperatifleri" kurulmuştu. Böylelikle cemiyet, Kars Müslümanları arasında ilişki ağını genişletebilmiştir. Anadil eğitim hakkını savunarak ve eğitimcilik dersleri düzenleyerek Müslümanların millî çıkarlarını da temsil etmiştir.[83] Aynı zamanda Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi'nin kimi üyeleri, cemiyetin yasal statüsünden istifade ederek gizlice silah toplamaya başlamışlardı. Bu faaliyet, özellikle Ekim Devrimi'nden sonra cephenin dağılmasıyla hız kazanacaktır.[84]

Millî Kongreler ve Komiteler

Ermeniler, Rumlar ve Müslümanlar, kendi milliyetlerinin işlerini koordineli bir şekilde yürütmek için Şubat Devrimi'nden sonra Kafkasya bölgesi çapında birer büyük kongre düzenlemişlerdir, ki bu

80 Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi'nin de bir kadınlar kolu vardı, fakat onun faaliyetleri Bakü ile sınırlı kalmıştır. Aslan, s. 174–75.

81 Rza Qaraşarlı, "Qars Müsəlmanların birinci şurası," *Açıq Söz* 452 (17 Nisan 1917), s. 2–3. Bu şûradan az sonra bahsedilecektir.

82 Kırzıoğlu, *Edebiyatımızda Kars*, s. 117.

83 Aslan, s. 203; Erdağı, s. 26–27; Haşimoğlu, s. 61. Bu konuda *Açıq Söz* gazetesinde yayımlanan kimi makaleler için bkz. İdris, "Qağızman (Qars Sancağı)," *Açıq Söz* 486 (1 Haziran 1917), 3; İdris, "Qağızman," *Açıq Söz* 492 (8 Haziran 1917), s. 2–3; İdris, "Qağızmandan," *Açıq Söz* 513 (5 Temmuz 1917), 4; Y. Kenan, "Qarsdan," *Açıq Söz* 595 (23 Ekim 1917), s. 4.

84 Aslan, s. 204, 214–43.

kongreler ve kongre kararıyla kurulan komiteler burada ele alınacak son örgütlenme tipidir. Bu kongrelerde milliyetler kendi aralarında Rusya Cumhuriyeti'ne karşı tutulacak tutum, anadilde eğitim hakkını elde etme taktikleri ve köy idaresi gibi güncel konuları tartışmışlardır. Bu kongrelerin parti üstü, yani sağcı ile solcu akımlarla ilgisiz olduğunun altı çizilmelidir. Ermeni meclisine Bolşevikler dışında tüm partiler katılırken, Bakü'de toplanan Müslüman Kurultayı'na ise Türkçü, İslamcı ve sosyalist görüşlü delegeler katılmışlardı.[85] İster Ermeni ister Rum ya da Müslüman olsun, Kafkasya'da toplanan kongrelerin en somut neticesi, her milliyetin kendi "millî komitesi"ni kurması olmuştur.[86]

Osmanlı'dan gelen Ermeniler için nisan ayında Erivan'da düzenlenen bir kongreden sonra, Kafkasya Ermenileri büyük bir gecikme ile ancak ekim ayında Tiflis'te toplanabilmişlerdi. Ermeni Millî Meclis'in 185 üyesinden 12'si Kars'tan gelmiş ve iki hafta boyunca toplanan bu meclis, on beş kişilik "Ermeni Millî Komitesi"ni oluşturmuştu. Daha sonra Ermenistan Cumhuriyeti'nin ilk hükümetine dönüşecek olan bu komitede, Karslı Ermenilerden Kuryun Ğazazyan, Ermeni Hayriye Cemiyeti Kars şubesinin eski temsilcisi Tiflis Ermenilerinden Nikol Ağbalyan ve daha önce Kars'ta gerilla eğitimini almış olan Ahılkelek Ermenilerinden Minas (Ruben) Ter-Minasyan olmak üzere Kars ile alakası olan birçok kimse vardı.[87]

Güney Kafkasya'da yaşayan Rumların kongresi, Tiflis'te 7 (20) Mayıs tarihinde başlayıp Kars'tan gelen Rum Ortodoks ruhanîlerin katılımıyla birkaç gün devam etmişti.[88] Bu kongre de Kars'ta bir Rum Millî Komitesi'nin kurulmasının önünü açmıştır. Komitenin başkanı, Korhanidis adında biriydi. Karslı bir Rumun hatıratına göre, Korhanidis

85 Nadir Devlet, *1917 Ekim İhtilâli ve Türk-Tatar Millet Meclisi (İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk Tatarlarının Millet Meclisi, 1917-1919)* (İstanbul: Ötüken, 1998), s. 82; a.g.y., *Rusya Türklerinin Millî Mücâdele Tarihi (1905-1917)* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1985), s. 269.

86 Yerel Rusların çıkarlarını savunmak için eylül ayında bir tane de "Rus Demokrat Cemiyeti" kurulmuştur. "İz jizni partiy i organizatsiy," *İzvestiya* 107 (24 Eylül 1917), s. 4.

87 Hovannisian, 86–90, 285 n. 108; "S"yezd russkix armyan," *Armyanskiy Vestnik* 25 (Haziran 1917), s. 13. Ğazazyan ilk başta üyelerin arasında görünmese de sonra başka bir üyenin yerini alacaktır. Kongre oturumlarının özetleri için bkz. Ye. A., "Armyanskaya natsional'naya konferentsiya," *Armyanskiy Vestnik* 45–46–47 (26 Kasım 1917), s. 12–14; *a.g.e.*, s. 48–49 (10 Aralık 1917), 12; *a.g.e.*, 50–51–52 (17 Aralık 1917), s. 18–22.

88 "'Tsalka': [*okunmuyor*] Zakavkazskix Ellinskix Komitetov," *Raboçiy i Soldat* [Aleksandropol'] 22 (14 Haziran 1917), s. 2–3.

içten bir sosyalistken sosyalizmi Kafkasyalı Rum işçiler arasında yaymak için papaz kisvesine girmiştir. Rumlara millî alaylar kurma iznini sağlayan Korhanidis oldukça renkli ve aktif bir karakter olmuş olmalı; aynı hatırata göre kendisi "siyah papaz cübbesiyle, sarı sakalıyla ve mavi gözleriyle tam Hıristiyan kiliselerindeki Mesih tasvirine benziyordu."[89]

Kafkasya'da yaşayan Müslümanların delegeleri ise, 15-20 Nisan (28 Nisan-3 Mayıs) tarihlerinde gerçekleşen altı günlük bir "kurultay" için Bakü'de buluşarak yerel millî komitelerin bir çatı altında birleştirilmesi adına önemli adımlar atmışlardı.[90] O sırada Kars komiseri olan Osetya kökenli Kantemirov dışında, Kars bölgesi ile yakından ilgisi olan hiçbir üye bu kurultaya katılmamıştır. Kantemirov'u seçen Kars Müslümanları, Kantemirov'dan, Müslümanların savaşta başlarına gelenlerden o dönemki Rus idaresinin sorumlu tutulması için gerekli adımların atılması konusunda teklif vermesini istemişlerdi.[91] Müslümanların komitesi meselesi diğer milliyetlerinkine göre daha karışıktır. Kurultaydan önce Tiflis, Yelizavetpol' (Gence) ve Bakü'de ayrı ayrı Müslüman Millî Komiteleri'nin kurulmasına karar verilmişti. Kurultayın sonucunda ise bu yapılar tek bir Güney Kafkasya Müslüman Komitesi çatısı altında birleştirildi.[92] Ancak bu komitenin 1917 Ekim'ine kadar Kars bölgesinde herhangi bir faaliyeti tespit edilememiştir.

Müslüman kongreleri ve komiteleri bağlamında ayrıca iki noktaya değinmekte fayda görüyorum. Zira Kars'taki rolü çok muğlak olan bu kurumlar birçok yerde yanlış yorumlanmıştır. Birinci nokta, 1917'de Rusya'nın diğer kısımlarında gerçekleşen Müslüman kongrelerinin Kars için önemli olup olmadığı yönündeki tartışmadır. Kırım, İdil Boyu gibi yerlerde yapılan bölgesel kongreler bir yana bırakılacak olursa, Rusya Müslümanlarının, 1917 ortasında gerçekleştirdiği en önemli toplantı, kuşkusuz Kafkasya Müslüman Kurultayı'nın hemen ardından 1-10 (14-23) Mayıs tarihleri arasında Moskova'da toplanan Bütün Rusya

89 Gavriilidis, s. 92–93.

90 Cəmil Həsənli, *Tarixi Şəxsiyyətin Tarixi: Əlimərdan Bəy Topçubaşov* (Bakü: Azərbaycan Diplomatik Akademiyası, 2013), s. 241–47; Tatarow, "Der Zusammenschluß der russischen Muhammedaner," *Der neue Orient* 1:6 (20 Nisan 1917), s. 267.

91 Qaraşarlı, "Qarsda," 3; "Ğarsi mahmedakanneri joğovı," *Horizon* 86 (28 Nisan 1917), s. 4.

92 Həsənli, s. 246.

Müslümanları Kurultayı'dır.[93] Benim tespit edebildiğim kadarıyla Kars'tan bu kurultaya hiçbir katılım olmamıştır.[94] Tarihçi Erkan Karagöz ise, bu ve benzeri kongrelere Kars ve özellikle Kars'taki Müslüman solculuğu bakımından çok büyük önem atfetmektedir. Karagöz bu savını, özünde tek bir kanıta dayandırmaktadır. Bu da anı yazarı Fahrettin Erdoğan'ın 1917'de Kars'a geri dönüşünde, "Bu köylülerin şehre birikmesi sebebini sordum. Moskova'da toplanan Müslüman kurultayına gönderilecek delegelerin seçimi için, buraya toplandıklarını öğrendim" şeklindeki sözleridir.[95] Hâlbuki Kars'ta böyle bir seçim gerçekleşmiş olsa bile Erdoğan'ın buna şahit olmasının hiçbir imkânı yoktur. Çünkü bu hatıratın diğer kısımlarından öğrendiğimiz üzere Erdoğan, Kars'a *en erken* haziran sonu ya da temmuz başına, yani Moskova'daki kurultayın bitişinden *en az* bir ay sonra varabilmiştir.[96] Bunun dışında, bırakın Kars'ı, Güney Kafkasya bile, Moskova'daki kurultay kararıyla kurulan Millî Şûra'ya delege atamamış, dağların kuzeyinde ortaya çıkmakta olan siyasî sistemin dışında kalmıştır.[97]

Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı ikinci denemesi, birinci kurultaydan çok daha "cılız" bir katılım ile 21-31 Temmuz (3-13 Ağustos) 1917 tarihleri arasında Kazan şehrinde gerçekleştirilmiştir. Bu ikinci kurultaya Güney Kafkasya'dan katılan delege sayısı son derece azdı.[98] Ne var ki Karagöz, bu kurultayın da Kars Müslümanlarının örgütlenmesi için çok önemli olduğunu vurgulamaktadır.[99] Ancak Karagöz bu argümanına tek kanıt olarak İkinci Kurultay'a sunulan bir raporu öne sürmektedir, ki bu rapor Kars ve Müslümanların yaşadıkları diğer Kafkasya şehirleri hak-

93 Devlet, *1917 Ekim İhtilâli*, 87–106; a.g.y., *Rusya Türklerinin*, s. 267–89; Həsənli, s. 247–63.

94 Həsənli, s. 247.

95 Erdoğan, s. 131; Karagöz, *Güneybatı Kafkasya Siyasal*, s. 30; a.g.y., *Kars ve Çevresinde*, s. 86.

96 Erdoğan, Mart 1917'de çarlığın yıkıldığı haberini aldıktan sonra Kars'a hemen dönmez, o sırada bulunduğu Orenburg şehrinde gösterilere katılır, sonra Ufa'da bir ay kadar vakit geçirir; Orenburg'a tekrar döndükten sonra Orta Asya'ya gider ve ancak "Türkistan'ı karış karış gezip dolaştıktan sonra" Bakü'ye gelir. Burada ise üç hafta kaldıktan sonra yavaş yavaş Tiflis ve Aleksandropol' üzerinden Kars'a geri döner. Erdoğan'ın verdiği bu bilgilere bir de uzun seyahat sürelerini katmalıyız. Erdoğan, s. 111–30.

97 Devlet, *1917 Ekim İhtilâli*, s. 106; "Kurze Nachrichten aus den Ländern des Orients," *Der neue Orient* 1:9 (8 Ağustos 1917), s. 414.

98 İkinci kurultay için bkz. Nadir Devlet, *1917 Ekim İhtilâli*, s. 120–38. Karagöz, kimi yerlerde bu kongrelerin tarihlerini 13-20 Ağustos olarak aktarmaktadır: Karagöz, *Güneybatı Kafkasya Siyasal*, s. 32; a.g.y., *Kars ve Çevresinde*, s. 94.

99 Karagöz, *Güneybatı Kafkasya Siyasal*, s. 24.

kında genel bir endişe ifade etmenin ötesine pek geçmemekte, esas olarak Rus ordusu tarafından işgal edilmiş Anadolu topraklarındaki sorunlara odaklanmaktadır.[100] Karagöz bu raporun ayrıca Kars "halk hükümeti" ve kimi yerlerde sovyetler için bile bir model teşkil ettiğini savunmaktadır.[101] Hâlbuki gördüğümüz gibi, Kars'taki "halk hükümeti," İkinci Müslüman Kurultayı'ndan çok önce kurulmuştu. Ayrıca Erdoğan'ın "halk hükümeti" olarak adlandırdığı model, Kars Müslümanlarının diğer milliyetlerden bağımsız olarak kurdukları bir oluşum değildi ki ilhamı bir Müslüman kurultayından gelsin.

Bence değinilmesi gereken ikinci nokta, Kars'ta Müslümanlara ait bir millî komitenin ne zaman kurulduğuna dair tartışmalardır. Benim tespit ettiğim kadarıyla Kars'ta 1917 sonbaharına kadar "Müslüman Komitesi" adında gizli veya açık herhangi bir örgüt yoktur.[102] 7 (20) Nisan tarihinde Bakü Cemiyet-i Hayriyesi çatısı altından toplanan Kars Müslümanları, toplantılarına "Birinci Müslüman Şûrası" adını vermişseler de, burada komite gibi bir teşkilat değil, bir kerelik bir "gündem belirleme" toplantısının gerçekleştirilmesi söz konusudur.[103] Kars şehri, milliyetçi Müslümanların iyi temsil edildiği bir şehir değildi. Kars Müslüman Komitesi ancak milliyetler arası rekabetin tırmandığı 1918 yılının Ocak ayında kurulmuştur. Kars bölgesinde Müslümanların nispeten yoğun olduğu ve milliyet çatış-

100 Karagöz, *Güneybatı Kafkasya Siyasal*, s. 32–34; a.g.y., *Kars ve Çevresinde*, s. 94 ve s. 94–96'da bulunan yıldız işaretli not. Bahsedilen raporun Kars için asıl önemini bu bölümde az ileride tartışacağım.

101 Karagöz, *Güneybatı Kafkasya'da Toprak*, s. 93–96.

102 S. Esin Dayı, Fahrettin Erdoğan'ın anılarına dayanarak "Nisan 1917'de" "Kars Gizli İslam Komitesi" adlı bir örgütün kurulduğunu öne sürmektedir. Ne var ki, Dayı'nın işaret ettiği alıntı, kurulduğu öne sürülen bir komite ile değil, 1918 yılının Ocak ayında düzenlenen Kars Müslümanları Askerî Kongresi ile ilgilidir. Karagöz'ün yaptığı gibi, Dayı da Erdoğan'ın hafızasına fazla prim vererek, onun 1917 Nisan'ında Kars'ta bulunmasının mümkün olmadığı hususunu göz ardı etmektedir. Kaldı ki Erdoğan bile bahsedilen toplantının, Rus askerleri cepheden tamamen çekildikten sonra, yani 1918'in başında düzenlendiğini yazmaktadır. Bkz. S. Esin Dayı, *Elviye-i Selâse'de (Kars Ardahan, Batum) Millî Teşkilâtlanma* (Erzurum: Kültür Eğitim Vakfı Yayınları, 1997), 31; Erdoğan, s. 133.

103 Şûranın gündemi şu konulardan oluşmuştur: savaş başında sürgün edilmiş ve evleri yıkılmış Müslümanların Kars şehrinde barındırılmaları, terk edilmiş toprakların Müslümanlara geri verilmesi, Neşr-i Maarif Cemiyeti'nin tekrar canlandırılması, Müslümanların şehirdeki emlâkinin korunması, hükümetten tohumluk tahıl talep edilmesi, şehir komiserliğine ve Kafkasya Müslüman Kurultayı'na gönderilecek temsilcilerin belirlenmesi ve savaş başında Karslı Müslümanların başına gelenlerden sorumlu olanların adalet önüne çıkarılması. Qaraşarlı, "Qarsda," 3; "Ğarsi mahmedakanneri joğovı," s. 4.

masına eğilimli şehirlerde ise Müslüman komiteleri daha önce kurulmuştur. Milliyetçi Musavat partisi şubesine sahip tek şehir olan Kağızman'da 1917 Ekim'inde İmamzade Ömer Lütfi Efendi'nin [Tarım] aktif katılımı ve birçok yerel eşraf ile birlikte bir Müslüman Komitesi kurulmuştur.[104] Komitenin Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi Kağızman temsilcisi İdris Ahundzade'nin girişimiyle kurulduğu muhtemeldir. Ekim ayında Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi Oltu temsilcisi İsmail Nazaraliyev'in başkanlığında bir Oltu İslam Komitesi kurulmuştur. Kağızman'daki komitenin aksine Oltu İslam Komitesi en çok silah tedarikiyle meşgul olduğu için ilk başta varlığını gizlemiştir. Ancak Ermenilerle olan rekabeti ortaya çıktığında örgüt üyeleri gizliliği sona erdirmeye karar vermişlerdir.[105] Şekli ne olursa olsun Müslümanların siyaseten örgütlenmeleri, toplumun diğer kesimlerince hassas bir konu olarak algılanıyordu Bu hassasiyetin sonuçlarını ise şimdi göreceğiz.

Toplumsal Barış Sınanıyor: 1917 Nisan'ı "Kars Hadisatı"

Şubat Devrimi ile birlikte milliyet çıkarlarının ön plana çıkması, 1905 Devrimi sonrası Kafkasya Ermenileri ve Müslümanları arasında görünen şiddet olaylarının tekrarlanabileceği anlamına geliyordu. Dolayısıyla milliyet temsilcileri ve basın mensupları, meydana gelebilecek herhangi ufak bir gerginliğin yeni bir katliama dönüşmesi ihtimalini beklemekteydiler. Gerginliğin tırmanmasını önlemek için bölgede hem Ermeni hem Müslüman gazeteleri, söz konusu milliyetler arasında yaşanan olaylara dair haberleri hemen "şayia" veya "provokasyon" olarak nitelendiriyorlardı.

Oysaki yeni rejim henüz birkaç haftalıkken, Kars'taki milliyetler arası barış gerçekten ağır bir şekilde sınanmıştır. Çarlığın yıkılışının Osmanlı tarafından yeni bir taarruzla sonuçlanabileceğinden korkan Ermeniler ve eski rejim temsilcileri, Erivan, Kars ve Nahçıvan gibi sınıra yakın bölgelerde yaşayan Müslümanların (aslında iki buçuk yıl önce 1914'te de

104 Mustafa bəy Feyzun [Feyzullah?] bəy oğlu, "Qağızmandan," *Açıq Söz* 596 (24 Ekim 1917), s. 4.

105 Oltu İslam Komitesi'nin ekim ayında kurulduğunu Hüseyin Köycü'nün Şenkaya gazetesinde tefrika ettiği anılarından öğreniyoruz. Oltu'daki teşkilat hakkında bkz. Haşimoğlu, s. 46–48, 65, 69–82; Koptagel İlgün, *Toplum Kalkınmasında Örnek Lider: Hüseyin Köycü* (İstanbul: Aşama Matbaası, 2005), s. 554–58.

görüldüğü gibi) Osmanlı komitacıları ile birlikte silahlanmakta olduğuna dair haberler yaymaya başlamışlardı.[106] Müslüman basınının "propaganda" ve "provokasyon" olarak nitelendirdiği bu yayınlar, milliyetler arası gerginliği iyice tetiklemiştir. Kimi Kars Müslümanları ise, Ermeniler ve Rus askerleri tarafından ezildikleri, hatta katliama uğradıkları haberini yaymaya başlamışlardır. Ancak milliyetler arası gerginliği zaten hep yatıştırmaya çalışan yerel basının haberleri arasında, gerçekleştiği öne sürülen bu katliama dair bir habere rastlanmamaktadır. Fakat Kars katliamı iddialarının Alman basınına bile ulaşmış olması, böyle haberin halk arasında yayıldığına delalettir.[107] Kars'tan yayılan ürkütücü söylentiler, o sırada Moskova'da toplanan Müslüman kongresine 7 Mayıs tarihinde ulaştığında, Güney Kafkasya delegesi Topçubaşev kongreyi yarıda bırakıp altı kişilik bir heyet ile Petrograd'a hemen yol almıştır. Geçici Hükümet ve Sovyet temsilcileriyle gerçekleştirilen görüşmeler sonucunda Kars, Güneybatı Kafkasya ve Anadolu'daki işgal topraklarına, Müslümanların durumunu teftiş edecek özel bir harp heyeti gönderilmiştir.[108]

Berlin ve Moskova'daki telaştan farklı olarak bizzat Kars'tan gelen raporlar ise bize başka bir hikâye anlatmaktadır. Kars şehir komiseri ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi Çıldır temsilcisi Rıza Karaşarlı, "Kars hadisatı" hakkında yazdığı detaylı bir makalede olayı şöyle aktarmıştır: 17 (30) Nisan tarihinde öğleden sonra Kars garnizonundaki Rus askerler, Müslümanların silahlandığı yönündeki haberlerle galeyana gelerek kaleden şehre inip, köylerden gelen Müslümanlardan rastladıklarını darp edip eşyalarını çaldıktan sonra hapsederler ve aynı zamanda Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriye şube idaresini basarlar. Olay sırasında Karaşarlı da gözaltına alınır, karakolda beklerken askerlerin şehirde Müslümanlara ait çaycı dükkanlarını talan ettiklerini ve bir camiyi kuşatıp içinde yaşayan yaşlı bir kadını darp ettiklerini öğrenir. Karaşarlı, komiserliğe ve sovyet vekillerine şikâyet ettiğinde ise askerlerin sivil idarenin emirlerine itaat etmedikleri cevabını alır. Karaşarlı ile sivil otorite-

106 Ş. Maxmudbekov, "Otgoloski provokatsii," *Kaspiy* 122 (4 Haziran 1917), s. 6. Bu gerginliği tetikleyen olay bir ihtimal Kars Müslümanlarının "birinci şûra" için Kars'ta bir araya gelmiş olmaları olabilir.

107 "Kurze Nachrichten aus den Ländern des Orients," *Der neue Orient* 1:8 (23 Temmuz 1917), s. 369–70.

108 Həsənli, 263–65. Bu heyetin temmuz ayında çıkan raporu için 100 numaralı dipnotta zikredilen kaynaklara bakınız.

ler kuşatma altındaki camiyi mühürler ve caminin önüne nöbetçi yerleştirmeye karar vererek olayı yatıştırmayı başarırlar. Olayı incelemek için Oblast İcra Komitesi, Komiserliği ve Asker ve İşçi Vekilleri Sovyeti'nin temsilcilerinden oluşturulan bir heyet, Ermeni bir keşişin şikâyetlerini dinledikten sonra Karaşarlı'ya söz hakkı verir. Ertesi sabah caminin mührünü açıp silah için arama yaparlar.[109] Sivil otoritenin bu girişimiyle Müslümanlara karşı uygulanan eziyet kısa zaman içinde sona erer.[110]

Olay sırasında Müslüman Kurultayı için Bakü'de bulunan Kars Müslümanlarının sosyalist lideri Ali Han Kantemirov Kars'a döndükten sonra gerginliği azaltmak için iki önlem almıştır. İlk olarak Kantemirov diğer komiserler Dzamoyan ve Theodorov ile toplanıp bölgedeki Ermeni ve Müslüman tüm gazetelere ortak bir bildiri göndermeye karar vermişlerdi. *Açıq Söz*, *Horizon* ve *Mşak* gibi önemli gazetelerde yayınlanan bu ortak bildiriye göre, Kars'ta "milliyetçilik yüzünden" herhangi bir ölüm gerçekleşmemiş ve artık "milletler mihriban komşu gibi dolanmaktadırlar."[111] *Kaspiy* gazetesi ise, "karanlık güçler"in kalkıştığı fesadın boşa çıktığını, Müslümanların Kars'a tekrar gelmeye başlayıp meslekleriyle uğraştıklarını, halkın temel ihtiyaçlarının karşılandığı haberlerini vermiştir.[112] Kantemirov, ikinci olarak 6 (19) Mayıs tarihinde Kars'ta Müslümanlara karşı yürütülen pogrom ve Müslümanların silahlanması konusunu bir daha tartışmak üzere Kars bölgesi Müslümanlarının ileri gelenlerini Bakü Cemiyet-i Hayriyesi merkezinde olağanüstü bir toplantıya çağırmıştır. Bu toplantıdan çıkan bildiride, Kars Müslümanlarının "emekçi köylü" (*trudovoe krest'yanstvo*, *zəhmətkeş kəndli*) olmaları hasebiyle "komşu milletler"e karşı asla düşmanlık beslemedikleri, diğer milletler ve devrimci askerler ile birlikte irticanın yenebileceğine inandıkları söy-

109 Rza Qaraşarlı, "Qars hadisatı," *Açıq Söz* 461 (30 Nisan 1917), s. 2. Ayrıca bkz. *ZSSO*, 1:14 (5 [18] Mart 1918), s. 18.

110 "İnqilab və Müsəlmanlar: Qars hadisatı," *Açıq Söz* 463 (2 Mayıs 1917), s. 2. Oltu'da da muhtemelen eşzamanlı olarak gerçekleştirilen benzer bir linç girişimi için bkz. Haşimoğlu, s. 44–45.

111 "İnqilab və Müsəlmanlar," *Açıq Söz* 477 (19 Mayıs 1917), s. 3. Ayrıca bkz. "'Horizon'-i sep[akan] heragirner," *Horizon* 104 (20 Mayıs 1917), s. 2; "Lratu," *Arev* 102 (19 Mayıs 1917), s. 3; "'Mşaki' sepakan heragirner," *Mşak* 105 (21 Mayıs 1917), s. 2.

112 "V Karse," *Kaspiy* 122 (4 Haziran 1917), s. 6. Kars garnizonundaki Ermeni askerleri, pogromun yaşandığı 17 Nisan 1917 tarihten kısa zaman sonra 28 Nisan'da toplanmalarına karşın, bunların bu toplantıda "Kars hadisatı"nı tartıştıklarına dair herhangi bir delile rastlamadım. Bkz. "Mer tğtakitsnerı," *Jayr* 5 (7 Mayıs 1917), s. 4.

lenmiş ve milliyetler arası barışı sağlamak için Müslüman-Ermeni karma bir "müşavere meclisi"nin oluşturulması talep edilmiştir.[113]

1917 Mayıs'ında "emekçi köylü" söylemi her ne kadar samimiyetle ifade edilse de ve Müslümanların silahlanması propaganda olarak adlandırılsa da aynı yıl içinde, özellikle sınıra yakın yerlerde, kimi Müslümanların silahlanma yolunda ciddi girişimlerde bulunduğu da ortadadır. Tabiî ki bu durum Müslümanlarla sınırlı değildi. 1917 yazında OZaKom'un sovyetler ve milliyet temsilcileriyle birlikte düzenlediği olağanüstü bir toplantıda, Kafkasya'daki tüm milliyetlerin ciddi bir şekilde silahlanmakta olduğu ve bu şekilde "amellerini 'gerekirse' desteklemeye hazırlandıkları" ortaya çıkmıştır.[114] Dolayısıyla "Kars Hadisatı'nın" yayılışı şimdilik önlenmişse bile basında "eski rejim ajanları" diye nitelendirilen aşırı milliyetçilerin fitne çıkarma tehlikesi hâlâ devam etmekteydi. Tiflis'teki hükümet ve Kafkasya basını ise devrimin başarılı bir şekilde gerçekleştirilmesi için Ermeni ve Müslüman aydınlarının ufak çatışmalarının dahi bastırılarak yılanın başının küçükken ezilmesi gerektiğini savunuyorlardı.[115]

Milliyetçiliğe Karşı Çıkılıyor

Bu bağlamda Kars'ta bulunan kimi sosyalistler, Ermeniler, Müslümanlar ve Kars'ta yaşayan diğer milliyetler, eski husumetleri unutmaları için samimi bir şekilde gayret etmişlerdir. Peki milliyetçiliğin hızlıca yayılabileceği bu topraklarda sosyalistler bu konuda nasıl hareket etmeliydi? Tüm Kafkasya'da olduğu gibi Kars'ta da 1917'de yapılan siyasî tartışmalara damga vuran konu, sosyalistlerin milliyet bazlı hassasiyetlere, kurulacak olan yeni düzende ne denli itibar etmesi gerektiği tartışmasıdır. Bu tartışmanın çok canlı bir örneği 13 (26) Ağustos 1917 tarihinde Kars'ta faaliyet gösteren hem sosyalistler hem de milliyetçilerin temsilcilerinin katıldığı büyük bir toplantıdır. Toplanılmasına doğrudan yol açan neden, Rusya'da gericilik olaylarının ardından OZaKom'un sosyalistlerin yönetimdeki payı artırılarak yeniden tanzim olunması gerektiği konusu-

113 Riza Karaşarli, "Korrespondentsii," *Kaspiy* 108 (18 Mayıs 1917), s. 6; [Rza Qaraşarlı], "Qars'dan," *Açıq Söz* 477 (19 Mayıs 1917), s. 3–4.

114 "Kurze Nachrichten aus den Ländern des Orients," *Der neue Orient* 1:10 (25 Ağustos 1917), s. 455.

115 "K sluxam o mejdunatsional'nıx konfliktax na Kavkaze," *Armyanskiy Vestnik* 23 (Haziran 1917), s. 13–14.

nun gündeme gelmiş olmasıdır. Toplantıda (ve bu yazıda incelenen dönem süresince) bu konuya dair iki yaklaşım hakimdi. Bir yandan Kantemirov veya Dzamoyan gibi insanları içeren bir grup milliyet çerçevesi içinde sosyalizmin temsil edilmesinden yanaydı. Bunlara göre Kafkasya'da kurulması istenen sosyalist düzen, milliyetçiliğe yatkın olan kırsal kitleleri göz önünde bulundurmazsa yayılmamaya ve başarısızlığa uğramaya mahkûm olacaktır. Kantemirov, İslam'ın yaşanması gerektiği hâliyle zaten sosyalizme çok benzediğini, bu yüzden de Müslümanların, sosyalizme küçük ayar çekerek, sosyalist partilerin gösterdiği yolu yakından izlemeye hazır olduklarını savunmuştur. Bunun dışında, Kantemirov'a göre, "Kitleleri kışkırtmamak ve de huzursuzluğa sebep olmamak için milliyet prensibi asla inkâr edilmemelidir. Her milliyetin içinde bir sınıf mücadelesi mevcuttur, dolayısıyla iktidar hem millî kitlelere hem sosyalist partilere dayanmalıdır." Diğer grupsa milliyet çerçevesinin bizatihi kendisini tümüyle reddetmekteydi. Örneğin, Kars Asker ve İşçi Vekilleri Sovyeti'nin ileri gelen üyelerinden İvanyants'a göre, sadece bir milliyetin çıkarlarını kollayan Daşnaktsutyun veya Müslüman örgütlerinin tüm toplumu temsil edeceği öngörülen sosyalist bir düzende yeri olmamalıydı. 13 Ağustos tarihli toplantıda İvanyants şöyle konuşmuştu: "Neden SD'lerin ve SR'lerin köylülerin çıkarlarını savunmayacaklarını düşünüyoruz? Tüm dünyada sosyalist partiler her daim ezilenlerin savuncusu olmuştur. Milliyetçi partiler ise sadece kendi milliyetlerinin."[116]

Kırsal Kesim Birleşiyor: 1917 Mayıs'ı Kars Rençberler Kurultayı

Bu siyaset tarzlarından birincisinin bir başka örneği, Kars Rençberler Kurultayı olmuştur. Devrimin ilk günlerinden beri "aydın şehirli" ve "devrimci erler" kesimlerinden başka "emekçi köylüler"ce de milliyet-üstü, sosyalist bir siyasetin benimsenmesi amaçlanıyordu. Şubat Devrimiyle birlikte Kars dahil birçok yerde sosyalist meyilli aktörlerin fiilen iktidara gelmeleri, yarım asırdır köylülere ulaşmaya çalışan Rusya sosyalistlerine bu bağlamda adeta altın bir fırsat sunmaktaydı. Ne var ki, köylerinin çoğunlukla tek bir milliyetten oluştuğu ve halkın genel olarak birbirinden ayrı yaşadığı düşünülürse, Kars kırsalındaki köylü-

116 "İz jizni partiy i organizatsiy," *İzvestiya* 101 (17 Eylül 1917), s. 3–4.

leri milliyet-üstü bir şekilde mobilize etmek elbette kolay olmayacaktı. Buna ek olarak Güney Kafkasya köylüleri genel olarak temel ekonomik meselelerde iki ayrı görüş sergiliyordu: Rus ve Ermeni köylüleri toprağın kamusallaştırılmasından yanayken, nispeten büyük toprak sahipliği geleneğinden gelen Gürcüler ve Müslümanlar, buna karşı çıkarak yerel mülkiyet modelini savunuyorlardı.[117]

Kafkasya köylülerinin örgütlenmesindeki ilk adım devrimden hemen sonra 18 (31) Mart tarihinde Tiflis'te bir köylü konferansı ile atılmıştır. Güney Kafkasya'nın her bölgesi ve kazasından birer-ikişer delege ile gerçekleştirilen bu konferansın sonunda, OZaKom'a yakın duran, partiler-üstü bir "Köylü Birliği"nin kurulması kararlaştırılmıştı.[118] Nisan-mayıs aylarında Rusya'daki gelişmelere paralel olarak Kafkasya'da bu tarz örgütlenmeler yerlerini sosyalistlerin daha güçlü oldukları sovyetlere bırakmaya başlamış, Kars'ta daha önce sözü geçen Köylüler Vekilleri Sovyeti kurulmuştu. Bu sosyalist kurumun beş kişilik başkanlık heyeti Kantemirov ve Dzamoyan gibi düşünenlerin isteği doğrultusunda milliyetlerin eşit dağılımı prensibi gözetilerek oluşturulmuştur.

Köylüler vekilleri sovyetlerinin hazırlığı için Kars dahil Güney Kafkasya'nın bölge merkezlerinde devasa "rençber kurultayları" düzenlenmiştir. 18-23 Mayıs (31 Mayıs-13 Haziran) 1917 tarihleri arasında Kars Şehir Kulübü'nde düzenlenen Kars Rençberler Kurultayı'na her milliyetten binden fazla, belki 1.600'e yakın delege katılmıştır. Kars'ta aktif olan siyasî partiler de kongreye ikişer delege göndermişlerdir. 1917 yılı boyunca hem Türkçe hem Ermenice yazılan gazetelerin Kars'a dair haber yaptığı neredeyse tek olayın Kars Rençberler Kurultayı olması, kongrenin önemini ispatlamaktadır. Kurultayda konuşmalar her dilde yapılmış, sonra Rusça'ya tercüme edilmiştir. Devrim sonrası Rusya'sının tüm sorunları Kongre gündemine alınırken, aralarında Kantemirov, Karaşarlı, Dzamoyan, Feodorov, Satin ile Nohratyan'ın bulunduğu dokuz kişilik bir heyet altında toplanan yüzlerce köylü, daha kongrenin ilk gününde ikili iktidar sistemine güven oyu vermiş, savaşın nasıl de-

117 "Kurze Nachrichten aus den Ländern des Orients," *Der neue Orient* 1:9 (8 Ağustos 1917), s. 414; *a.g.d.*, 1:10 (25 Ağustos 1917), s. 456. Ahmet Refik [Altınay] 1918 ilkbaharında Kars ve Ardahan'da yaptığı bir seyahatte, en çok toprak meselesinin motive ettiği yerli ve Bolşevik bir Rus köylüsü ile tanışır. Ahmet Refik, *Kafkas Yollarında: Hatıralar ve Tahassüsler* (İstanbul: Kütüphane-i İslam ve Askerî, 1919), s. 65.

118 "Kurze Nachricht," *Der neue Orient* 1:3 (8 Mayıs 1917), s. 137.

vam edeceğini ve sovyetin nasıl örgütleneceğini tartışmıştır.[119] "Milliyet meselesi" ise kongrenin son gününde gündeme gelmişti. Nohratyan ve Karaşarlı, milliyetlerin eski rejim hainlerinin oyununa gelmeyip, yetim kalmış "Yusuf"lar ve "Bagrat"ları düşünerek ellerine kızıl bayrak almalarını ve kurulacak olan düzene sosyalist ittifak olarak girmeleri gerekliliğini vurgulayan, duygu dolu konuşmaları ağlamalar ve alkışlar eşliğinde yapmışlardı.[120] Kars Rençberler Kurultayı, haziranda Erivan'da yine bine yakın katılımcının katıldığı bir köylü kongresi[121] olarak değerlendirildiğinde de başarılı bir örnek teşkil etmektedir.

Sosyalistlerin Eleştirileri

Hem Hıristiyan hem Müslüman kökenli sosyalistler içinde, millî komite veya milliyet bazlı hayır cemiyetleri fikrini eleştirenler az değillerdi. Örneğin, Haziran 1917'de, Aleksandropol' İşçi ve Askerler Vekilleri Sovyeti İcra Komitesi'nin resmî gazetesinde yayımlanan bir makalede, Rum Millî Kongresi'nde Kars'ı temsil eden papaz Korhanidis rengârenk bir "hindi" ve "müneccim"e benzetilerek azarlanıyordu. Makalenin yazarına göre Tiflis'te toplanan Rum temsilciler, sadece millî çıkarları temsil ettiklerinden fakir Rum halkının gerçek dertlerinden haberdar olmayan aristokratlardan başka bir şey değillerdi.[122] Benzer şekilde, Azerbaycan'ın meşhur komünist lideri Neriman Nerimanov da Bakü Asker Vekilleri Sovyeti'nde Nisan 1917 tarihinde verdiği bir konuşmada Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi'nin Kars'taki faaliyetlerini şu şekilde eleştirmektedir:

> Kars'ta harpten zarar görenlere ne tür yardım yaptığınız ya da ne kadar para tahsis ettiğiniz fark etmez. Bu paralar ekseriyetle gerçekten mağdur edilip gerçekten ihtiyacını duyanlara değil, kendi sınıfınıza en yakın duranların eline geçiyor. Ve işçiler ve köylüler iktidarı kendi ellerine alana ve kendilerine yardımcı olabilene kadar bu tarz yardımlarınızın, emekçiler için arzu edilen faydası da olmayacaktır.[123]

---

119 "'Horizon'-i Sep[akan] Heragirner," *Horizon* 105 (21 Mayıs 1917), s. 2.

120 Qurban Akifzadə, "Qars oblastı rəncbərlərinin qurultayında," *Açıq Söz* 499 (16 Haziran 1917), s. 4.

121 "S"yezd krest'yanskix deputatov," *Armyanskiy Vestnik* 24 (Haziran 1917), s. 14.

122 "'Tsalka,'" s. 2–3.

123 Z.A. İbragimov ve M.S. İskenderov, haz. *Bol'şeviki v bor'be za pobedu sotsialistiçeskoy revolyutsii v Azerbaydjane: Dokumentı i materialı, 1917–1918 gg.* (Bakü: Azerbaydjanskoe gosudarstvennoe izdatel'stvo, 1957), s. 18.

Milliyetler arası kavgaları en radikal şekilde çözmek isteyen Bolşevikler ve yoldaşları, 1917'de Kars halkını bu konuda ikna etmekte büyük ihtimalle zorlanmışlardır. Çünkü 1917 sırasında vaat ettikleri millî özerklik, anadilde eğitim ve benzeri politikaları, aslında kaldırmak istedikleri millî örgütler daha faal ve geniş bir şekilde savunuyorlardı. Ekim Devrimi'yle Rusya iktidarındaki değişiklik Bolşeviklere bu dengeyi değiştirmek için yeni bir fırsat verecekti.

Kars Ekim Devrimi'yle Belirsizliğe Düşüyor

1917 Kasım'ında gerçekleştirilen Ekim Devrimi, başlangıçta Kars bölgesinde Şubat Devrimi ya da çarlığın yıkılması kadar önemli bir etki yaratmamıştır. Bolşeviklerin Petrograd'da iktidarı ele geçirmeleri, Kars'ta ilkbaharda kurulmuş olan bölgesel yönetim aygıtının hemen değişmesine yol açmazken yaklaşan Kurucu Meclis seçimine kadar Kafkasya'yı "geçici" olarak yöneten kişiler karışıklığa rağmen işlerine devam etmeye çalışmışlardır. Kars'a Ekim Devrimi'nin haberi geldiğinde Şubat Devrimi'ndeki gibi SR'lerin çoğunlukta olduğu sovyetlerde geniş çaplı bir yankı uyanmamıştır. Aşağıda bahsedeceğim Sarıkamış Bolşevik Ayaklanması (Ocak 1918), devrimin Kars'taki belki en somut tezahürüdür. Ekim Devrimi'nin Kars üzerindeki asıl etkisi ise, ilerleyen aylarda sivil ve askerî yetkililerin arasının giderek açılmasıyla doğan belirsizliklerle kendini gösterecektir.

Ekim Devrimi'nden sonra Kars Oblastı yönetiminde bir değişikliğin ortaya çıkmamasına rağmen, Kars dahil Güney Kafkasya'daki tüm aktörler kuşkusuz yeni rejimi nasıl karşılamaları gerektiğini tartışmışlardı. Kafkasya'daki sivil kuruluşlar ile askerî kuruluşlar Bolşevik idaresine birbirinden farklı yaklaşıyorlardı. Tiflis'teki sovyetler, idarî kurumlar ve (Bolşevikler dışındaki) sosyalist partiler 11 (24) Kasım'da bir araya gelerek neredeyse oybirliğiyle Rusya'daki Bolşevik iktidarını tanımayı reddetmeyi ve OZaKom'u feshedip Rusya'da kurucu meclis toplanıncaya kadar yerine Tiflis'i yönetecek bir "Güney Kafkasya Komiserliği" (*Zakavkazskiy Komissariat*) kurmayı kararlaştırmışlardı.[124] Varlığını bu

124 Hovannisian, s.106–7; Firuz Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia (1917–1921)* (New York: Philosophical Library, 1951), s. 57–58. Komiserlik, OZaKom'un siyasetini devam ettirmiştir. Örneğin, *zemstvo*'ların Ardahan ve Oltu'da kurulmasını, Kars Oblastı'nın diğer sancaklarında şimdilik kurulmamasını kararlaştırmıştır. "Kurze

şekilde sürdürebilen sivil iktidara rağmen Güney Kafkasya'daki askerî kurumlar, Bolşeviklerin daha çok başarı gösterebileceği alanlardı. 10-23 Aralık 1917 (23 Aralık 1917-5 Ocak 1918) tarihleri arasında Tiflis'te düzenlenen Kafkasya Ordusu İkinci Kongresi, Bolşeviklerin çoğunlukta olduğu yeni bir sovyet seçmiştir. Bu sovyet de "Askerî Devrimci Komite" (*Voenno-Revolyutsionnıy Komitet*) adlı Bolşeviklerin kontrolünde bir yönetim kurulu oluşturmuştur. Bu kurul, Petrograd'da Troçki'nin yönetimindeki Askerî-Devrimci Komite'nin bir kopyasıdır. Ancak Kafkasya'daki Askerî-Devrimci Komite'nin Tiflis'teki gücü sınırlı kalmış ve kısa zaman içinde Bolşevik karşıtı rakip bir sovyet tarafından Bakü'ye sürdürülmüştür. Yine de bu komitenin tamamen başarısız olduğu söylenemez. Örneğin, komite savaşın hemen bitmesi için cephede hizmet eden birlikler arasında yaydıkları propagandalarla, sınır bölgelerinde daha geniş asker kitlelerinin gönlünü kazanabilmiştir.[125]

Kars Oblastı'ndaki durum da, Tiflis'teki durumun aynısıydı. Sivil kuruluşlar Bolşeviklere mesafe koymuşlardı. Kars Komiserliği ve Sovyeti'nin resmî yayın organı, Rusya'nın genelinde ve Kars'ta Şubat Devrimi'nden sonra iktidarı ele geçirmeye çalışanları ağır bir şekilde eleştiriyordu. Örneğin, cepheden çekilen Bolşevik askerleri Kars demiryolu boyunca saklanan erzakları yağmalamakla suçlanıyordu.[126] Ekim Devrimi'nin ardından Kars Asker ve İşçi Vekilleri Sovyeti, "millî sosyalistlerden Bolşeviklere kadar" tüm sosyalistlerin katıldığı, rejimi destekleyen bir karar metni yayınlamıştı. Bu metnin sonunda, Bolşeviklerin "Tüm yetki sovyetlere!" düsturu reddedilip, "Yaşasın birleşmiş demokratik devrimci cephe!" denmiştir.[127] Bununla birlikte bu genel duruş, yer yer farklılık göstermekteydi. Ekim Devrimi'nin ilk günlerinde Bolşeviklerin varlığının sivil halk arasında en yoğun hissedildiği yer Sarıkamış idi. Sarıkamış'ta ordu içindeki demiryolu işçileri birliği 2 (15) Kasım'da, Stepan Alaverdyan ve yönettiği yerel parti teşkilatı ise 10/11 (23/24) ve 16 (29) Kasım'da Petrograd'daki yeni iktidarı selamlamışlardı. Halka açık olan bu son mitinge binlerce kişi

Nachrichten aus den Ländern des Orients," *Der neue Orient*, 2:9 (5 Şubat 1918), 413.

125 Hovannisian, s. 110–11; Kazemzadeh, s. 61–62.

126 "Ofitsial'nıy otdel," *İzvestiya* 147 (10 Kasım 1917), 1; "Avantyurizm ili real'naya politika," *İzvestiya* 147 (10 Kasım 1917), s. 1–2; Pogosyan, s. 192–93.

127 "İz jizni partiy i organizatsiy," *İzvestiya* 150 (14 Kasım 1917), s. 4.

katılmıştı.[128] Sovyet yazarlarına göre Sarıkamış'taki Köylüler Vekilleri Sovyeti de Bolşeviklerden yanaydı.[129] Fakat Bolşevizmin en açık şekilde destek gördüğü Sarıkamış'ta bile, Sarıkamış İcra Komitesi gibi ciddi önem taşıyan sivil kuruluşlar ya SR ile Menşevikler ya da Ermeni milliyetçilerinin elinde kalmıştı.[130]

Sarıkamış, Ocak 1918: Bolşevikler Yönetime El Koyuyor

Sivil kuruluşların aksine Kars Oblastı'ndaki askerî kuruluşların Bolşevizme yönelip yönelmeme konusunda önemli gelişmeler yaşadığını görmekteyiz. Kars şehrinde belli askerî birlikler Bolşevizme desteklerini ifade ederken,[131] bölgedeki en önemli karargâh olan Kars garnizonu sovyeti, SR ve Menşevik tarafında kalmaya karar vermiştir. Sarıkamış Asker Vekilleri Sovyeti ise Tiflis'teki komiserliği tanımama kararı almıştır.[132] Bu karar Sarıkamış'taki askerlerin önemli bir kısmının artık Bolşevizme yöneldiğinin bir göstergesiydi. Eylül ayında Sarıkamış'taki Bolşeviklerin üye sayısı 300 iken kasım ayına kadar bu sayı—garnizon askerleri ve kentteki parti örgütü dahil—1.500'e yükselmiştir.[133] Sarıkamış garnizonunun Kafkasya Ordusu Kongresi'ne gönderdiği delegelerin hepsi ya Bolşevik ya da Bolşeviklerle birlikte hareket eden kişilerdi.[134] Ayrıca, Kafkasya Bolşeviklerinin elindeki Askerî-Devrimci Komite, Tiflis'ten çekilmeden önce cepheye yakın birçok yerde "Askerî-Devrimci Cephe Komiteleri" kurmuştu. Sarıkamış, cephenin Erzurum mıntıkasındaki komitenin merkeziydi. Sarıkamış Askerî-Devrimci Komitesi, kısa zaman içinde Alaverdyan'ın yönettiği yerel parti teşkilatını da kendi içine alarak parti ve askerlerin birleştiği bir kuruma dönüşmüştü.[135] Sarıkamış'ta başlatılan bu hareket sayesinde komünist tarih

128 Garibdjanyan, s. 117–18; Karapetyan, s. 78; Pogosyan, s. 189–90. Garibdjanyan, Sarıkamış'ta garnizon askerlerinin sayısının 30 bin olduğunu yazarken görünen o ki Karapetyan bunu mitinge katılan kişi sayısı olarak anlamıştır.

129 Karapetyan, s. 88; Pogosyan, s. 191.

130 Garibdjanyan, s. 116.

131 Pogosyan, s. 189.

132 Garibdjanyan, s. 113.

133 Karapetyan, s. 88; Pogosyan, s. 190.

134 Garibdjanyan, s. 114; Karapetyan, s. 85; Pogosyan, s. 191–92.

135 Yedi üyeli Sarıkamış Askerî-Devrimci Komitesi'nin başkanı B.P. Şeboldaev, başkan yardımcısı Ganin adlı Bolşevik askerlerdi. Garibjanyan, s. 115; Pogosyan, s. 193.

yazımında Sarıkamış sadece Kars bölgesinde değil, "1917–1918 kışında Güney Kafkasya'da da devrimin başlıca merkezlerinden biri olmuştur" ve Bolşeviklerin cephedeki teşkilatlanmasının başarılı bir örneği haline gelmiştir.[136]

1918 başında Sarıkamış garnizonundaki on binlerce asker,[137] bu komiteyi artık kendilerinin meşru temsilcisi olarak görüyorlardı. Komite ise elinde bu güç varken boş durmaktansa şehrin Bolşevikleşmesi için Ocak 1918'de harekete geçmiştir. Bu doğrultuda, 4 (17) Ocak'ta Sarıkamış Askerî-Devrimci Komitesi, sivil iktidarı temsil eden Sarıkamış İcra Komitesi'nin kendi bünyesine dahil edilmesini "teklif" etmiştir. SR ve Menşeviklerin elinde olan İcra Komitesi'nin direnişi üzerinde Askerî-Devrimci Komitesi, 6 (19) Ocak tarihinde İcra Komitesi'ni lağvetmeyi kararlaştırıp, Sarıkamış'ın sivil liderlerini tutuklamıştı. Artık Sarıkamış'ın idaresini elinde bulunduran Askerî-Devrimci Komite, Güney Kafkasya'daki sivil yönetimini gayrimeşru ilan ederek Petrograd'daki yeni Bolşevik hükümetinin (*SovNarKom*'un) emrine amade olduklarını açıklamıştı. Yaklaşık 40 gün süren bu Sarıkamış Sovyet İdaresi, komşu şehirleri de nüfuzu altına almaya çalışmıştı. Bu uğraşların sonucunda Sarıkamış Askerî-Devrimci Komitesi'ne benzer bir komite, Erzurum'da da kurulmuştur. Hatta Sarıkamış Sovyet İdaresi, Kars ve Tiflis garnizonlarını ele geçirmek için Sarıkamış'tan 15 bin kişilik vurucu güç göndermeyi bile planlamıştır. Ne var ki, askerlerin cepheyi hemen terk etmeleri gerektiğini savunan böyle bir askerî iktidar bu durumdan ötürü kısa ömürlü bir deneyim olmaktan öteye geçemeyecektir. Nitekim ocak ortasında, sonrasında Bakü Komiserleri safhasına geçecek olan Bolşevik Fyodor Fyodoroviç Solntsev'in liderliğinde Sarıkamış'ta toplanan askerler, cepheden geri çekilme kararı almışlardır. Şubatta yaklaşık 30 bin kişilik Sarıkamış garnizonu yerini 3.500 asker gücüne haiz Ermeni birliklerine bırakmıştır; nitekim Kâzım Karabekir Paşa martta Sarıkamış'a yaklaştığında şehri tam olarak bu hâlde bulmuştur.[138]

---

136 Pogosyan, s. 192. Garibdjanyan (113) ise şöyle yazmıştır: "O dönemde Sarıkamış, Kafkas cephesinde en devrimci ocaklarından biriydi."

137 Pogosyan (193), garnizon askerlerinin sayısını yaklaşık 20 bin olarak tahmin ederken, Garibdjanyan (113) bu sayının 30 bin olduğunu, Karapetyan (89) ise 50 bine bile yaklaştığını yazmaktadır.

138 Garibdjanyan, s. 115–18; Karapetyan, s. 88–89; Kâzım Karabekir, *Birinci Dünya Savaşı Anıları* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011), s. 705; Pogosyan, s. 193–94.

Petrograd Meclisi Yerine Tiflis Meclisi Kuruluyor

Kafkasya'daki Bolşevik karşıtları son ümitlerini Şubat Devrimin'den beri toplanması öngörülen ve Rusya'nın yeni rejim esaslarını tayin edecek olan Tüm Rusya Kurucu Meclisi'ne (*Vserossiyskoe Uçreditel'noe Sobranie*) bağlamışlardı. Aslında Mart 1917'den beri Rusya ve Kafkasya'da kurulan millî şûralar, kurultaylar ve kongrelerin ortak çabası, Kurucu Meclis seçimleri için hazırlanmak ve kurulacak mecliste kendi pozisyonlarını güçlendirmekti.[139] Yaz boyunca seçim bölgelerinin sınırları tartışılıyor, millî komiteler ve siyasî partiler bu seçime hazırlanıyordu.[140] Kafkasya'da seçimler Kasım 1917'de başlamıştı. Kars'ta kadın erkek 20 yaşına gelmiş tüm vatandaşlar, 12-18 (25-31) Kasım tarihlerinde sabah saat 9'dan akşam 9'a kadar pusulalara oy basabiliyorlardı. Resmî mercilerce seçimlere hayatî bir önem atfedilmişti. Örneğin, Kars Oblastı Kurucu Meclis Seçimleri Komitesi tüm Karslılara hitap ettiği bir bildiride, Rusya'yı "içinde bulunduğu çöküş ve anarşi"den kurtarmak için tüm bölge halkına neredeyse yalvararak, bölge halkından "ölüm kalım meselelelerine" el atacak Kurucu Meclis seçimlerine katılmalarını talep ediyordu.[141] Tüm çağrılara rağmen Kafkasya'daki Müslümanların seçim meraklısı olmadığı yönünde haberlere de rastlamaktayız.[142] Aynı zamanda seçimlerin kimi yerlerde "eksik ve düzensiz bir şekilde" gerçekleştirildiği bilgisi de bulunmaktadır.[143] Öte yandan tüm bu engellere rağmen ocak ayında Kafkasyalı delegeler Petrograd'a doğru yola koyulmuşlardı. Petrograd'a giden delegeler arasında dikkat çekmek istediğim, Kars ile alakası olan üç isim var. Daşnaktsutyun Partisi'nden Koryun Ğazazyan Karslı tek meclis üyesiydi. Diğer yandan Kars Müslümanlarının örgütlenmesinde yer alan Müslüman sosyalistlerden Kuzey Kafkasyalı Kantemirov ve

139 Müslümanların bu yöndeki teşkilatlanmaları için bkz. Devlet, *1917 Ekim İhtilâli*, s. 104; Həsənli, s. 267, 293. Kafkasya Ermenilerinin Kurucu Meclis'e dair bir değerlendirmesi için bkz. İosif Ananov, "Proportsional'nıe vıborı v Uçreditel'noe Sobranie i natsional'nıy vopros v Zakavkaz'e," *Armyanskiy Vestnik* 25 (Haziran 1917), s. 2–4.

140 Rafael' Agababov, "Zakavkazskiy izbratel'nıy okrug i natsional'no-politiçeskie interesı," *Armyanskiy Vestnik* 32 (Ağustos 1917), s. 2–5.

141 "Vozzvanie," *İzvestiya* 147 (10 Kasım 1917), s. 1.

142 "Kurze Nachrichten aus den Ländern des Orients," *Der neue Orient* 2: 8 (20 Ocak 1918), s. 360. Ancak Kafkasya Müslümanlarından en çok oy toplayan Müsavat partisinin heyecanı için bkz. Həsənli, s. 273–74.

143 Hovannisian, s. 108–9.

Müsavat Partisinden de daha önce Kars'ta çalışmış olan Zengezurlu Hûsrev Bey Sultanov Petrograd'a giden ekipte bulunmaktaydı.[144]

Bu delegelerin çoğu Petrograd'a varmadan meclis Bolşevikler tarafından dağıtılmıştır. Bolşeviklerin bu hareketiyle 1917 boyunca yapılan tüm hazırlıklar suya düşmüştür. Bolşevik idaresini zaten tanımayan Güney Kafkasya Komiserliği, kendisinin artık o kadar "geçici" olmayacağını fark etmiş ve Petrograd'dan Tiflis'e dönen Kafkasya delegelerinden bir Kafkasya meclisi oluşturarak fiilen Rusya'dan ayrılmıştır.[145] Bu meclisin adı "Seym"dir. Eski oblast komiseri ve Kars Müslümanlarının en önemli lideri olan Kantemirov, Kars'ı terk ederek Seym'in kâtibi olarak çalışmaya başlamıştır. Bu hamle ile Kars Müslümanları öndersiz bırakılmıştır. Kars oblast komiseri olarak yerine Rıza Karaşarlı atansa da silahlanma süreci başladıktan sonra Karaşarlı'nın Müslüman alay ve milisleri üzerindeki etkisi Kantemirov'a nispeten cılız kalmıştır.

Silahlanma Yarışı Başlıyor

Kars toplumu içindeki millî teşkilatların, Şubat Devrimi'nden sonra temsil ettikleri milliyetleri silahlandırmaya çalıştıkları herkesçe bilinen bir gerçekti. Ekim Devrimi'nden önce gizliden, sonrasında ise alenen yapılan bu silahlanma faaliyetleri, işin doğası gereği kısa bir zaman içinde Kars'ta milliyetler arasında tırmandıkça tırmalanan bir yarışa dönmüştür. Ekim Devrimi'nden sonra milliyetler arası silahlanma yarışını hızlandıran üç etken vardı. Birincisi, Kafkasya Cephesi'ndeki Rus askerlerin geri çekilmeleriydi. Bu durum, hem Kars'ı Osmanlı ordusuna karşı "savunmasız" bırakıyordu, hem de (daha önemli olarak) çekilen askerlerin kolayca satabileceği silahlarla aşırı doymuş bir silah pazarı ortaya çıkarıyordu. İkinci ana etken, Petrograd ve Kafkasya hükümetlerinin ekim-kasım aylarında milliyetçilerce dile getirilen milis/alay kurma taleplerine razı olmalarıydı.

---

144 *Vserossiyskoe Uçreditel'noe Sobranie: Dokumentı i Materialı*, haz. İ.S. Malçevskiy (Moskova: Gosudarstvennoe İzdatel'stvo, 1930).

145 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt III: 1914–1918 Genel Savaşı, Kısım IV: Savaşın Sonu* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991), s. 173. Kırzıoğlu (*Edebiyatımızda Kars*, s. 117) aralık ayında gerçekleşen bir seçimden bahsetse de Bayur'un (173) belirttiği üzere Seym için "ayrıca seçim yapılmaz. Rusya Anayasa Kurucu Meclsi adayları listesi Seym'e adaylık listesi sayılır ve yine Anayasa Meclisi seçimlerinde her partinin Kafkasberisinde almış olduğu oy sayısı Seym için alınmış sayılır." Kırzıoğlu'nun bu seçimden kastı ise belirsiz.

Üçüncü etken ise Ekim Devrimi'nin getirdiği siyasî belirsizlikti. Orduya sahip olmadan Güney Kafkasya hükümeti, hükümet olarak yarım kalacaktı. Ancak ordunun oluşturulması millî komitelere bağlıydı. Dolayısıyla milliyetlerin yarı-askerî bir şekilde örgütlenmesi meşru bir zemine dayandırılabiliyordu. Kars bölgesindeki üç ana unsur olan Ermeniler, Rumlar ve Müslümanların milliyetçi kesimleri, bu yeni durumu büyük beklenti içinde karşıladılar. Silahlanmayı bir "hak" olarak algılayan milliyet temsilcileri, bu haktan sonuna kadar istifade etmeye hazırlardı.

Bu konuda Güney Kafkasya'da en organize milliyet şüphesiz Ermenilerdir. 1914–15 yıllarında Rus Kafkasya Ordusu saflarına gönüllü katılım tecrübesini hatırlayan milliyetçi Ermeniler, bu kez aynı orduda 20 bin kişilik resmî bir Ermeni kolordusu kurma izni almışlardır. Bunlara ordu hiyerarşisine bağlı olmayan birçok gönüllü Ermeni de katılmıştır. Aynı zamanda Tiflis'teki Ermeni Millî Komitesi, bu Ermeni Kolordusu çatısı altında, Iğdır ve Ahıska gibi Güney Kafkasya'nın Ermeniler için "hassas" bölgelerinde nizamı korumak üzere birçok askerî birlik kurmuştur.[146] Kars bölgesinde ise fiilen Daşnaktsutyun'a bağlı yerel milisler, silahlanma işlerine devam ediyordu. Ermeni teşkilatlar, Kars'ta 1917 boyunca kurulan yerel milisleri güçlendirmeye ve çekilen Rus askerlerinin terk ettikleri cephaneleri ve silahları kendi alayları ve milislerine aktarmaya çalışıyorlardı.[147] 1918 Şubat'ında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında barış yapılacağı belli olunca Kars bölgesindeki müstahkem mevkilerin savunulması, Ermeni askerî birliklerin sorumluluk alanına girmişti. Böylece Ardahan ile Sarıkamış'taki garnizonlar ve Kars tabyaları, Ermeni birliklerinin kontrolüne geçmiştir. Hatta bu dönemde Kars Kalesi de Ermenilere tamamen teslim edilmek üzeredir. Nisan 1918'de Kâzım Karabekir Kars'ı aldığında Kars Kalesi'ndeki birlikler çoğunlukla Ermeni iken Kale kumandanı hâlâ Grigoriy Grigor'eviç Deev adında Rus bir generaldi.[148]

Kasım ayının sonunda, Kars Rumlarının Tiflis'teki temsilcileri Güney Kafkasya Komiserliği'nden Rum birliklerinin kurulması için izin istemişlerdi. Bazı Hıristiyan milliyetlerinin ayrı birlik kurma hakkının Güney Kafkasya'da yaşayan Rumlar için de geçerli olduğu kararlaştırıldığından,

146 Hovannisian, s. 114–15; G. Korganoff, *La participation des Arméniens à la Guerre Mondiale sur le Front du Caucase (1914-1918)* (Paris: Massis, 1927), s. 74–85.

147 Haşimoğlu, s. 69, 71.

148 Karabekir, 792; Korganoff, s. 87, 115, 155.

merkezi Ardahan olmak üzere Dimitrakopulos adında bir subay komutasında Kars Rum alayı oluşturulmuştur.[149]

Kafkasya Müslümanlarının kendi alaylarını kurma izni, Şubat Devrimi'nden beri gündemden düşmeyen bir konuydu. Güney Kafkasya Komiserliği bu izni artık daha fazla erteletemeyerek aralık ayının sonuna doğru vermiştir.[150] Nihayet izin çıksa da Müslümanlar, askerî tecrübe ve silahları olmadığı için diğer milletlere kıyasla birlik oluşturma yarışına dezavantajlı bir yerden başlamışlardır. Kars'ta resmî düzeyde Müslüman alaylarının kurulması ve silahlanması işlerini yoluna koymak için Rıza Karaşarlı bölgedeki ileri gelen üç yüz kadar Müslümanı, Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi binasında 17 (30) Ocak 1918'de yapılacak büyük bir kongreye çağırmıştır. İki gün süren Kars Müslümanları Askerî Kongresi hakkındaki en ayrıntılı kaynak, Karslı imam Hafız Kurban Efendi'nin [Yurtsever] bentler şeklinde yazdığı bir destandır. Kurban Efendi'ye göre Karaşarlı kongreyi açarken hâlâ devrimin getirdiği hürriyetten bahsediyordu. Karaşarlı, Müslümanların/Türklerin sonunda silahlanma iznini alarak asıl hürriyetlerine kavuştuklarını söylüyordu. Ancak Ermeni ve Rum alaylarına yetişmek için acil tedbirler gerekiyordu. Bu nedenle Karaşarlı, Müslüman alaylarının kurulması için toplanan delegelerden ciddî miktarlarda para talep etmiştir: "Komşu milletlerden bir ibret alın / anların safına bir nazar kılın / ... / kıyalım bizler de mal ile câna // Bir dernekte onlar milyonlar yığar / kesilmez arkası yağdıkça yağar ..."[151]

Toplanan sermayeyi yönetmek, silahları tedarik etmek ve alayları düzenlemek için Karaşarlı başkanlığında beş kişilik bir Kars Müslüman Komitesi[152] oluşturulmuştur. Meclis aynı zamanda dışarıdan gelen temsilcilerle görüşmüştür. Örneğin, Kafkas Cephesi çözüldüğü için çoğu asker savaştan çekilmek veya Rusya İç Savaşı'na katılmak için evlerine dönerken, Rus Ordusu'nda işsiz kalan kimi profesyonel askerler ve subaylar, kurulacak Müslüman alaylarında iş aramışlardır. Kars'ta toplanan

149 "Kurze Nachrichten aus den Ländern des Orients," *Der neue Orient* 2:8 (20 Ocak 1918), s. 361; Candan Badem, "Birinci Dünya Savaşı'nda Göle," *Göle'de İmece Zamanı* 1:1 (Nisan 2018), s. 16; Kırzıoğlu, *Edebiyatımızda Kars*, s. 118; Kinigopulos, s. 112.

150 Kırzıoğlu, *Edebiyatımızda Kars*, 118. Kırzıoğlu, izin veren kuruma "Seym hükümeti" demektedir. Fakat o sırada Seym henüz toplanmadığı için bu kararın Komiserlik tarafından verildiğini söyleyebiliriz.

151 Kırzıoğlu, *Edebiyatımızda Kars*, 120. Ancak tüm Müslümanların cömert olma çağrısına uymadığı da kayıtlıdır.

152 Kurban Efendi kafiye gereği bu komiteye "meclis" demektedir.

delegeler, silah ve mühimmat sağlayabilecek Ruslar ile işbirliği yaparken, bugünkü Azerbaycan topraklarından gelen beş subaya da alayı tertip etme görevini vermişlerdir.[153] Kongre delegeleri son olarak Kars İslam Komitesi'nin, Kars bölgesindeki Müslüman çoğunluklu kaza şubeleri için temsilciler seçmişlerdir. Kasımdan beri birer İslam Komitesi bulunan Kağızman ve Oltu'ya temsilciler gönderilmekle yetinilirken, Sarıkamış, Ardahan, Göle ve Akbaba (bugün Akyaka kuzeyindeki sınır bölgesi) kazalarında ise yerel Müslümanların daha çok örgütlenmesi gerekmiştir.[154]

Alaylar kurulduğunda Kars Müslümanları'nın silahları ya azdı ya da hiç yoktu.[155] Bu yüzden Kars İslam Komitesi temsilcilerinin başlıca görevi, her yola başvurarak bulundukları yerlerdeki silahları tedarik etmekti. Bu yollardan ilki, eski Rus Ordusu'nun kimi subaylarını, askerî depolarını İslam Komitesi temsilcilerine teslim etmeye ikna etmekti. Komite temsilcileri geri çekilen askerlerden silahları satın da alıyorlardı.[156] Silahlanmak için başka bir yol, Kars'taki diğer millî komiteler ile anlaşmaktı. Örneğin, Sarıkamış'taki Rum komitesinin, Müslümanlar ile birlikte çalışmayı teklif etmeleri üzerine, Müslüman komitesi, Rumların silahlarını vermelerini teklif etmiştir. Kars'ta Alihan Kantemirov, Ermenileri Ruslardan kalan silah depolarının bir kısmını Müslümanlar ile paylaşmaya ikna etmiştir. Oltu'da ise Daşnaktsutyun ile İslam Komitesi buluşmuş, gerginliklere rağmen cephaneliğin İslam Komitesi'ne teslim edilmesi kabul edilmiştir.[157] Öte yandan silah konusunda çoğu örgütün "paylaşımcı" bir şekilde davranacağı da beklenemezdi. Bu yüzden son olarak, İslam Komiteleri ellerindeki az sayıda silahları kullanarak "çeteler" oluşturup diğer milliyetlerin milislerine ya da bunların korudukları silah depolarına baskın yapıyorlardı.[158] Bu yollarla elde edilen silah ve mühimmatı, daha sonra Müslümanlara para

153 Badem, "Birinci Dünya Savaşı'nda," s. 16; Dayı, s. 34–36; Erdoğan, s. 135; Kırzıoğlu, *Edebiyatımızda Kars*, 118–21. Erdoğan burada tekrar olayların tarihleri ve hükümetleri karıştırmaktadır. Erdoğan'ın bahsettiği kongrenin Kasım 1917'de ve Lenin'in emriyle (?) değil, Ocak 1918 ve Kafkasya hükümetinin kararından sonra düzenlendiği açıktır.

154 Temsilcilerin isimleri için bkz. Dayı, s. 31; Erdoğan, s. 133.

155 Kinigopulos, s. 112.

156 Erdoğan, s. 133–37; Haşimoğlu, s. 50.

157 Erdağı, s. 29; Erdoğan, s. 133; Haşimoğlu, s. 51, 69–70.

158 Haşimoğlu, s. 51; Kinigopulos, s. 112–13. "Çete," hem Haşimoğlu hem de Kinigopulos'un (tercümede) kullandığı kelimedir.

karşılığında satıyorlardı. Kendi sermayesiyle silah alamayan Müslüman köylüleri ise para toplamak için ya zenginlerden yardım almak ya da hayvanlarını satmak zorundaydılar.[159]

"Her Milletin Ruhu Döndü Tufana"[160]

Milliyetlerin silahlanma yarışı hız kazandıktan sonra, onun şiddet sarmalına evrilmesi an meselesi idi. 1918'in Şubat, Mart ve Nisan aylarında birbirini kovalayan çatışmalar ve katliamlar Kars bölgesini adeta kan gölüne çevirmişti. Bu dönemde binlerce ölü, yaralı, ve kitlesel göç mağdurunun kesin sayısını tespit etmek imkânsızdır. Ancak Karslı Müslümanların ve Ermenilerin bu aylarda çektirdikleri vahşete dair çok sayıda sözlü tarih çalışması ve günümüze ulaşan görgü tanıkları mevcuttur.[161]

Aslında bu kadar geniş çaplı şiddetin beklenmediğini söylemek yanlış olur. Söz konusu şiddete yol açan etkenler, Tiflis hükümetinin ve Kars'taki sosyalistlerin 1917 Mart'ından beri korktukları meselelerdi. Öncelikle, komitelerin birbirlerine karşı tertipledikleri küçük baskınlar gittikçe büyüyerek bir kısır döngü yaratmıştır. 1917'de Ermeni ve Müslüman milliyetçileri arasındaki dostluklar sürdürülebilmişken, 1918 başında belirli bir milliyet mensubu için diğer milliyetlerin herhangi bir ferdi, olası bir tehlike hâline gelmişti. Köyler ve millî komiteler misilleme hamlelerine kalkmış, misilleme örnekleri arttıkça komiteler "toptan çözüm" arayışına girmiştir. Örneğin, Oltu'daki İslam Komitesi önce bazı nahiyelerdeki, sonrasında Oltu kazasının tamamındaki Ermeni kuvvetlerini ortadan kaldırmayı kararlaştırmıştır, ki bunun ancak geniş çaplı şiddet ile mümkün olacağı aşikârdır.[162]

Şiddetin büyümesine yol açan ikinci etken de Osmanlı ordusunun 1918 Şubat'ında ateşkes hattını aşıp Kafkasya'ya doğru ilerlemesi ve

159 Erdoğan, s. 133; Haşimoğlu, s. 50.

160 Hafız Kurban Yurtsever'in "Kars İslâmları Askerî Meclisi Destanı"ndan alıntıdır. Kırzıoğlu, *Edebiyatımızda Kars*, s. 120.

161 Örneğin bkz. Candan Badem, *Çarlık Yönetiminde Kars, Ardahan, Artvin, 1878–1918* (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2018), s. 506–21; Erdağı, s. 53–56; Erdoğan, s. 146–54; Tigranuhi Farmanyan, "Hayrs seğanatann ınkats er hatakin aryan mec korats" (2015) *http://armeniangenocide100.org/tigranuhi-farmanyan/* (erişim tarihi 18 Ocak 2017); Kırzıoğlu, *Edebiyatımızda Kars*, s. 123–25.

162 Haşimoğlu, s. 70–71, 78–79.

buna bağlı olarak Teşkilat-ı Mahsusa'nın savaş süresince askıya alınmış bölge içi faaliyetlerini diriltme çabalarıdır. Bu gelişmeler, ilk defa arkalarına güçlü bir devlet desteği alan Kars Türk/Müslüman milliyetçileri çıkan olaylardan sorumlu tutulmayacakları kanaatine varırken, Ermeni milliyetçileri bu durumu bölgenin egemenliğini elde etmek için son bir şans olarak okumuş ve ona göre harekete geçmişlerdir.

Şiddet üçgeninin sonuncu ve en önemli sac ayağı ise, Ocak 1918'den sonra bölgede meşru, güç kullanım tekelini elinde tutan herhangi bir egemen devletin bulunmuyor olmasıdır. Silahlı kuvvetlerin tertibi, 1917'nin ortasında, hâlâ cephede düzenli bir ordu teşkilatı varken milliyet temsilcilerine devredilmişti. Aralık 1917-Ocak 1918 aylarında bu teşkilat çözülünce, yarı-resmî statüye sahip komitelerin oluşturduğu alayların ve milislerin dahil olabileceği bir askerî hiyerarşi kalmamıştı. Şiddeti uygulama kurallarını belirleyecek meşru bir egemen yokluğunda, yarı-resmî bu kuruluşlar, kendi uyguladığı şiddeti kendince meşru, karşıt gruplar tarafından gerçekleştirilen eylemleri ise her zaman gayrimeşru sayabilirdi. Dolayısıyla bu atmosferde alay, milis ya da çeteleri birbirinden ayıran çizgi tamamen silinmişti.

Şiddet kullanımının meşruiyeti ve "çete" ile "alay" arasındaki farkın nasıl muğlaklaşabileceğini görmek için Kars tarihine şiddet ile damga vuran iki önemli olaya kısaca bakmak yeterlidir: Şubat 1918 Ardahan ve Molla Musa olayları. 1918 Ardahan olayı, Şubat ayında Ardahan etrafında Ermeni ve Müslüman milisleri arasında yaşanan bir silahlı çatışma ve Ardahan kentinde gerçekleştirilen bir katliamdır. Türk milliyetçi tarihçileri olayları anlatırken Osmanlı cephesinden çekilen Ermeni alayların/milislerin Ardahan etrafında gerçekleştirdiği köy baskınlarını ve harekâtlarını vurgulamaktadırlar. Bu çatışmalarda yerel komiserlerden Murat Bey Han-Murzayev ve Çamurlu köyü eşrafından Şamil Ağa öldürülmüşlerdir. Bu milliyetçi anlatıya göre Hamşioğlu Celâl Bey'in komutanlığındaki Ardahan Müslüman "alayının" ve Gülizaroğlu Kürt Abdullah Bey'in komutanlığındaki Susuz "milisinin" birleşip Ardahan'ı Ermeni "çetelerinden" temizlemesi, savunmacı bir teşebbüstür.[163] Kimi

163 M. Fahrettin Kırzıoğlu, "Y. Mühendis Osman Server Atabek (1866-1962)," *Kars İli Özel Sayı: Çıldır, Ardahan, Hanak, Posof* (Ankara: Kars Turizm ve Tanıtma Derneği Yayınları, 1966), s. 55; Rıza Uray, "Unutulmayan Kahraman Gülizaroğlu Abdullah," *Kafkas Haber Ajansı* (3 Kasım 2015) *http://www.kha.com.tr/guncel/31921* (erişim tarihi 8 Şubat 2017).

Ermeni ve Alman kaynakları ise Gülizaroğlu Abdullah Bey'in komutasındaki "çetenin" saldırısının dehşet verici sonuçlarını vurgulamaktadır. Bu kaynaklara göre Ardahan'ı kuşatan Müslüman "çeteleri," Ardahanlı Ermenilerin şehirden çıkmasını engellemiş, yerli Müslümanlarla iş birliği içerisinde Ardahanlı Ermeni erkeklerin hepsini öldürmüş, kadın ve çocukları ise Ahılkelek'e kaçmasına izin vermişlerdir.[164] Ardahan olayları Kafkasya parlamentosunun da (Seym'in) gündemine bomba gibi düşmüştür. 5 (18) Mart tarihli oturumda bölgeden bildiren telgraflara göre, binlerce Türk ve Kürdün katıldığı çetelerce, Ardahan etrafındaki Ermeni köyleri "sistematik bir şekilde" boşaltılıp yağmalanmıştır. Şehre sığınan Hıristiyan halk "terörize edilmiş" ve "aşırı derecede paniğe" kapılmıştır. Kaza komiseri ve icra komitesine göre bu kişileri kurtarmanın tek yolu "geniş çaplı askerî birliklerin" bölgeye intikalidir. Seym'in Ermeni ve Gürcü milliyetçi delegeleri, Ardahan olaylarında "dış mihrakların" müdahalesine işaret ederek, en etkin tedbirlerin alınmasını talep etmişlerdir. Kantemirov ise bu delegelere savaşın ilk aylarında Ardahanlı Müslümanların başına gelenleri hatırlatarak, kesin kanıt olmadan bütün bir halkı suçlamanın ve cezalandırmanın yanlış olduğunu savunmuştur.[165] Ardahan olayının aktarımı böylece farklılık gösterse de, varılan netice anlatısı aynıdır: Örneğin, Kırzıoğlu, "Yerli Çetelerimiz[in], Ardahan'ın içini ve Ur'daki Ermenileri temizlediğini" yazmaktadır.[166]

Molla Musa olayları ise, dönemin tarih yazımında Ardahan olaylarına göre daha az bilinen bir vakadır. Yine 1918 yılının Şubat ayı ortasında, o zaman Kars Oblastı dahilinde, bugün Ermenistan topraklarında bulunan bir yerde bir eşkıyalık vakasını bastırmak amacıyla Aleksandropol'den (Gümrü) bir Ermeni müfrezesi gönderilmiştir. Tiflis Hükümeti'ne olay yerinden bildiren Kars komiseri Rıza Karaşarlı'ya göre, Müslüman ço-

164 Paul Rohrbach, *Armenien: Beiträge zur armenischen Landes- und Volkskunde* (Stuttgart: Verlag J. Engelhorns Nachf., 1919), s. 20–21.

165 X.A. Badalyan, haz. *İz istorii inostrannoy interventsii v Armenii v 1918 g.: Dokumenti i materiali* (Erivan: İzdatel'stvo Yerevanskogo Universiteta, 1970), s. 25–26; *Dokumenti i mater'yali po vneşney politike Zakavkaz'ya i Gruzii* (Tiflis: Tipografiya Pravitel'stva Gruzinskiy Respubliki, 1919), s. 119–31; A.Ə. Paşayev, haz. *Zaqafqaziya seyminin Müsəlman fraksiyası və Azərbaycan milli şurası iclaslarının protokolları, 1918-ci il* (Bakü: Adiloğlu, 2006), 12 no'lu belge, s. 61–62; *ZSSO*, 1:14 (5 [18] Mart 1918), s. 7–38.

166 Etnik temizlikle eş anlamlı olarak düşünülebilen bu "temizlik" kelimesi, bölgedeki Müslüman harekâtları için Türk milliyetçi yazarları tarafından aslında çok sıklıkla kullanılan bir kelimedir. Badem'in gösterdiği bir başka örnek için bkz. Badem, "Birinci Dünya Savaşı'nda," s. 16–17.

ğunluklu Molla Musa köyünde (günümüz Ermenistan'ında Voskehask köyü) konumlandırılan Ermeni müfrezesi görevini tamamladıktan sonra, düzensiz bir şekilde dağılarak civar köyleri yağmalamaya başlamıştır. Çıkan çatışmalar sonucunda yaklaşık 15 Müslüman hayatını kaybetmiştir. Etraftaki Ermeni köylüleri de başıbozuk Ermeni askerlerine katılarak Molla Musa ve Karakilise (bugün Axurik) köylerini yakmışlardır. Karaşarlı olay yerine yetişip şiddetin yayılmasına o bölgede engel olmuşsa da, Çıldır'a yakın köylerde de benzeri olaylara şahit olunmuştur.[167] Molla Musa'nın yakınlarında bulunan Dursun Erdağı ise, Müslümanların çarpışmadaki aktif rolünü de vurgulayarak, bölgedeki olayları eşit kuvvetler arasında geçen ve Müslümanların kazandıkları bir "muharebe" olarak tanımlamaktadır. Bu anlatıya göre muharebe ve ardından gelen baskın teşebbüsleri, herhangi bir hükümet müdahalesiyle değil; Ermeni silahlı kuvvetlerinin "generali" ile bölgedeki en büyük Müslüman milisinin lideri Hacıabbasoğlu Kerbelayî Mehmet Bey arasında akdedilen bir sulh ve köy mübadelesi ile geçici olarak sona ermiştir.[168]

Sonuç: 1917 Devrimleri ve Kars Müslümanları

Kars'ın devrim dönemi, 1918'in Mart ayında imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması ve Nisan ayında gerçekleşen Osmanlı ileri harekâtı ile sona ermiştir. 1918'in ilk aylarında Rus askerlerin cepheyi terk ederek bu mevzii fiilen Ermeni alaylarına bırakmaları ve Osmanlı ordusunun Anadolu'daki işgal topraklarını geri alarak Kars'a doğru hızla ilerlemesi, aslında tam bir yıl önce Kars idarecilerini endişeye düşüren gelişmelerin ta kendisiydi ve artık korktukları başlarına geliyordu. Mart ayının ilk günlerinde Kars'ın sivil, millî ve askerî kuruluşları bir araya gelerek gelişmekte olan durum karşısında bölgede olağanüstü hâl ilan etmeye karar verdiler. Böylelikle icra komitesinin bir anlamı kalmamış oldu. Mart başından Osmanlı ordusu Kars'ı alıncaya kadar Kars'ın idaresi tamamen askerlerin elindeydi.[169]

O hâlde Kars'ın devrim tecrübesini nasıl yorumlamalıyız? 1917 devrimlerinin gelgitleri, Ermeni, Rum, Müslüman, sosyalist gibi toplumdaki

167 *ZSSO*, 1:14 (5 [18] Mart 1918), s. 8–9.

168 Erdağı, s. 32, 36–37.

169 Dzamoyev'den [Dzamoyan] Güney Kafkasya Komiserliğine gönderilen, 3 Mart 1918 tarihli telgram: *Dokumenti i mater'yali*, 119–20; *ZSSO*, 1:14 (5 [18] Mart 1918), s. 8.

etnik ve siyasî unsurları sürekli karıştırarak yeni kurumsal ve düşünsel yapılanmalar ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla devrimin etkilerini basit bir yaklaşımla anlatmak veya devrimin en çok kime yaradığı konusunda kesin yargıya varmak güçtür. Yazımın bu son kısmında 1917 devrimlerinin bugünkü Kars için ne anlam taşıyabileceğini irdeleyeceğim. Sovyet yazarlarının tek boyutlu değerlendirmelerini bir tarafa bırakırsak,[170] giriş kısmında belirttiğim gibi, Rus devriminin Kars'taki etkisi bugünkü Türkiye açısından genellikle iki şekilde değerlendirilmektedir. "Milliyetçi" denebilecek ilk yaklaşım Kars'ın 1918'de Osmanlı İmparatorluğu tarafından ilhak edilişine odaklansa da, birazdan göstereceğim gibi Kars'taki milliyetçilik elbette bir Osmanlı özleminden ibaret değildi. "Solcu" denebilecek ikinci yaklaşımsa, Rus devriminin, Kars'ta solculuğun veya sosyalizmin köklenmesindeki rolünü fazlasıyla vurgulamaktadır. Ben, bu yaklaşımların ikisinin de durumu tam olarak yansıtmadığını öne sürüyorum; çünkü dönemin yerel kaynakları başka bir toplumsal dengeye işaret ediyor. Kanaatimce Kars'taki devrim, sosyalizmin istendiği kadar etkince kurumsallaşamadığı için, çeşitli milliyetçilik akımları karşısında zayıf kaldığı bir döneme tekabül eder.

Bir bütün olarak ele alındığında elbette denilebilir ki Rus Devrimi'nin gerçekleşmesi, Osmanlı'nın Kars bölgesini ilhak etmesine zemin hazırlamıştır. Ne var ki devrim, ilhak için gerekli ancak yetersiz bir koşuldu. 1917'de Rusya'da olup bitenlerin gerek Kars'ta gerekse de İstanbul'da ilhak fikrini doğrudan tetiklediğini iddia etmek kanaatimce yanlış olur. Örneğin, 1917 boyunca Osmanlı basınında Kafkasya Müslümanlarıyla birleşme çağrısı yapılmamıştır.[171] Kars Müslümanlarının da devrim sonrası millî teşkilatlanma çabaları Osmanlı'ya yönelik olmamıştır. Onları bu dönemde örgütleyenler Teşkilat-ı Mahsusa mensupları değil, Bakü ve Osetya gibi yerlerden gelen ve Osmanlı ile hiç irtibatı olmayan Kafkasyalı aydınlardı. Kaldı ki, savaş daha devam ederken Rus idarî sistemine ve Bakü neşriyatına alışmış olan Kars halkının, savaşı kaybet-

170 Pogosyan, 178; Garibdjanyan, 44. Rus devrimlerinin değerlendirilmesindeki tek ölçütümüzün zaten küçük olan Kars işçi sınıfının durumundaki etkisi olmaması gerektiği kanısındayım.

171 "Böyle bir ortamda [=Şubat Devrimi'nden sonra], Rusya'daki gelişmelerin, Türklüğün ve Müslümanlığın lideri Türkiye'de yoğun bir şekilde izleniyor olması gerekirdi. Oysa pek de öyle olmadı." Uğur Kocabaşoğlu ve Metin Berge, *Bolşevik İhtilâli ve Osmanlılar*

meye yüz tutmuş bir imparatorluğun parçası olmak için pek heveslenmemeleri de oldukça doğaldır.

Ancak Kars Müslümanlarının bu dönemde ilhakçı olmamalarından yola çıkarak çoğunun milliyetçi olmadıkları da iddia edilemez. Kars Müslümanlarından ileri gelenlerin yakın durdukları herhangi bir ideoloji varsa o da milliyetçiliktir; fakat bunun ilhakçılıkla değil, Güney Kafkasya'da yaşayan değer milliyetlerle rekabetin bir parçası olarak anlaşılması gerekir. Milliyetçilerin amacı daima Müslümanların Rusya siyaseti içindeki göreli konumlarını diğer milliyetlere karşı güçlendirmek olmuştu. Oysa Kafkasya Müslüman Kurultayı'nın siyasî komisyonuna katılanların oy birliği ile kabul ettikleri ortak fikir, Kafkasya Müslümanlarının, federal ve demokratik bir Rusya Cumhuriyeti'nin (*mahal muhtariyetli cumhuriyet-i anam*) parçası olarak kalmasıydı.[172] Hattâ, Müslümanların öz yönetimi hakkında alınacak herhangi bir karar Rusya'nın genel siyasî geleceğine bağlıydı; komisyona göre, "Meclis-i müessesan kararı olmayınca [olmadıkça] bittabi kimsenin aklından bile geçmez ki kalkıp öz başına muhtariyet ilan eylesin [kendi başına özerklik ilan etsin]."[173] Kafkasya Ermenileri de, benzer beklentiler içerisindeydiler.[174] Osmanlı'da ise, Kars'ı ilhak etme fikrinin ilk resmî emareleri Rusya ile sürdürülen savaşın sona ereceği belli olunca, yani Aralık 1917'de, ve net olarak ancak Şubat 1918'de—yani devrimin başlangıcından tam bir yıl sonra—görülmeye başlanır.[175]

Solcu denebilecek[176] bir başka okumaya göre ise, Kars Müslümanlarının Rus Devrimi tecrübesi, bölgenin "solcu kimlik" benimseme sürecinde zincirin ilk halkasıydı.[177] Bu görüşü savunan Erkan Karagöz, devrimin Kars Müslüman aydınları üzerindeki etkisini şu şekilde anlatmaktadır:

---

172 "Qafqasya müsəlman qurultayında siyasi milli məqsədlər," *Açıq Söz* 458 (26 Niasn 1917), 1; Devlet, *1917 Ekim İhtilâli*, s. 82; Həsənli, 247; Tatarow, s. 267–68.

173 "Qafqasya müsəlman qurultayında siyasi milli məqsədlər," s. 1–2.

174 Hovannisian, s. 93, 96.

175 Enis Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917–1918)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2002), s. 151, 190–91.

176 Şunu belirtmeliyim ki Erkan Karagöz gibi solculuğu çarlık rejimine olan muhalefet ile asla eşanlamlı tutmuyorum. Komünist, sosyalist ve "millî sosyalistler" ya da "spetsifistı"ların yanı sıra savaşın sürdürülmesinden yana olan liberaller ve millî davaları güden milliyetçiler de elbette çarın tahttan indirildiğine sevinenlerdendir. Bkz. Karagöz, *Güneybatı Kafkasya'da Toprak*, s. 13; a.g.y., *Kars ve Çevresinde*, s. 29–30, 62, 63, 118.

> Ekim Devrimi'nin bütün halkların özgürlüğünü tanıyan söylemleri bu aydınların kendi halkının yaşadığı topraklarda sosyal demokratik bir sistem kurması düşüncesini öne çıkartmış, özellikle Kars'ta değişik ulusal kökenlerden gelen insanların bir arada olması, Türklük ya da İslamlık öğelerinden çok sosyal, sınıfsal temel üzerinde örgütlenmenin yükselmesini sağlamıştır.[178]

Ancak bu argümanı geçerli saymamız için "halk hükümeti" (yani icra komitesi veya komiserlik) döneminde Karslı Müslüman bir aydın tarafından kaleme alınmış, "sınıfsal temel üzerinden örgütlenmeyi" savunan bir kaynak göstermek lazım gelir. Böyle bir iddiada olan bir kaynak bulmak şöyle dursun, elimizdeki kaynaklar tam tersini resmetmektedir. Kars'ın kırsal eşrafını örgütlemeye çalışan iki "Müslüman sosyalist" olan Osetyalı Kantemirov ve Karabağlı Karaşarlı'nın tam da bu sırada sahneye çıktığı doğrudur. Fakat bu iki şahıs her ne kadar Ermeniler ve Rumlarla birlikte, Müslümanların haklarının korunduğu yeni bir düzen kurmak istemişlerse de, Dursun Erdağı veya Hacıabbasoğlu Kerbelayî Mehmet Bey gibi iletişim kurdukları yerel eşraf, Ermenilerle işbirliği yapmayı ancak geçici bir taktik olarak görüyorlardı.[179] Buna karşın Oltu ve Kağızman, milliyetçi çizgilerini gizlemeye pek gerek duymayan "İslam Komiteleriyle" 1917 yılında Kars Müslümanlarının örgütlenmesi açısından daha önemli yerlerdi. Milliyetçi temayül, hele hele Ekim Devrimi'nden sonra, daha açık bir şekilde su yüzüne çıkmıştır.

Karagöz'ün bahsettiği "Karslı Müslüman aydın" figürünü de 1917 yılında aramak beyhude olacaktır. Kars toplumunun Müslüman kesiminin diğer milliyetlere göre okuryazarlık oranları oldukça düşüktü. Büyük bir çoğunlukla bu kesim imparatorluğun son yıllara değin devlet okullarından eğitim de almıyorlardı.[180] 1946 tarihli bir yayına göre, Rus döneminde orta okulu tamamlayan Karslı Müslüman sayısı 5 kadardı.[181] 1918 Mayıs'ında Osmanlı ordusuyla Kars'a gelen Türk yazar ve gazeteci Ahmet Refik [Altınay], Rus eğitimi ve kültürünü övdükten sonra, Kars'taki Müslümanları kastederek "Yalnız bu tesir Türkler üze-

178 Karagöz, *Kars ve Çevresinde*, s. 81.

179 Erdağı, s. 28–29; Haşimoğlu, s. 75.

180 Candan Badem, *Çarlık Yönetiminde*, s. 380–82, 407–12.

181 Kars Lisesinden Yetişenler Cemiyeti, *Kars Yaylası* (İstanbul: Teknik Kitaplar Yayınevi, 1946), s. 38.

rinde hiçbir eser bırakmamıştır," diye not düşmüştür.[182] Savaşta Kars'a gelen Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi başkanı Sultanov da Kars Müslümanlarının eğitimsizliğinin vahametine dikkat çeker: "Daire faaliyetimizde maddî muavenetten ilaveten [maddî yardıma ek olarak] biz Müslüman hayatında sair meselelere de dikkat ediyoruz. Bu hususta Kars Oblastı ayrıca mevki tutuyor [ayrı bir yer tutyor]; çünkü *ziyalı* [aydın] *Müslüman yokluğu orada bizim medeniyetçe geride kalmış kardeşlerimizin* hukuksuzluğunu [hak ihlallerine uğrayışlarını] daha da arttırıyor."[183] O dönemde Karslı Müslüman aydın sayabileceğimiz nadir insanlardan göz tabibi Dr. Esat [Oktay] ise anılarında Kars'ta "tahsil yapan tek kişi"nin kendisi olduğunu belirttikten sonra, "aydın" Müslümanların olmayışının 1917'de millî teşkilatlanmayı da engellediğini eklemektedir: "O zamanlar her millet teşkilatlanıyordu. Bizde yetişmiş münevver insan çok azdı, bunun zorluklarını yaşadık. Meselâ bir Rus birliği, mühimmatını bize vermek istiyordu, fakat bunu alacak adamımız yoktu!"[184] Böyle bir toplumsal ortamda, sosyalizmin Müslümanlarca geniş bir şekilde benimsenmesi neredeyse imkânsızdı.

Sanırım devrimin Kars Müslümanları üzerindeki etkisini bize en iyi şekilde anlatabilen insan, devrim ilkelerini Kars Müslümanlarına bizzat yaymaya çalışan Alihan Kantemirov'dur. Kantemirov, Şubat Devrimi patlak verdikten tam bir yıl sonra Seym'de yaptığı bir konuşmada yaşanan geniş çaplı şiddet olaylarını, şoven milliyetçiliğin yükselişine ve Kars Müslümanlarının devrim ilkelerine sıcak bakmayışına bağlamaktadır. Kars Oblastı'ndaki durumu kastederek Kantemirov şöyle der:

> Devrim, Müslüman köylülerine ne moral verebildi, ne de onları heyecanlandırabildi. Onlar devrimin sıcaklığını hissedemediler, ki bu tamamen anlaşılır bir durum; zira bölge Müslümanları kendileriñi bir vatana ait hissetmiyorlar [*net ponyatiy o rodine*], dolayısıyla vatanı savunma gereğini duymuyorlar. Ne istibdat dönemi, ne de bizim demokrasimiz onlara [bu hissi] benimsetebildi. Bunu onlara verme gücünde değildik.[185]

182 Ahmet Refik, s. 53.

183 Sultanov, s. 49. İtalik bana aittir.

184 Yunus Zeyrek, "Elviye-i Selâse'nin Son Yılları–II," *Bizim Ahıska* 6:17 (Kış 2010), s. 7–8. Ayrıca bkz. *Anadolu ve Rumeli'de*, s. 51.

185 *ZSSO*, 1:14 (5 [18] Mart 1918), s. 31.

Kantemirov'a göre Kars Müslümanlarının devrimci yerine milliyetçi örgütlenmesine açık olmalarının sorumluları, Kafkasya'da kurulmuş olan devrim rejiminin zayıflığı ve islamofobidir. İlk olarak,

> Devrimin kuruluşları, Müslümanların, devrimin getirdiği yeni iktidara olan güvenlerini artırmak için hiçbir şey yapmadı. Bu durum, devrim iktidarının zayıflığıyla açıklanabilir. Onun, eski Rusya yerine, eski Rusya'nın yaptıklarını yapmayan artık yeni bir Rusya'nın geldiğini göstermeye gücü yoktu. Müslüman aydınlarımız da ihtilalin manasını geniş kitlelere anlatamadılar. Keza demokratik rejimin diğer kuruluşları da hiçbir şey yapamadılar.[186]

Öbür yandan Kantemirov; Müslümanların örgütlenmesinden korkulduğundan 1917'de kurulan Kafkasya hükümetlerinin, Kars Müslümanlarının çarlık Rusyası'nda yaşadıkları dezavantajlı durumu değiştirmek için yeterince tedbir almadığını, diğer milliyetlere tanınan hakların Müslümanlar için tanınmadığını öne sürmektedir. Ona göre bu da, Müslüman köylülerin az sayıdaki şoven milliyetçiler tarafından ikna olmalarına yol açmıştır.[187]

Kars günümüzde sık sık 20. yüzyılın ortasındaki muhalif ya da solcu kültürüyle anılan bir şehir ve bölgedir. Ancak Kantemirov'un tanık ifadesini kabul edecek olursak Kars'ın siyasî kültürünün kaynağını 1917'de değil, başka bir yerde—belki 1918 ve 1920 sonrasında Azerbaycan'dan gelen şehirlilerde, Sovyet Rus konsolosluğunun ya da Sovyet radyosunun yaptığı propagandalarda, Köy Enstitüsü tecrübesinde veya bazı Malakan köylülerinin Bolşevizme tutunmasında—aramamız gerekmektedir. Kars'ta 1917 devrimleri ise, bu siyasî kültürün gelişmesi açısından en fazla gerçekleştirilememiş bir ideal olarak değerlendirilebilir.*

186 *ZSSO*, 1:14 (5 [18] Mart 1918), s. 19.

187 *ZSSO*, 1:14 (5 [18] Mart 1918), s. 19–20.

* Bu yazı için kaynak sağlayarak, Türkçemi düzelterek ve yorumlarını paylaşarak katkıda bulunan değerli araştırmacılar ve arkadaşlarım Susan Cook Summer, Emel Güner, Andreas Athanasiadis, Armen Manuk-Khaloyan, Tina Fol'kers, Erol Ülker, Erden Akbulut, Alp Yenen ve Ramazan Hakkı Öztan'a gönülden teşekkür ediyorum.

DEVRİMİN ARDINDAN: BEYAZ ORDU VE 1917'DEN SONRA RUS DİASPORASINDA DEVRİM KARŞITI SİYASET

Pınar Üre

1917 Kasım'ında Kışlık Saray'ı ele geçiren Bolşevikler, Petrograd ve Moskova gibi büyük şehirlerde kısa bir süre içerisinde kontrol sağlasalar da, ülkenin geri kalanında (bir zamanlar Rusya İmparatorluğu'nu oluşturan topraklarda) iktidarlarını sağlamlaştırmaları uzun zaman aldı. Devrimlerin yol açtığı iktidar krizi sonucunda patlak veren Rusya İç Savaşı, ancak 1920 yılı sonlarında Bolşevikler lehine seyretmeye başladı. İç Savaş süresince Bolşeviklerin karşısında yer alan topluluklar homojen olmaktan çok uzaktı. Bolşeviklere karşı mücadele edenler arasında monarşistler, liberaller olduğu gibi, Menşevikler, Sosyalist Devrimciler ve anarşistler gibi Bolşevikler'e muhalif çeşitli sol gruplar ve ayrıca 'Yeşil Ordu' çatısı altında silaha sarılan köylüler de yer alıyordu. Rusya İç Savaşı, bütün bu farklı topluluklar arasında değişen ittifaklara ve silahlı mücadelelere sahne olurken bir yandan da Rusya İmparatorluğu azınlıklarının ulusal bağımsızlık mücadelelerine zemin oluşturdu.[1] Karmaşık yapısı ve bölgeden bölgeye değişen dinamikleri nedeniyle Rusya İç Savaşı'nı tam

1 Rusya İç Savaşı ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için, bkz. Peter Holquist, *Making War, Forging Revolution: Russia's Continuum of Crisis, 1914-1921* (Cambridge, MA.: Harvard University Press, 2002).

olarak tarihlendirmek zordur. Her ne kadar 1921 sonunda ülkenin batısında Bolşevik üstünlüğü sağlanmış olsa da, bazı bölgelerde – örneğin Türkistan'da – devrim sonrası koşullardan kaynaklanan istikrarsızlık ve silahlı çatışmalar daha uzun süre devam etmiştir.[2]

Rusya İç Savaşı'nda Bolşevikler'in karşısında savaşan en önemli askeri güç, kuşkusuz eski imparatorluk ordusu subaylarının önderliğinde kurulan Beyaz Ordu birlikleridir. Beyaz Ordu'nun nüvesi, 1917 sonunda Don Nehri havzasında Mihail Alekseyev (1857-1918) ve Lavr Kornilov'un (1870-1918) komutası altında bir araya gelen Gönüllü Ordu'ydu. Savaş ilerledikçe, Bolşevik Kızıl Ordu ile Beyaz Ordu mücadelesinde üç ana cephe ortaya çıktı: Doğu'da, Sibirya'da Amiral Aleksandr Kolçak (1874-1920), kuzeybatıda, Baltık cephesinde Nikolay Yudeniç (1862-1933), güneyde de Anton Denikin (1872-1947) önderliğindeki üç ana kol, 1918'den sonra Bolşeviklere karşı mücadele etti. Savaş süresince Beyaz Ordu saflarında savaşan muhtemelen en başarılı komutan olan General Pyotr Nikolayeviç Vrangel (1878-1928), ancak 1920 baharında, artık savaşın gidişatı Bolşevikler lehine döndükten sonra güneydeki birliklerin başına geçti.

Beyaz Ordu, tek bir komuta merkezi, üzerinde anlaşılmış bir siyasî programı ve Bolşevikleri alt etmek dışında net bir hedefi olmayan bir silahlı kuvvetler topluluğuydu. Beyaz Ordu saflarında savaşan diğer komutanların arka arkaya yenilgiye uğramasından sonra, ordunun son umudu olan General Vrangel, idaresi altındaki bölgelerde bir takım reformlar hayata geçirerek ve daha önce Beyaz Ordu'nun göz yumduğu talan ve katliamlara karşı ordusunu disiplin altında tutarak yerli halkı kendi tarafına çekmeye çalıştı. Ancak geç gelen bu önlemler Beyaz Ordu'nun başarısı için yeterli değildi. 1920 yılı boyunca yavaş yavaş Ukrayna'nın güneyine çekilmek zorunda kalan Beyaz Ordu kuvvetleri, aynı yılın sonlarında Vrangel önderliğinde ve Müttefiklerin, özellikle de Fransızların desteğiyle Kırım'dan kalkan gemilerle anavatanlarını terk etmek zorunda kaldılar. Kırım'dan çekilen Vrangel ordusu, çoğunlukla Gelibolu'ya, kısmen de Çatalca, Limni ve çok küçük bir

2 1916 yılında, henüz Birinci Dünya Savaşı devam ederken Türkistan'da patlak veren Basmacı isyanını Rusya İç Savaşı içerisinde değerlendirirsek, silahlı çatışmaların 1930'ların ilk yıllarına kadar sürdüğünü söyleyebiliriz. Michael Rywkin, *Moscow's Muslim Challenge: Soviet Central Asia* (New York: Routledge, 2015), s. 41-42.

kısmı da Tunus'un Bizerte şehrine konuşlandı.[3] Beyaz Ordu birlikleri Karadeniz'in karşı kıyısına, İstanbul üzerinden Gelibolu, Çatalca ve Limni'ye geçerken, Bolşeviklerden kaçarak Kırım'a sığınan yüz binlerce sivil de onlara eşlik etti. Kesin sayıları bilmek mümkün olmasa da, 1921 sonu itibariyle tahminen 1.960.000 mülteci Rusya'yı terk etti. Sözü edilen dönemde bu mültecilerin hemen hemen 90.000 kadarının en azından bir süre için İstanbul'da bulunduğu düşünülmektedir.[4]

Çoğunlukla İç Savaş yıllarında Rusya'yı terk eden ve ideolojik anlamda Beyaz Ordu'ya yakın oldukları varsayıldığı için 'Beyaz Ruslar' olarak adlandırılan mültecilerin önemli bir kısmı, Rusya'daki yeni siyasî rejimi kabul etmeyen ve bu yeni siyasî ortamda kendine bir yaşam alanı göremeyen insanlardan oluşuyordu. Esasen, 1920-1921 yıllarında yoğunlaşan göç dalgasında Rusya İmparatorluğu'nun etnik ve sınıfsal çeşitliliğini yansıtan bir mülteci profili görülmektedir. İç Savaş'tan kaçan mültecileri ideolojik olarak da belirli bir kalıba sokmak olanaksızdır. Ancak kaba bir genelleme yapacak olursak, Beyaz Ruslar ifadesinin, İç Savaş zamanında ülkeden kaçan, her zaman olmamakla beraber çoğunlukla anadili Rusça olan ve kendini Rus kültürü ile tanımlayan mülteciler için kullanıldığını söyleyebiliriz.

Devrimden sonra dünyanın dört bir yanına dağılan Beyaz Rus mültecilerin arasında Bolşeviklere karşı siyasî ve mümkünse askerî mücadeleyi sürdürmenin gerekliliğine inananların sayısı oldukça fazlaydı. İç Savaş'ın sona ermesiyle birlikte bu umutlar büyük ölçüde suya düştü ya da en azından başka bahara ertelendi. Ancak her ne kadar politik gerçekler aksini işaret etse de, 1920'lerin ilk yarısında Beyaz Rusların bir kısmı, Bolşeviklerin bir gün muhakkak devrileceği ve Rusya'ya geri dönecekleri umudunu koruyordu. 1921 ve 1924 yıllarında çıkarılan ve vatandaşlık hukukunu düzenleyen iki ayrı Sovyet kararnamesiyle Beyaz Rus mülteciler vatandaşlıktan çıkarıldı ve pek çoğu vatansız duruma düştü. Milletler Cemiyeti bünyesinde kurulan Nansen Komitesi sayesinde pek

3 Oya Dağlar Macar, Elçin Macar, *Beyaz Rus Ordusu Türkiye'de* (İstanbul: Libra, 2010), s. 151-187.

4 "Russkie Zagranitsey," *Zarnitsy*, sayı 1, 13 Şubat 1921, s. 18-19; Bülent Bakar, *Esir Şehrin Misafirleri Beyaz Ruslar* (İstanbul: Tarihçi, 2012), s. 117; Nur Bilge Criss, *Istanbul under Allied Occupation, 1918-1923* (Leiden: Brill, 1999), s. 29-31.

çok mülteci pasaporta ve seyahat özgürlüğüne kavuştu.[5] İlerleyen yıllarda, Beyaz Ruslar bir yandan geçmişlerini ve Rusya'yla olan bağlarını korumaya çalışırken, bir yandan da bulundukları ülkelerde kendilerine yeni bir kimlik ve yaşam alanı inşa etmeye çalıştılar.[6] Bu duygudaşlık durumu, sosyal statülerini kaybeden, devrim ve savaş sonrasında kendilerini yeni ve yabancı bir dünyada, dünyanın dört bir yanına dağılmış halde bulan Beyaz Rusları bir araya getiren bir faktör oldu.

Beyaz Ruslar konusunda düşülen bir yanılgı, bu ordunun mensuplarını ya da onlara destek veren sivilleri topyekûn bir şekilde monarşist olarak adlandırmaktır. Elbette, Beyaz Ordu saflarında, özellikle üst rütbeli subaylar arasında Romanov hanedanına gönülden bağlı olanlar çoktu, ancak bu durumun Beyaz Ordu'nun bütün mensuplarının siyasî görüşünü yansıttığını söyleyemeyiz. Rusya için en uygun yönetim biçiminin ne olduğu, Beyaz Ordu subayları için uzlaşması en zor konuların başında geliyordu. Ordudaki subaylar arasında monarşistler kadar cumhuriyetçiler ve anayasal monarşiyi savunanlar da vardı. Rusya'nın geleceğine dair net bir program geliştirmekten yoksun olmaları, köylülere toprak, askerlere barış, ulusal azınlıklara kendi geleceklerini tayin hakkı gibi son derece net vaatleri olan Bolşevikler karşısında Beyaz Ordu'nun en ciddi zaaflarından biriydi. Geçmişe duyulan özlem ve Bolşevik karşıtlığı, Beyazları birleştiren yegâne ortak noktalardı.

Öte yandan, hem iç savaş tecrübesi, hem de Sovyet rejiminin kuruluşundan sonra meydana gelen siyasî gelişmeler, Beyaz hareket içerisinde yer alanların toplumsal sınıflar arası ilişkilere yaklaşımını gözle görülür bir şekilde etkilemişti. İlerleyen yıllarda anılarını kaleme alan Beyaz Ordu mensuplarının metinlerinde bu dönüşümü takip etmek mümkündür. Örneğin General Denikin, dünyanın dört bir yanına dağılan Rusların sefalet, çile ve emekte birleştiğini söylüyordu.[7] Denikin'in ifadesiyle, Beyaz Rusların pek azı entelektüel emek gerektiren, itibarlı kabul edilen işler bulabilmiş, Balkanlarda yol inşaatlarından Güney Amerika'nın kahve tarlalarına, Fransa'nın kömür madenlerinden

5 Marc Raeff, *Russia Abroad: A Cultural History of the Russian Emigration, 1919-1939* (New York: Oxford University Press, 1990), s. 36.

6 A.g.e., s. 16.

7 Anton İvanoviç Denikin, *The White Army* (Cambridge: Ian Faulkner Publishing, 1992), s. 317-318.

Kanada veya ABD'nin fabrikalarına savrulmuşlar, dillerini, kültürlerini, dinî inançlarını bu yeni ortamlarda yaşatmaya çalışmışlardı. Denikin'e göre, Rusyalı mülteciler bir gün Bolşevikleri alt ettiklerinde, hayatın her alanında çalışmaya hazır vatanseverler olarak Rusya'ya döneceklerdi. Denikin'in ifadelerinde devrim öncesinin milliyetçi söyleminde görülmeyen bir unsur göze çarpar. Sosyal sınıfları aşan, Rus mültecilerin emeğini yücelten bu yeni milliyetçilik, hem İç Savaş deneyiminin, hem de devrim sonrası diaspora yaşantısının bir ürünüdür.

Bolşevik terminolojisinin Beyazları nasıl etkilediğini anlamamızı sağlayan bir diğer örnek, Nikolay Rayevskiy'in (1884-1988) anılarıdır. Vrangel komutası altında gönüllü subay olarak görev yapan ve ordunun geri kalanı ile birlikte 1920'nin sonlarında Gelibolu'ya yerleşen Rayevskiy, anılarında Beyaz Ordu'nun görevini "sağın devrimci mücadelesi" olarak tanımlıyordu.[8] Rayevskiy, "Beyaz Devrim" olarak nitelediği bu hareketin devrimci niteliğini ve gerektirdiği fedakârlıkları bizzat hareketin içerisinde yer alan subayların bir kısmının bile anlamamasından şikâyet ediyordu.[9] Her ne kadar anılarda bu "devrimci mücadelenin" niteliğini, Rusya'yı nasıl bir geleceğe hazırladığını açıklayan somut bir ifade bulamasak da, kullanılan devrimci terminoloji, yazarın mücadele ettiği Bolşeviklerden ne kadar etkilendiğini, Bolşevik karşıtı bu subayın istemeden de olsa "*ancien régime*"in artık sürdürülemez olduğunu kabul ettiğini göstermektedir.

Rayevskiy'in anıları, Beyaz Ordu subaylarının Rusya'nın geleceği konusunda nasıl bir anlaşmazlığa düştüğünü anlamamıza da olanak sağlıyor. Rayevskiy, Gelibolu'daki Beyaz Ordu subayları arasında monarşistler kadar cumhuriyetçiler de olduğunu, bu nedenle ordu içinde ayrışmaya yol açmamak için Rusya'nın gelecekteki yönetim biçimi tartışmalarından kaçınmak gerektiğini söylüyordu.[10] Monarşist subayların bütün Beyaz Ordu'yu bu şekilde yaftalamasına karşı çıkan Rayevskiy, bu tavrın orduda bölünme ve hatta Beyaz hareketin dağılmasıyla sonuçlanacağı konusunda uyarılarda bulunuyordu. Rayevskiy, Gelibolu'daki birlikler arasında belirli aralıklarla yapılan toplantılar şeklinde faaliyet

8 Nikolay Rayevski, *Rus Gözüyle Gelibolu: Gelibolu Günlüğü* (İstanbul: Ağaç Yayınevi, 2009), s. 157.

9 Rayevski, s. 102.

10 A.g.m., s. 161-162.

gösteren, önemli askerî ve siyasî meseleleri tartışmak ve birlik duygusu oluşturmak amacıyla bir araya gelen bir sözlü gazetede sık sık görev alıyordu.[11] Rayevskiy, ordu içinde ayrışmaya yol açan bir konu olması nedeniyle sözlü gazete toplantılarında Rusya'nın gelecekteki yönetim şekliyle ilgili konuşmama kararı alındığını, mümkün mertebe cumhuriyetçileri ordudan koparmayacak bir dil benimsemeye çalıştıklarını aktarıyordu. Rayevskiy'in değindiği bir olay, Beyaz hareketin siyasî olarak nasıl bir uyuşmazlık içinde olduğunu ortaya koyuyordu: 19 Ocak 1921 günü, Gelibolu'daki askerî kampta bir orkestranın "Tanrı Çar'ı Korusun" marşını çalması üzerine birkaç subay çadıra ateş açmışlar, bataryanın gönüllü erleri de bu marş karşısında öfkeye kapılmışlardı.[12] Rayevskiy, bu olay sonrasında Gelibolu'daki Beyaz Rus birliklerinin kumandanı olan General Kutepov'un (1882-1930) "Tanrı Çar'ı Korusun" marşını ve benzeri monarşist marşları yasakladığını belirtiyordu. Yine Gelibolu'da konuşlanan Kornilov Alayı'nın resmî törenlerinde de sözleri "Biz eskiyi özlemiyoruz / pişman değiliz / Çar bizim için ilah değil" şeklinde ilerleyen, daha sonra "Büyük Rusya'yı özlüyoruz / o bizim için bir ilahe" şeklinde değiştirilen Kornilov Marşı'nın çalındığını ifade ediyordu.[13]

Her ne kadar günün birinde Bolşevikleri alt etme umudunu korusa da, General Vrangel de Rayevskiy gibi İç Savaş'tan sonra geleneksel monarşik düzenin geçmişin tozlu raflarına kaldırıldığını gerçekçi bir şekilde kabul ediyordu. Vrangel, 5 Nisan 1921'de İstanbul'da yaptığı bir konuşmada gayet açık bir şekilde, yaşanan bütün tecrübelerden sonra, ülkenin dört yıl önce ayrıldığı kıyılara dönmesinin olanaksız olduğunu belirtiyordu. Gelecekte nasıl bir düzen inşa edilirse edilsin, İç Savaş'ta edinilen tecrübelerin, halkın zihninde ve ruhunda yıkılan duvarların muhakkak hesaba katılması gerektiğini vurguluyordu.[14]

Beyaz Ordu mensuplarının hatıralarına ek olarak, Rusya'nın geleceğine dair tartışmaları takip edebileceğimiz bir başka mecra, mülteciler tarafından çıkarılan gazetelerdir. Basın yayın faaliyetleri, Beyaz Rus mülteciler

11 A.g.m., s. 48.

12 A.g.m., s. 150-151.

13 A.g.m., s. 151-152.

14 "Reç' generala P. N. Vrangelya na otkrıtii Russkogo Soveta v Konstantinopole," I. I. Basik (ed.), *Russkaya Voennaya Emigratsiya 20h – 40h godov: Dokumentıy i Materialıy*, C. 1, K. 2 (Moskova: Geya, 1998), s. 30-33.

için hem dayanışma aracı, hem de değişen siyasî ve sosyal koşullarda sorunlarını tartıştıkları ve kimliklerini yeniden tanımladıkları platformlar oldu. İstanbul'daki Beyaz Rusların 1920'lerin başlarında yayımladıkları çeşitli gazeteler arasında, *Zarnitsıy* (Yıldırım) gazetesi birçok sebeple dikkat çeker. Yayın hayatı oldukça kısa süren bu haftalık gazete, 18 Şubat 1921'den 6 Kasım 1921'e kadar toplam yirmi altı sayı halinde ve ilk iki sayısı hariç Sofya'da yayımlandı. Gazeteye yazılarıyla katkıda bulunanların çoğu, General Vrangel'e destek veren, monarşik düzeni ve muhafazakâr bir toplum yapısını savunan yazarlar, eski siyasetçiler ve bürokratlardı. *Zarnitsıy* gazetesi, General Vrangel'in kuvvetleri, İtilaf Devletleri ve yerli halk arasındaki ilişkileri yansıtması açısından da ilginçtir. Aynı zamanda bu gazetede yayımlanan ve Beyaz hareket içerisinde yer alan kişiler tarafından kaleme alınan makalelerde Rayevskiy'in hatıralarında da gözlemlediğimiz gibi, salt Bolşevik karşıtlığına hapsolmuş, Rusya'nın geleceğine dair somut bir program geliştirmekten uzak bir eğilim göze çarpıyor.

Resmi olarak, *Zarnitsıy* gazetesinin yazı işleri müdürü, daha önce Kiev'de *Veçerniye Ogni* (Akşam Ateşi) gazetesinde aynı görevi yürütmüş olan I.M. Kallinikov'du, ancak gazetenin kurucusu ve en aktif yazarı Nikolay Nikolayeviç Çebışev'di (1865-1937). İç Savaş yıllarında Kırım'da Vrangel'in yanında yer alan ve burada *Velikaya Rossiya* (Yüce Rusya) gazetesini çıkaran Çebışev'in siyasî ilişkileri, gazetenin duruşuna da yansıyordu.[15] Çebışev dışında, gazetenin aktif katılımcıları arasında öykü yazarı Arkadiy Avarçenko gibi edebiyatçılar ve Beyaz hareket içerisinde tanınan siyasî figürler de vardı.[16] *Zarnitsıy*, bir nevi, sürgündeki Rusya Ordusu Komutanlığı'nın yarı resmî yayın organı durumundaydı. İstanbul'daki Beyaz Ruslara ek olarak gazetenin bir diğer hedef kitlesi, Kırım'dan çekildikten sonra büyük kısmı Gelibolu'da konuşlanan Vrangel ordusu mensuplarıydı.[17] Bu nedenle, Çebışev her sayının binden fazla nüshasını özellikle Gelibolu'daki askerlere gönderiyordu. Çebışev'e

15 "Soobşçenie Ruskoy Voenno-Morskoy Razvedki v Londone o Strukture Osnovnogo Voenno-Politiçeskogo Yadra Armii Generala P.N. Vrangelya", 20 Haziran 1921, *Ruskaya Voennaya Emigratsiya*, 20-40 godah, c. 1, Kitap 2, ed. I.I. Basik (Moskova: Geya, 1998), s. 59.

16 D.D. Nikolayev, "Zarnitsıy", A.N. Nikolyukin (ed.), *Literaturnaya Entsiklopediya Ruskogo Zarubejya*, c. 2, 2000 (Moskova: Rosspen, 2000), s. 148.

17 Vrangel ordusu, Gelibolu'ya ek olarak Çatalca, Limni ve Tunus Bizerte'ye dağıtılmıştı, ancak ordunun büyük kısmı Gelibolu'da bulunmaktaydı.

göre gazetenin amacı, sürgündeki Rus ordusunun moralini yüksek tutmak ve daha da önemlisi askerler arasında devrimci propagandanın yayılmasını önlemekti.[18]

Gazetenin kesin bir şekilde Bolşevik karşıtı bir siyasî duruşunun olması şaşırtıcı değildi. Bolşevikleri kıyasıya eleştiren makalelerin yanı sıra göze çarpan bir diğer konu, bu yeni siyasî ortamda ve sürgünde Rus olmanın ne anlama geldiği ve Rus kültürünün nasıl yaşatılacağıydı.[19] Gazetenin ikinci sayısında yayımlanan "Rusya Nerede?" başlıklı yazısında Çebışev, devrimden sonra diasporadaki Ruslar arasında yeni bir millî hareketin başladığına dikkat çekiyordu. Moskova'daki yeni liderlerin Rus halkını inkâr ettiğini dile getiren Çebışev, bir çelişki gibi görünse de, Rus millî kimliğinin sürdürülmesinin diasporaya, dolayısıyla Rusya'dan göç edilmesine bağlı olduğunu iddia ediyordu. Ona göre Bolşevikler Rusya'yı propaganda posterleriyle donatacakları "boş bir duvar", "terk edilmiş bir ev" olarak görüyorlardı. Bu şartlar altında Rusya'yı kurtarmanın tek yolu, sürgünde de olsa "gerçek" Rusya'yı temsil eden millî bir hükümet kurmaktı. Bu hükümet bir bakıma topraksız bir devlet olarak doğacaktı ve Bolşeviklere karşı yürütülecek mücadelenin siyasî ayağı olacaktı. Yazar elbette bu hükümetin liderliği için en uygun ismin General Vrangel olduğu görüşündeydi. Diasporadaki Ruslara Bolşevikler devrilene kadar güçlerini birleştirme çağrısı yapan *Zarnitsıy* yazarları, Bolşeviklere taviz verdikleri gerekçesiyle Sosyalist Devrimci Parti'yi[20] ve Pavel Milyukov gibi liberalleri de kıyasıya eleştiriyorlardı.[21]

Zarnitsıy gazetesinde sıklıkla yazan bir diğer yazar Vasiliy Vitalyeviç Şulgin'di (1878-1976). Şulgin devrim öncesinde Duma üyesi olarak görev yapmıştı ve muhafazakâr-monarşist (ve Yahudilere yönelik şiddet

18 D. D. Nikolayev, "Zarnitsıy," s. 147.

19 N. N. Çebışev, "Rossiya na Çujbine," *Zarnitsıy*, No. 1, 13 Şubat 1921, s. 1-2.

20 Sosyalist Devrimci Parti: İdeolojik kökeni 1860'larda ortaya çıkan Narodnik hareketine dayanan, Rus köylüsünün devrimci potansiyeline vurgu yapan ve tarıma dayalı bir sosyalist düzeni savunan siyasî oluşum. Marksistlerle ciddi görüş ayrılıkları vardı. Kısaca SR'ler denilen Sosyalist Devrimciler, Kasım 1917'de yapılan seçimlerde en yüksek oy oranına sahip parti olmuşlardı.

21 "Narodnoye bratstvo osvobojdeniya Rossii", *Zarnitsıy*, sayı 1, 13 Şubat 1921, s. 27-28; N.N. Çebışev, "Gospoda Es-Erıy," *Zarnitsıy*, sayı 3, 20 Mart 1921, s. 6-7; V.V. Şulgin, "Otkrıtoe Pis'mo V.V. Şulgina P.N. Milyukovu", *Zarnitsıy*, sayı 5, 3-10 Nisan 1921, s. 3-5; N.N. Çebışev, "Sud'ba Armiy", *Zarnitsıy*, sayı 8,
30 Nisan-7 Mayıs 1921, s. 6-7.

olaylarını eleştirmekle beraber antisemit) bir siyasetçi olarak tanınıyordu. Devrim sonrasında Beyaz hareket içinde yer aldı ve 1930'lara kadar Rusya dışında siyasî faaliyetlerini sürdürdü. Şulgin de Çebışev'e benzer fikirler öne sürüyor ve 1921 sonunda sayıları neredeyse iki milyona ulaşan Rusyalı mültecilerin öncelikle diasporada devletsiz bir halk olarak örgütlenmeleri gerektiğini vurguluyor, daha sonra Siyonist hareketin yaptığı gibi, kendi "Siyon'larına", yani Rusya'ya dönmeleri gerektiğini belirtiyordu.[22] Çebışevve Şulgin'in makalelerinde Rusya'daki mevcut iktidara yönelttikleri eleştirileri sık sık görmekle beraber, her iki yazarın satırlarında da Rusya'nın gelecekte nasıl yönetilmesi gerektiği konusunda somut işaretler bulamıyoruz.

Rus edebî geleneğini korumak ve yeni nesillere aktarmak da *Zarnitsy* gazetesinde hassasiyetle vurgulanan bir konu olarak göze çarpıyordu. Her sayıda, Rusyalı mülteciler tarafından yeni yazılan kitaplara, diasporadaki Rusların edebî faaliyetlerine ve kitap eleştirilerine yer veriliyordu. Gazetenin kendisi de, okurlar tarafından gönderilen kısa öyküleri ve şiirleri yayımlayarak, bu metinleri diasporadaki okurlarla buluşturuyordu. "Borcumuz" başlıklı yazısında Valeriy Levitskiy, Rus kültürünü ve geleneklerini korumak ve genç nüfusa aktarmak için alınması gereken önlemlerden bahsediyordu.[23] Levistkiy'e göre, Rusyalı mülteciler için tek kurtuluş yolu Rus milliyetçiliğine ve geleneksel değerlere sıkı sıkıya sarılmaktı.[24] Yazılı dil ve gelenekler, anavatanlarını kaybetmiş olan bu halkın kimliğini koruması ve yabancı topraklarda varlıklarını sürdürebilmeleri için elzemdi. Levistkiy de Çebışev gibi Vrangel'le yakın ilişki içerisindeydi ve Vrangel'in kontrolü altındaki Kırım'ın yönetiminde görev almıştı. Bu arada belirtmek gerekir ki, Levitskiy, Avrupa'ya göç eden başka pek çok Beyaz Rus gibi, İspanya İç Savaşı'nda Franco'ya verdiği aktif destekle tekrar gündeme gelecekti.[25]

Gelibolu'daki Vrangel birlikleri gazetenin yazarları için önem taşıdığından, *Zarnitsy*'ın her sayısında sürgündeki Rus askerlerini ilgilendiren gelişmelere ayrılmış bir bölüm bulunmaktaydı. Gelibolu'ya yaptığı seyahat

22 V.V. Şulgin, "Russkie Zagranitsey", *Zarnitsy*, sayı 3, 20 Mart 1921, s. 5-6.

23 V.M. Levitskiy, "Naş Dolg", *Zarnitsy*, sayı 1, 13 Şubat 1921, s. 2-3.

24 V.M. Levitskiy, "Natsionalizm i Sotsializm", *Zarnitsy*, sayı 3, 20 Mart 1921, s. 10.

25 Judith Keene, *Fighting for Franco: International Volunteers in Nationalist Spain during the Spanish Civil War* (Londra: Hambledon Continuum, 2007), s. 194.

sonrasında bir makale kaleme alan Vasiliy Şulgin, hayatında ilk kez edebiyatın bir toplum için ne kadar önemli olduğunu fark ettiğini, zira içinde bulundukları zor yaşam koşullarına karşın subayların ilk isteklerinin kitap ve gazete olduğunu yazıyordu. Özellikle Lermontov ve Puşkin gibi yazarların klasik eserleri, subayların istediği kitaplar arasında ilk sıradaydı. Şulgin'e göre, sürgündeki yaşamın duygusal yoksunluğu içinde edebiyat ulusal kültürü ayakta tutuyor ve hayat kurtarıcı bir işleve bürünüyordu.[26] Rus birliklerinin yerel Türkler ve Rumlarla sıcak ilişkilerine de değinen Şulgin, birbiriyle yüzlerce yıl savaşan Türk ve Rus halklarının, iki ülkenin de tarihinde önemli bir dönüm noktası olan böyle bir dönemde yakınlaştığını ifade ediyordu.[27] *Zarnitsıy* ve *Presse du Soir* gibi Beyaz Rus topluluğu tarafından çıkarılan gazetelere ek olarak, Gelibolu'daki Rus subaylar da kısıtlı imkânlarıyla birkaç sayfalık gazeteler çıkarıyorlardı. Bu tür kültürel faaliyetler, Korgeneral Aleksandr Kutepov'un ordunun dağılmasını önlemek ve disiplini korumak adına aldığı acımasız önlemlerin yarattığı huzursuzluğa rağmen, diğer askeri kamplara kıyasla Gelibolu'da askerlerin daha yüksek bir moralle görev bilincini sürdürmelerini, böylece de birliklerin daha düzenli bir ordu olarak kalmasını sağlamıştır.[28]

Beyaz hareket mensuplarını meşgul eden bir diğer mesele, Birinci Dünya Savaşı'nda müttefik olarak savaştıkları İngiltere ve Fransa ile kurulacak ilişkilerin niteliği ve geleceğiydi. Fransa ve İngiltere'nin, artık kendileri için ekonomik bir yüke dönüşen Beyaz Ordu askerlerini Brezilya'ya ve hatta Sovyet Rusyası'na göndermek istemeleri, Beyazlar ile Müttefiklerin ilişkilerini zorlayan bir faktör olmuştur.[29] Avrupalı müttefiklerin nasıl bir hayal kırıklığına neden olduğunu Rayevskiy'in notlarında görmek mümkün. Rayevskiy, 26 Mart 1921 tarihinde Fransızların Beyaz Ordu'ya sağladıkları lojistik desteği kesmeye karar verdiklerini, Beyaz Ordu mensuplarını başta Brezilya olmak üzere çeşitli ülkelere mülteci olarak yerleşmeye teşvik ettiklerini belirtiyordu. Her ne kadar üzülse de, Rayevskiy pek

26 "Beseda s V.V. Şulginım", *Zarnitsıy*, sayı 1, 13 Şubat 1921, s. 12-13.

27 "Hronika", *Zarnitsıy*, sayı 1, 13 Şubat 1921, s. 14; "V Lageryah", Zarnitsıy, sayı 3, 20 Mart 1921, ss. 20-22.

28 Anatol Shmelev, "Gallipoli to Golgotha: Remembering the Internment of the Russian White Army at Gallipoli, 1920-23", ed. Jenny Macleod, *Defeat and Memory: Cultural Histories of Military Defeat in the Modern Era* (Londra: Palgrave Macmillan, 2014), s. 200-202.

29 Svetlana Uturgauri, *Boğaz'daki Beyaz Ruslar* (İstanbul: Tarihçi, 2015), s. 106-107.

çok erin ve subayın savaşa devam ederek hayatlarını tehlikeye atmaktansa mülteci olmayı tercih ettiğini, ancak komuta kademesinin bu gidişleri önlemeye çalıştığını ifade ediyordu.[30]

Müttefikler ile Beyaz Ordu mensupları arasındaki zor ilişki, Vrangel yanlısı *Zarnitsıy* gazetesinin de yayımlandığı kısa süre içerisinde bir yığın zorlukla karşı karşıya kalmasına neden olmuştu. Gazetenin yayımlandığı 1921 yılında İstanbul'u işgal etmiş bulunan ve şehrin kontrolünü ellerinde tutan Müttefik Kuvvetler'in gazeteden şüphelenmesinin nedeni, *Zarnitsıy*'ın fiilî yöneticisi konumundaki Çebışev'in ve yayın kurulunun diğer üyelerinin Vrangel'e yakınlığıydı. Yayın kurulu, sansürü ve işgal kuvvetlerinin çıkaracağı olası engelleri aşmak, derginin yayımlanmasını ve dağıtımını sağlamak için yaratıcı çözümler bulmak zorunda kaldı. Bu nedenle, İstanbul'da yayımlanan ilk iki sayı gazete olarak değil, edebiyat yıllığı adı altında çıktı. Ancak bu edebî görünümün altında oldukça yoğun bir siyasî mesaj vardı. *Zarnitsıy* ile aynı dönemde çıkan ve İstanbul'daki Rus topluluğunun en bilinen gazetesi olan *Presse du Soir* iki dilli olarak, hem Rusça hem Fransızca yayımlanırken, *Zarnitsıy* sadece Rusça yayımlanıyordu. Böylece, *Presse du Soir* İstanbul'daki basın yayın faaliyetlerini sıkı bir şekilde denetleyen İtilaf Devletleri temsilcilerinin gözetimi altında kalırken, *Zarnitsıy* dil engelinden yararlanarak siyasî tavrını daha rahat ifade etme imkânı buldu. Çebışev, ilerleyen yıllarda kaleme aldığı hatıralarında, işgal kuvvetlerinin burunlarının dibinde izinsiz ve sansüre takılmaksızın çıkarılan siyasî içerikli Rusça bir gazetenin Fransızları deliye döndürdüğünü yazmıştı.[31]

İşgal kuvvetleri tarafından kurulan ve İstanbul'daki bütün basın yayın faaliyetlerini denetleyen sansür komisyonu, Rusça olarak yayımlanan bu gazeteden ve Vrangel'e yakın yayın kurulundan ziyadesiyle şüphelenince, gazetenin ilk iki sayısından sonra İstanbul sınırları içerisinde yayımlanması ve satışı yasaklandı. Bu nedenle, üçüncü sayı ancak bir aylık bir aradan sonra Sofya'da yayımlandı. Bundan sonraki sayılar da Sofya'da basılmaya devam edecekti. Bu engele rağmen, gazetenin okur kitlesi kesinlikle Bulgaristan'la sınırlı değildi. İstanbul hem okur kitlesi açısından, hem de konu itibariyle her zaman gazetenin merkezinde oldu. Hatta ga-

30 Rayevskiy, s. 44, 49.

31 Aynı yerde.

zetenin basımı için gerekli olan malzemeler bile bu kentten götürülüyordu. İstanbul'daki Rusların gündelik hayatına dair sorunlar da gazetenin en önemli konusu olmayı sürdürdü.[32]

Ne var ki, İstanbul'daki işgal kuvvetleri, Sofya'da basılan ve dağıtım için İstanbul'a getirilen gazete nüshalarını, gazetenin reklam ve yayınlarının hukukî düzenlemelere uygun olmadığı gerekçesiyle engellemeye çalıştı. Kitapçılarda bulunan kopyalar toplatıldı ve bunlara işgal polisi tarafından el kondu. Gazetenin yayıncıları İtilaf Devletleri'nin çıkardığı engelleri aşmak için yaratıcı bir çözüm daha geliştirdi: Her ne kadar gazetenin satışı yasak olsa da, ücretsiz dağıtılmasının önünde yasal bir engel bulunmuyordu. Gazetenin kapak sayfasına İstanbul'da satışının yasak olduğunu belirten bir uyarı iliştirildi. Ticarî açıdan kârlı olmasa da, ilerleyen aylarda, gazete İstanbul'daki Rus topluluğu arasında ücretsiz bir şekilde elden ele dağıtıldı ve okurlarıyla buluşmaya devam etti.

Haliyle, gazetenin yazarlarının Avrupalı eski müttefiklerine yaklaşımı oldukça olumsuzdu. Liberal Avrupa tarafından terk edilmiş olma hissi, *Zarnitsıy* yazarlarının kaybettikleri ülkelerine –Doğulu da Batılı da olmayan, nev-i şahsına münhasır kutsal Rusya fikrine – duydukları özlemi besledi. İtilaf Devletleri'yle kurulan bu zor ilişki, Beyaz hareket içerisinde Bolşevik karşıtlığıyla beraber Batı karşıtı bir havanın da esmesine neden oldu. *Zarnitsıy* yazarlarına göre, Beyaz Ordu'ya maddî manevî destek sağlamak ve Bolşeviklere karşı mücadele etmek sadece Rus milliyetçilerinin değil, bütün "medenî" halkların ve öncelikle de Avrupa'nın göreviydi.[33] Yazar İlya Surguçev (1881-1956), ilki 13. yüzyılda Moğol istilasından, şimdi de Bolşeviklerden olmak üzere Rusya'nın Avrupa'yı iki kez yıkımdan kurtardığını, ancak bu esnada kendini kurban ettiğini ifade ediyordu. Avrupa hükümetlerinin Rusya politikasını ikiyüzlü olmakla suçlayan Surguçev, Avrupa'nın Rusya'ya bilinçli olarak ihanet ettiğini iddia ediyordu.[34]

Vrangel ordusu gibi profesyonel ve donanımlı bir ordunun yabancı bir ülkedeki tuhaf varlığı, aylar geçtikçe İtilaf Devletleri'nin nasıl ele alacaklarını bilemedikleri bir soruna dönüştü. Ordusunun Bolşeviklere karşı sa-

32 Aynı yerde.

33 "Reşitelnıy Ças'", *Zarnitsıy*, sayı 3, 20 Mart 1921, s. 4.

34 D.D. Nikolayev, "Zarnitsıy", s. 149.

vaşmak dışında bir amaç için kullanılmasına razı olmayan Vrangel, İtilaf Devletleri için sonu gelmeyen bir maliyet demekti. Öte yandan, 1921'den sonra özellikle İngilizler Bolşeviklerle diplomatik ilişkiler kurmaya başlamışlardı ve Vrangel ordusu ilişkilerin normalleşmesinin önünde bir engeldi.[35] 1921 yılının Nisan ayında, Fransızlar açık bir şekilde ordunun sınır ötesi varlığının uluslararası hukuka uygun olmadığını ve Vrangel'in ordusunun İstanbul'un güvenliğini tehdit ettiğini ifade etmeye başladılar.[36] Sonuç olarak, 1921 yılı sonunda Vrangel ordusu Gelibolu, Çatalca ve Limni'den ayrılmak zorunda kaldı. Ordu mensupları başta Yugoslavya ve Bulgaristan olmak üzere çeşitli ülkelere dağıldı. General Vrangel bir süre Yugoslavya'da yaşadıktan sonra Belçika'ya yerleşti ve 1928 yılında burada hayatını kaybetti. Vrangel ordusunun dağıtılmasıyla *Zarnitsy* gazetesi de işlevsiz hale geldi. 1921 yılının Ekim ayında Çebışev de Sofya'ya doğru yola çıkınca gazete resmen kapatıldı.[37] Ancak yayımlandığı kısa süre içerisinde *Zarnitsy* Rus mültecilerin gündelik hayatta karşılaştıkları sorunlar, Gelibolu, Limni ve Çatalca'daki Vrangel birliklerinin yaşam koşulları ve Rusya'yı ilgilendiren siyasî gelişmelerle ilgili haberler yaparak Türkiye'deki Beyaz Rus topluluğu içerisinde bir dayanışma ve iletişim kanalı kurulmasını sağladı.

Yukarıda örneklenen, Beyaz Ordu içerisinde yer almış subaylar ve onlara aktif destek veren gazeteci ve yazarların siyasî yaklaşımları, elbette diasporadaki Beyaz Rusların tamamını yansıtmıyordu. Özellikle İngiltere, Fransa ve ABD'ye yerleşen Beyaz Rusların genelde liberal eğilimli olduğunu belirtmek gerekir. Ancak özellikle Beyaz Ordu'da görev almış kişilerin temsil ettiği milliyetçi-muhafazakâr çizgi, bir yandan antikomünist vurgusuyla iki dünya savaşı arası dönemde yükselen milliyetçi ve faşist hareketler için bir referans noktası oldu. Diğer taraftan, bu çizgideki Beyaz Rusların bir kısmı, bizzat aşırı milliyetçi hareketlere destek vererek siyasî faaliyetlerini sürdürdü. Nitekim Temmuz 1935'te *Cumhuriyet* gazetesinde yayımlanan ve Yugoslavya gazetelerine dayandırılan bir habere göre, çoğu Vrangel ve Kolçak ordularında Bolşeviklere karşı savaşmış Beyaz Rus göçmenler, Habeşistan'da İtalyan mandası

35 Oya Dağlar Macar ve Elçin Macar, *Beyaz Rus Ordusu Türkiye'de* (İstanbul: Libra, 2010), s. 272-273.

36 N.N. Çebışev, "Sud'ba Armii", *Zarnitsy*, sayı 8, 30 Nisan-7 Mayıs 1921, s. 6-7.

37 D.D. Nikolayev, "Zarnitsıy", s. 151.

altında "Yeni Rusya" isimli bir ülke kurulması karşılığında Mussolini hükümeti adına gönüllü savaşacaklarını bildiriyordu.[38] Bu açıdan, Beyaz Rusların siyasî faaliyetleri sadece sol hareketlerin değil aşırı sağ hareketlerin de enternasyonal bir boyutu olduğunu göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Öte yandan, Beyaz harekete destek veren subay ve gazetecilerin Bolşevikleri devirme hayali kurarken bir yandan da söylem düzeyinde bile olsa devrimci rakiplerinden etkilendiklerini ve eski rejimin ihyasının imkânsızlığını fark ettiklerini görüyoruz. Beyaz hareketin en önemli açmazı, üzerinde anlaşılmış bir programdan, bir gelecek tahayyülünden yoksun olmaları ve hareketin içerisinde yer alanların Rusya'nın geleceği konusunda derin bir anlaşmazlığa düşmeleriydi. Bu ideolojik karmaşanın üzerine, Avrupalı müttefikleri tarafından terk edilmenin yarattığı hayal kırıklığının beslediği Batı karşıtlığı da Beyaz hareketin belirleyici özelliklerinden biri olmuştur.

38 "Avam Kamarasında Habeş davası için dünkü konuşmalar," *Cumhuriyet*, 18 Temmuz 1935, s. 7.

'BİR HEYET-İ SEFARET DEĞİL BİR İHTİLÂL HEYETİ': İTTİHATÇILAR VE ASYA'DA DEVRİMCİ DİPLOMASİ

Alp Yenen

Tarihî Tesadüflerin Ötesi

İngiliz *The Times* gazetesinin 1921 yılı Mart ayı ortalarında yayınladığı bir grup makale ve haber, Bolşevik İhtilâli döneminde Asya merkezli siyasî gelişmelerin yeni bir yön almakta olduğunun ipuçlarını vermekteydi. Rus devriminden beri devam eden uluslararası ilişkiler bağlamındaki devrimcilik ve karşı-devrimcilik çekişmesi, 1921 baharından itibaren devletlerarası diplomasinin şekil değiştirmekte olduğu bir dönüm noktasına varmıştı. Bu sürecin ilginç yanı, o dönem yurtdışında sürgün hayatı süren ve çeşitli siyasî manevralara soyunmuş olan İttihatçı liderler – Talât, Cemal ve Enver Paşalar – bu uluslararası gelişmelerin tam ortasında yer almaktaydılar.

The Times gazetesinin 17 Mart 1921 tarihli nüshasının on birinci sayfasında tesadüfen yer alan üç farklı haberden ilki, daha iki gün evvel Berlin'de Talât Paşa'nın bir Ermeni tarafından katledildiğinden bahsetmekteydi. Makalenin anonim yazarı, 1913 yazında yaptığı bir röportajda Talât'ın İngiltere'yi Hindistan üzerinden nasıl dolaylı olarak tehdit etmiş olduğunu okurlarına hatırlatıyordu.[1] Ermeni mese-

1 "The Late Talaat Pasha: An Engaging Villain," *The Times*, 17 Mart 1921.

lesi bir yana, Talât Paşa'nın ayrıca Hindistan'a karşı eskiden beri bir tehdit olarak gösterilmesi dikkat çekicidir. Hindistan konusunda benzer tehditkâr sözleri daha sonraları da sarf ettiğini biliyoruz. Mesela, daha öldürülmesinden iki hafta evvel kendisi ile gizlice mülakat yapması için İngiliz istihbaratı tarafından Almanya'ya gönderilen Avam Kamarası mebusu ve "Türk muhibbi" Aubrey Herbert da Talât Paşa'nın sözlerini şöyle aktarır:

Şark'ın her tarafında propagandayla uğraşıyoruz. Hindistan'ı kışkırtmaktayız ve ancak henüz pek müessir olamamış olsak da Büyük Britanya'ya karşı olabildiğince çok insanı . . . kışkırtma ve ona karşı tüm olası misillemelere girişme politikası takip ediyoruz. . . . Hindistan'daki karışıklık ancak Türkiye ile dostane ilişkilere girildikten sonra otomatik olarak sona erecektir."[2]

Birçok söylentilere konu olan Talât Paşa'nın, Almanlar ve Ruslar ile beraber bir takım İngiliz karşıtı teşkilâtlanma içinde olduğu zaten uzun süreden beri İngiliz makamlarını endişelendirmekteydi.[3] Nihayet ölümünden hemen evvel İngiliz ajanları Talât ile irtibat arayışına geçmiş oldukları için de suikastın arkasında İngiliz parmağı olduğu tarzında komplo teorileri pek çok kez dile getirilmiştir.[4]

---

2 İlk olarak Aubrey Herbert, "Talaat Pasha" *Blackwood's Magazine* 213 (1923), s. 434, 436 sayfalarında aktarılan bu sözler Herbert'ın hatıratında da yer almaktadır: Aubrey Herbert, *Ben Kendim: A Record of Eastern Travel*, haz. Desmond MacCarthy (Londra: Hutchinson & Co., 1924), s. 320, 323

3 Anadolu'daki olaylar ile ilgili İstanbul'dan iletilen İngiliz gizli istihbarat raporu, 12 Ağustos 1920, The National Archives, Foreign Office (kısaca FO) 371/5178, E-11072.

4 Konuya henüz açıklık getirilemediğinden dolayı aynı komplo teorileri tekrar edilmektedir. İngiliz istihbaratı'nın Talât Paşa hakkında Alman makamları ile yürüttüğü görüşmeler için bakınız: Daniel Brückenhaus, *Policing Transnational Protest: Liberal Imperialism and the Surveillance of Anticolonialists in Europe, 1905–1945* (Oxford: Oxford University Press, 2017), s. 123–25. Dönemin Alman basınında İngiliz rolü hakkındaki yazılar için bkz.: "Talaat Pascha†: Englands Hand," *Reichswart*, 19 Mart 1921; M. Mansur Rifat, *Das Geheimnis der Ermordung Talaat Paschas: Ein Schlüssel für das englische Propagandasystem* (Berlin: Morgen- und Abendland-Verlag, 1921); Ernst Jäckh, "Talaat" *Deutsche Politik* 6, no. 14 (1921), s. 315–22. Suikastte İngiliz parmağı ile ilgili Türkçe hatıratlarda yazılanlar için bkz.: Hikmet Özdemir, *Üç Jöntürk'ün Ölümü: Talat, Cemal, Enver* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2007), s. 70-150. Suikast sırasında Taşnakların muhtemelen İngilizler tarafından istihbarat aldıkları ve İngilizlerin de Kemalistler ile danışıklı dövüş olarak Talât Paşa'yı Ermenilere teslim ettikleri hakkında en son Amerikalı sanatçı-yazar Eric Bogosian fikir yürütmüştür ama komplo teorilerinin pek ötesine gidememiştir. Eric Bogosian, *Operation Nemesis: The Assassination Plot that Avenged the Armenian Genocide* (New York: Little, Brown and Company, 2015), s. 176–179.

The Times gazetesinde Talât Paşa'nın öldürülmesi haberinin yayınlandığı sayfada yer alan "Kızıl Rusya ile Ticaret: İtilâfname İmzalandı" başlıklı bir diğer haberde, bir gün evvel yani 16 Mart 1921'de, İngiliz-Sovyet Ticaret Antlaşması'nın imzalandığı tam metni ile bildirilmekteydi. Ancak antlaşmanın ilk maddesi ticaretten ziyade Asya'daki devrimci faaliyetler ile alâkalıydı:

> Her bir taraf diğer tarafa karşı düşmanca eylem veya teşebbüslerden ve kendi sınırlarının dışında yürütülen İngiliz İmparatorluğu ya da Rus Sovyet Cumhuriyeti'nin kurumlarına karşı dolaysız ya da dolaylı herhangi bir resmi propagandadan sakınacak. Ve bilhassa Rus Sovyet Hükümeti Asya'da ve özellikle Hindistan'da ve Serbest Afganistan Devleti'ndeki halkları İngiliz çıkarlarına ya da İngiliz İmparatorluğu'na karşı düşmanca eylemde bulunmaya teşvik için askerî ya da diplomatik ya da başka herhangi bir eylem ya da propaganda girişiminde bulunmayacak.[5]

Aynı sayfada yer alan "Şark'ta Sovyet Komploları: Hindistan'da İngiliz Hükümetinin Devrilmesi" başlıklı üçüncü makale ise imzalanan anlaşma bağlamında Afganistan ve Hindistan'da sürdürülmekte olan Bolşevik propaganda faaliyetleri hakkındaydı. Bu hususta uyarıda bulunan İngiliz Ticaret Bakanı Sir Robert Horne'nun Sovyet mevkidaşı Leonid Krassin'e yazmış olduğu notada geçen, şu cümleler dikkate değerdir:

> Efendim, . . . Sovyet Hükümeti'nin İtilâfname hükümlerine aykırı olan Hindistan ve Afganistan taraflarındaki faaliyetlerini ifşa eden hakikatleri Sovyet Hükümeti'nin dikkatine sunmam için Majesteleri'nin Hükümeti'nden talimat aldım. İtilâfname'nin iyi niyet dâhilinde uygulanacağının gösterilmesi için [bu faaliyetler] sona erdirilmelidir.
>
> Sovyet Hükümeti, kamuoyu açıklamalarında ve resmî basında, son politikalarının başlıca amacının Hindistan'daki İngiliz idaresinin devrilmesi olduğu konusunda gizliliğe gerek dahi duymamıştır ve Majesteleri'nin Hükümeti de uzun zamandan beri Sovyet Hükümeti'nin ajanları, adamları ve işbirlikçileri ile bu amaç için çeşitli yollardan ve farklı yönlerden giriştiği entrikaların farkındadır. [. . .]
>
> [. . .]

5 "Trade with Red Russia: Agreement Signed," *The Times*, 17 Mart 1921.

> Cemal Paşa, Moskova'nın onayı ile Afganistan'a düzenlediği misyonunun oradaki varlığı ile Afganların dinî ve millî duygularına hitap edeceğini hiç şüphesiz bilmektedir.[6]

Şubat 1921 başlarında yine *The Times* gazetesinde yayınlanan "Moskova Ajanları İş Başında" başlıklı bir haber serisinde Bolşevik ajanlarının, nasıl İngiltere'yi Hindistan'dan sürmek ve "Yakın Doğu'da ihtilâli yaymak" için "Rusya'nın kollarına" itilmiş "Türk milliyetçileri"nden yararlandıklarından bahsedilmekteydi.[7] Bu haberleri düzenli takip edenler için ortaya ilginç bir komplo resmi çıkmaktaydı. Bir yandan suikastta öldürülmüş Talât Paşa 1913'ten beri Hindistan'ı tehdit ekmekten geri durmayan "zorlu bir düşman" olarak tanıtılırken, diğer yandan da Cemal Paşa'nın Afganistan'da bizzat İngiliz karşıtı bir Bolşevik misyonu yürüttüğü bildiriliyordu.

The Times gazetesinin düzenli okurları Enver Paşa'nın faaliyetleri hakkında da bir takım benzer teorilere aşinaydılar. Daha Moskova'ya varmadan bile Enver'in Moskova'da bulunup komplolar çevirdiği söylentileri zaten *The Times* tarafından yayılmıştı.[8] Eylül 1920'de, Komünist Enternasyonal'in Asya'da sömürgecilik ve kapitalizme karşı "cihad" çağrısı yapmış olduğu Bakü Kongresi'ne Enver Paşa'nın da katılmış olduğu haberini okumuşlardı. Söz konusu haberdeki şu çarpıcı cümle gözden kaçacak gibi değildi: "Bu ayın sekizinde gelen telsiz raporuna göre Enver Paşa'nın 'Hindistan'a yürüyen Bolşevik kuvvetlerinin Başkumandanı' olarak atandığı bildirilmiştir."[9] Bizler için uydurmadan ibaret olduğu açık olan bu haber, o dönemin bilgi karmaşasında gayet mümkün görülmekteydi. Buna karşın, her ne kadar kaynağı şüpheli olsa bile, mesela daha bir sene önce yine *The Times* gazetesinin Enver'in Rusya'ya varır varmaz Afganistan'da İngiltere'ye karşı ayaklanma yaratacağını bildirdiği haberi aslında yanlış sayılmazdı.[10] Enver'in artık o dönem pek de gizlemekten çekinmediği Asya'daki siyasî emelleri tahmin edilebilmekteydi.

---

6 "Soviet Plots in the East: Overthrow of British Rule in India," *The Times*, 17 Mart 1921.

7 "Moscow Agents at Work III: Eyes on Asia," *The Times*, 2 Şubat 1921.

8 "Bolshevists and Turks: Alliance in Middle East – A Drama of Conspiracy," *The Times*, 10 Haziran 1920.

9 "Enver at Baku: Conference with Communists," *The Times*, 18 Eylül 1920. Ayrıca aynı bilginin biraz daha alaycı bir versiyonu için bakınız: "The Red Flag in the East," *The Times*, 23 Eylül 1920.

10 "Enver's Offer to the Bolshevists: Ready to Stir up Trouble in Afghanistan," *The Times*, 6 Mart 1920.

İngiltere Sovyet Rusya'ya ticaret karşılığında Asya'da propaganda yasağı getirirken, Talât, Cemal ve Enver Paşaları Hindistan'daki İngiliz çıkarlarına karşı birer tehdit olarak çoktan tescil etmişti. Gazetelerdeki spekülasyonlar bir yana, dönemin İngiliz istihbarat raporlarında da İttihatçılar (ve özellikle Enver), o dönem meydana gelen Müslüman ayaklanmalarının gizli sorumlusu olarak görülmekteydiler.[11] Tesadüfen yine bu makaleler ile aynı günlerde, yani 12-30 Mart 1921 tarihlerinde, Kahire Konferansı da cereyan etmekteydi.[12] Osmanlı Arap topraklarının Fransa ve İngiltere arasında resmen paylaştırıldığı bu uluslararası konferansta, Irak topraklarının İngiliz mandası olacağına ve burada 1916 Arap İsyanı liderlerinden Haşimî Prens Faysal'ın kral ilan edileceğine karar verilmişti.[13]

Muhtemelen *The Times* okurlarının tam o günlerde okuyacakları bir diğer tarihî tesadüf ise, 16 Mart tarihinde Londra'da İngiliz-Sovyet Ticaret Anlaşması imzalanırken, aynı gün Moskova'da da Sovyet-Türk Dostluk Antlaşması'nın imzalanmış olmasıydı.[14] Ne var ki, Moskova Antlaşması'nın tarihi pek de tesadüf sayılmazdı. Aslında antlaşma prensipte daha evvelden onaylanmıştı ama her iki taraf da Londra'daki görüşmelerin neticesini beklemişlerdi. Ayrıca, 16 Mart 1921 tarihinin İstanbul'un işgalinin birinci yıldönümüne denk gelmesinden dolayı imza tarihi Moskova'daki Türkiye heyetinin isteği üzerine o tarihle kayda geçmişti.[15] Talât Paşa cinayetinin de bir gün arayla İstanbul'un işgalinin bi-

11 İngiliz istihbaratının İttihatçılar ile ilgili çarpık algı ve yorumlarının siyasî boyutu konusunda şu çalışmalarıma bakınız: Alp Yenen, "The 'Young Turk Zeitgeist' in the Middle Eastern Uprisings in the Aftermath of World War I," *War and Collapse: World War I and the Ottoman State*, haz. M. Hakan Yavuz ve Feroz Ahmad (Salt Lake City: University of Utah Press, 2016), s. 1181–216; "Elusive Forces in Illusive Eyes: British Officialdom's Perception of the Anatolian Resistance Movement," *Middle Eastern Studies* 54, no. 5. (2018): s. 788–810.

12 Winston Churchill, T.E. Lawrence ve Gertude Bell'in de aralarında olduğu konferans delegelerinin iki tane aslan yavrusu ile oynayan zenci bir uşakla verdikleri her anlamıyla Oryantalist fotoğraf için bakınız: "Mr. Churchill's Conference at Cairo," *The Times*, 5 Nisan 1921.

13 Isaiah Friedman, *British Miscalculations: The Rise of Muslim Nationalism, 1918–1925* (New Brunswick: Transaction Publishers, 2012), 197. Kahire Konferansı için bakınız: Aaron S. Klieman, *Foundations of British Policy in the Arab World: The Cairo Conference of 1921* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1970).

14 İki anlaşma arasındaki ilişkiler için bakınız: Bülent Gökay, *A Clash of Empires: Turkey Between Russian Bolshevism and British Imperialism, 1918–1923* (Londra: I.B. Tauris, 1997), s. 92–112.

15 Gökay, *A Clash of Empires*, s. 101–2.

rinci yıldönümüne denk geldiğinden ötürü bu tarihî tesadüfler arasında bağlantılar kurulmaktaydı.[16]

Nitekim yine 1921 yılının Mart ayında çıkan bir haberde, Sovyet Rusya'nın 26 Şubat 1921'de İran ile benzer bir dostluk antlaşması imzalamış olduğu öğrenilmişti.[17] Bununla da kalmayıp, 28 Şubat günü Sovyet Rusya'nın bir diğer dostluk antlaşmasını da Afganistan ile imzaladığı söylentileri duyulmuştu.[18] *The Times* gazetesinin, Sovyet-Türk Dostluk Antlaşması haberini Rusya Komünist Partisi'nin resmî gazetesi *Pravda*'dan aktarırken, özellikle şu cümleleri birebir vermesi dikkat çekicidir: "Şüphesiz ki, genel olarak uluslararası ilişkilerin yeni bir safhasına giriyoruz."[19]

Hakikaten, uluslararası ilişkilerde sistematik değişimlerin ipuçlarıydı bunlar. Özellikle Moskova-Ankara-Tahran-Kâbil hattında gelişen bu siyasî ilişkilerde öne çıkmış olan İttihatçı liderler, kısa bir süre sonra ortadan kaldırılmışlardır. Bu bağlantı ne bir tarihî tesadüf ne de bir komplonun neticesidir. Nitekim İttihatçı liderlerin Mütareke yıllarındaki sürgün faaliyetleri Cihan Harbi sonrasında uluslararası ilişkilerin işleyişine ışık tutarken ihtilâlci aktörlerin devletlerarası diplomasideki muğlak statülerinin sınırlarını da göstermektedir.[20]

16 Mesela 26 Mart 1921 tarihindeki bir toplantıda "Eski Türklük" adı altında okunan bir şiir ve işgal ile suikast arasındaki tarihî tesadüf üzerine bir konuşma metni mevcuttur, bakınız: Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi (kısaca TİTE), kutu no. 105, gömlek no. 28.

17 Rusya-İran Antlaşması'nın haberini *Times* okuyucuları bir ay sonra öğreneceklerdi. "Russo-Persian Treaty," *The Times*, 26 Mart 1921.

18 Rusya-Afganistan Antlaşması hakkındaki söylentiler de neredeyse bir ay gecikerek Londra'da duyulmuştur. "Russia and Afghanistan," *The Times*, 24 Mart 1921.

19 *The Times*, 22 Mart 1921.

20 Bu konu hakkında daha ayrıntılı ve kapsamlı bir çalışmayı doktora tezim çerçevesinde gerçekleştirdim. Alp Yenen, "The Young Turk Aftermath: Making Sense of Transnational Contentious Politics at the End of the Ottoman Empire, 1918–1922" (yayınlanmamış doktora tezi, Basel Üniversitesi, 2016). Bu alandaki öncü ve örnek çalışma olarak bakınız: Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam - Enver Paşa: Türkiye'den Türkistan'a* (İstanbul: Bağlam Yayınları, 1995). İttihatçıların, Asya eksenli faaliyetleri ile ilgili daha önce yayınlanmış tarihî belgelerden bir seçki için bakınız: Murat Çulcu, *Paşaların Asya Misyonu, 1914–1922: Talat, Enver, Cemal ve Mustafa Kemal* (İstanbul: E Yayınları, 2013).

Devrimci Diplomasinin Özelliği ve Öznelliği

Ancak devletlerarası diplomasi tarihi ile devrimci hareketlerin uluslararası tarihini beraber okuyarak bu karmaşık dönemin karanlık köşelerine ışık tutabiliriz. Şubat 1917'den beri devam etmekte olan Rus İhtilâli ve bunun beraberinde getirdiği devrimler ve iç savaşlar sürecinde, Sovyet Rusya kapitalist-emperyalist dünya düzenini tehdit eden birçok ihtilâlci harekete destek vermekte ve tam anlamıyla bir "devrimci diplomasi" siyaseti gütmekteydi.

"Devrimci diplomasi" siyaset bilimci James D. Armstrong'un geliştirmiş olduğu bir kavramdır.[21] Diplomasi, devletlerarası toplumun üyesi olan yani birbirilerini karşılıklı (az çok) eşit ve egemen devletler olarak tanıyan hükümetlerin arasındaki düzeyli ve düzenli ilişkiler olarak tanımlanır. Devrimcilik ise genel anlamıyla bir devletin rejimini ve hatta dünya düzenini sosyal adalet temin etmek için altüst veya ters yüz etmek isteyen bir ideolojiyi ve faaliyeti adlandırır. Başarılı bir devrim ile hükümeti ele geçirmiş bütün devrimci devletler, her ne kadar dünya düzenine ve devlet yapılanmalarına kafa tutmuş olsalar da eninde sonunda diğer "muntazam" devletler ile resmî ve ticarî ilişkilere girmek durumunda kalırlar. Armstrong'dan evvel Martin Wight "devrimci siyaset, diplomasi ile casusluk arasındaki önemli ayrımı hiçe saymaya çalışır" demiştir.[22] Bir diğer deyişle zaten doğası gereği hususî yürütülen ve yabancı ülkelerin toprakları dâhilinde resmî olarak faaliyet gösteren diplomasi kurumu, devrimci devletlerin elinde adeta bir düşman casusluk kurumundan farksız kalabilir. Bu yüzden de "muntazam" devletler, devrimci devletler ile diplomatik ilişkiler kurmaktan çekinirler çünkü kendi halkları da devrimci ülkelerin casus diplomatları aracılığı ile aynı devrim hareketine dâhil edilebilir. Devrimci devletler genel olarak diplomasinin yerleşik kurallarına aykırı hareket edebilir ve diğer devletlere karşı tehditkâr faaliyetlere girişmekten veya başka ülkelerde yaşayan halkları devrimci eylemlere teşvik etmekten çekinmeyebilirler. Gerektiğinde devrimci söylemlerini realist ve pragmatist bahanelere sığınıp bir kenara bırakarak "muntazam" bir devlet gibi ha-

21 David Armstrong, *Revolution and World Order: The Revolutionary State in International Society* (Oxford: Clarendon Press, 1993), Sovyet Rusya'nın devrimci diplomasisi için bakınız: s. 112–157.

22 Martin Wight, *Power Politics*, düzeltilmiş ve genişletilmiş baskı, haz. Hedley Bull ve Carsten Holbraad (Harmondsworth: Penguin Books, 1979), s. 89.

reket etmeyi de seçebilirler. Bu bağlamda Brest Litovsk barışının, Sovyet devrimci diplomasisinin ilk önemli örneğini teşkil ettiği söylenebilir.[23]

Brest Litovsk sonrasında, Sovyet Rusya'nın Hariciye Komiserliği devletlerarası ilişkilerde devrimci diplomasiyi az çok devlet adabı ile sürdürmekteyken Bolşeviklerin sürdürdüğü devrimci diplomasinin devlet-dışı ve "ulusaşırı" boyutunu ise Komünist Enternasyonal (kısaca Komintern) temsil etmekteydi. Komintern, komünist partiler, sendikalar ve örgütler konfederasyonu olarak devlet sınırlarının ötesinde siyasî örgütler arasında bağlar kurarak dünya devrimini ülkeden ülkeye, halktan halka yayacaktı. Fakat Avrupa'daki devrimci-komünist hareketlerin 1920 yılının ortalarına doğru genel olarak girdikleri çıkmazdan dolayı, Komintern yeni bir devrim stratejisi arayışına girmişti. Bu strateji Temmuz ve Ağustos 1920'de Rusya'da düzenlenen Komintern'in İkinci Kongresi'nde kararlaştırılıp Eylül 1920'de Bakü Şark İlleri Kurultayı'nda resmî olarak yürürlüğe sokulmuştu. Böylece Asya ve Afrika'yı hedef alan yeni bir devrimci diplomasi programı ortaya çıkmıştı.[24] Hindistan ve Çin'in yanı sıra, bilhassa Müslüman âleminde kapitalizmden ziyade sömürgecilik karşıtı propaganda faaliyetleri ile anti-emperyalist ayaklanmalar başlatılması planlanmaktaydı. Bu program, bizzat Lenin'in önderliğinde komünist olmasa da, Batı emperyalizmi karşıtı millî-ihtilalci hareketlerini de kapsayacak şekilde kurgulanmıştı.[25] Bolşeviklerin bu Şark açılımındaki samimiyetlerini bir yana bırakırsak 1920 yılının ikinci yarısı ve 1921 yılının ilk yarısındaki uluslararası gündeme Asya merkezli devrimci diplomasinin damga vurduğunu söyleyebiliriz.

Asya'yı hedef alan devrimci diplomasi, 16 Mart 1921'de imzalanan İngiliz-Sovyet Ticaret Antlaşması'nın Asya'da propaganda yasağı koşulu ile ciddi anlamda baltalandı. Sovyet Hükümeti, ülkenin millî-iktisadî bekasını güvenceye almak için devrimci diplomaside değişikliğe git-

23 Richard K. Debo, *Survival and Consolidation: The Foreign Policy of Soviet Russia 1918–1921* (Montreal: McGill-Queen's University Press, 1992).

24 Stephen White, "Colonial Revolution and the Communist International, 1919–1924," *Science and Society* 40, no. 2 (1976), s. 173–93.

25 Vladimir I. Lenin, "Ulusal ve Sömürge Soruları Üzerine Tezler," Komünist Enternasyonal'in İkinci Kongresi tarafından kabul edildilmiştir, 28 Temmuz 1920, John Riddell, haz., *Workers of the World and Oppressed Peoples, Unite! Proceedings and Documents of the Second Congress of the Communist International, 1920*, 2 cilt (New York: Pathfinder Press, 1991), s. I, 283–90.

mek durumunda kalmıştı. Bu süreçte, Sovyet Rusya, Türkiye, İran ve Afganistan hükümetleri ile bir devletlerarası müttefiklik sistemi kurarak aslında devrimci diplomasi stratejisini Komintern'in ulusaşırı kanallarından çekip devletlerarası resmî bir düzeye taşımıştı.

Bu bağlamda bilhassa dikkat edilmesi gereken husus, devlet niteliğine sahip olmayan devrimci hareketlerin ve aktörlerin de devrimci diplomasinin özneleri olabildikleri gerçeğidir.[26] Devletlerin, devlet-dışı ve ulusaşırı siyasî aktörler karşısındaki mutlak ve meşru tahakkümü uluslararası sistemin kabul görmüş kaidelerinden biridir.[27] Her ne kadar bu açıdan bakıldığında bu basit denklem biraz aldatıcı olsa da, devletler ulusal ve uluslararası siyasetin biricik egemen özneleri olarak kabul edilirler[28] Oysa devlet-dışı hareketler de aslında çoğu zaman uluslararası sistemin özneleri olarak faaliyet gösterebilmişlerdir. Bu gözlem ihtilâlci hareketler için de geçerlidir. Bu bağlamda özellikle altı çizilmesi gereken husus şudur: İhtilâlci hareketlerin devrimci diplomasi faaliyetleri, devrimci devletlere göre farklı niteliklere sahiptir. Bir diğer deyişle, bir devlet ünvanı ve niteliğine sahip olup olmamanın devrimci diplomasiyi ne denli etkilediği dikkat çekicidir.

Dolayısıyla Cihan Harbi sonrasında yurtdışında faaliyet gösteren İttihatçılar ve onların diğer devrimci devletler ile, özellikle Sovyet Rusya, Ankara ve Afganistan hükümetleriyle olan ilişkilerini dönemin Asya merkezli uluslararası ilişkiler çerçevesinde incelemek gerekir. Her ne kadar genel hatlarıyla popüler tarihin bilindik hikâyelerinden olsa da, İttihatçıların sürgündeki faaliyetleri henüz dönemin uluslararası tarihi bağlamında analitik bir şekilde ele alınmamıştır. İttihatçıların artık bir devlet temsilcisi olmamalarına rağmen uluslararası ilişkilere ve dönemin devrimci diplomasisine neden ve nasıl dâhil oldukları izah edilmelidir. Asya'da devrimci diplomasinin 1921 ilkbaharında devletlerarası bir ni-

26 Daphne Josselin ve William Wallace, haz., *Non-State Actors in World Politics* (New York: Palgrave Macmillan, 2002); Richard Langhorne, "The Diplomacy of Non-State Actors." *Diplomacy and Statecraft* 16, no. 2 (2005): 331–39.

27 Andreas Osiander, "Sovereignty, International Relations, and the Westphalian Myth," *International Organization* 55, no. 2 (2001), 251–87; Fred Halliday, "The Romance of Non-State Actors." *Non-State Actors in World Politics*, haz. Daphne Josselin ve William Wallace (New York: Palgrave Macmillan, 2002), s. 21–37.

28 Stephen D. Krasner, *Sovereignty: Organized Hypocrisy* (Princeton: Princeton University Press, 2001).

telik kazanmasına paralel olarak İttihatçıların uluslararası sistemden dışlanması da, incelenmeyi hak etmektedir ki, bunun için İttihatçı liderlerin yaşam öykülerini konu alan biyografik anlatıların ötesine geçmek durumundayız.[29]

Bâb-ı Âli'den Berlin'e İttihatçı Sürgünü

Cihan Harbi'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilgisiyle sonlanmasını, Talât Paşa "b...ku yedik!", Enver Paşa "oyunu kaybettik" diyerek, Cemal Paşa da gözyaşları ile karşılamışlardı.[30] Endişeleri ve hüsranları sebepsiz değildi. Cihangir hayaller ile kurtarmaya yemin ettikleri imparatorluğu körü körüne felâkete sürüklemişlerdi. İttihatçı liderler, haklarında verilecek muhtemel idam hükümlerinden yakayı kurtarmak için Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından hemen sonra, 1-2 Kasım 1918 gecesi gizlice yurtdışına kaçtılar.[31] Arkalarında öfke dolu bir gürûh bırakmışlardı.[32]

Yurtdışına Almanların yardımıyla kaçan İttihatçı kadro, gizlice Almanya'ya geçerken gruptan son anda ayrılan Enver Paşa, Almanların muhalefetine rağmen Kafkasya'ya geçmek için Kırım'da saklanmıştı.[33]

29 Enver Paşa hakkında Şevket Süreyya Aydemir'in *Enver Paşa: Makedonya'dan Orta Asya'ya*, 3 cilt (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1970-1972) biyografisinden sonra popüler tarih alanında sayısız kitap yazılmıştır. Bunlardan en önemlisi kuşkusuz olarak Murat Bardakçı'nın geçtiğimiz yıllarda yayınladığı *Enver* (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2015) çalışmasıdır.

30 Talât'ın sözlerini aktaran Esat Cemal Paker, *Siyasi Tarihimizde Kırk Yıllık Hariciye Hatıraları*, 3. baskı (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2001), 110; Enver Paşa'nın (İstanbul) Kafkasya'daki kardeşi Nuri Paşa'ya mektubu, 2 Ekim 1918, aktaran Aydemir, *Enver Paşa*, III, 442–443; Cemal'in gözyaşlarını aktaran Falih Rıfkı Atay, *Zeytindağı* (İstanbul: Pozitif Yayınları, 2009), s. 19.

31 Yurtdışına kaçan İttihatçı kadronun seçiminin Ermeni meselesi ile bağlantılı olduğu malumdur, mesela bakınız: Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşu: İttihat ve Terakki Kâtibi Umumisi* (İstanbul: Destek Yayınları, 2010), 168–69. Yargılamalar için bakınız: Vahakn N. Dadrian ve Taner Akçam, *"Tehcir ve Taktil": Divan-ı Harb-i Örfî Zabıtları, İttihad ve Terakki'nin Yargılanması 1919–1922* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008).

32 Bu eleştiriler için mesela bakınız: Refik Halit, "Efendiler Nereye," *Zaman*, 6 Kasım 1918.

33 Yurtdışına kaçışlarıyla ilgili bakınız: Hermann Baltzer, "Das romantische Ende der drei großen Türken der Kriegszeit, Talaat, Enver und Dschemal Pascha: Eine Erinnerung an den 1. November 1918, von Kapitänleutnant a.D. Baltzer, Leipzig, s.Z. Admiralstaboffizier im Stab der deutschen Mittelmeerdivision in Konstatinopel," *Orient-Rundschau*, Ekim (1933), 121–22; Enver Paşa'nın Kırım'dan Berlin'deki kardeşi Kamil Bey'e mektubu, 12 Kasım 1918, Türk Tarih Kurumu Arşivi (kısaca TTK), Enver Paşa Koleksiyonu (kısaca EP) 01-34, ayrıca aktaran Arı İnan, haz., *Enver Paşa'nın Özel Mektupları*

Berlin'e varan İttihatçı liderler ise, aşina oldukları ve güvendikleri Alman İmparatorluğu'nun yerinde bir iç savaşı andıran Kasım Devrimi'ni ve henüz yeni kurulmuş Almanya Cumhuriyeti'ni bulmuşlardı.[34] Bildikleri dünya düzeni İttihatçıların gözlerinin önünde Alexander Meydanı'nda sıkılan kurşunlarla ve sokaklarda kurulan barikatlarla altüst olmaktaydı. İttihatçı liderlerin Berlin'de geçirdikleri sürgün yıllarında değişen dünya düzeninde nerede ve nasıl konumlanacakları henüz meçhûldü.[35]

Her şeye rağmen İttihatçı liderlerin sürgün hayatlarının bilindik siyasî mültecilikten çok farklı gelişeceği en başından belliydi. İttihatçıların Almanya'daki sürgün hayatı biçimsel olarak Cihan Harbi'nden sonra makamlarını ve ülkelerini terk etmek durumunda kalan diğer devlet liderlerinden farklı bir durum teşkil eder. Almanya Cumhuriyeti'nin ilanıyla birlikte Kayser II. Wilhelm, tahttan çekilip maiyetiyle beraber tarafsız olan Hollanda'ya siyasî mülteci olarak sığınır.[36] Avusturya-Macaristan imparatoru Kayser Karl ise, önce yeni hükümetin baskısıyla devlet işlerinden apar topar çekilip ailesi ile beraber İngiliz muhafazası altında hanedanlığa ait bir yazlık şatoda siyasal çalkantıların yatışmasını bekler; ancak siyasî baskılar nedeniyle bir diğer tarafsız ülke olan İsviçre'ye sığınır.[37] İttihatçıların, durumu bu örneklerden çok farklı bir nitelikteydi. Onlar,

---

(Ankara: İmge Kitabevi, 1997), s. 71; Alman makamlarının, Enver'in Kafkasya'ya geçme teşebbüsünü engelleme niyetleri için bakınız: Waldburg'dan (İstanbul) Alman Dışişleri Bakanlığı'na (Berlin) telgraf, 3 Kasım 1918, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (kısaca PA-AA), R 13805, 17–18; Kurt von Lersner'den (Spa) Alman Dışişleri Bakanlığı'na (Berlin) telegraf, 5 Kasım 1918, PA-AA, R 13805, 24; Albert Hopman, *Das Kriegstagebuch eines deutschen Seeoffiziers* (Berlin: Scherl Verlag, 1925), s. 312.

34 Talât Paşa'dan (Berlin) Enver Paşa'ya (Kırım) mektup, 29 Kasım 1918, TTK, EP 1-84; Talât Paşa'dan (Berlin) Enver Paşa'ya (Kırım) mektup, 26 Şubat 1919, Murat Bardakçı, haz., *Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi: Sadrazam Talât Paşa'nın Özel Arşivinde Bulunan Ermeni Tehciri Konusundaki Belgeler ve Hususî Yazışmalar* (İstanbul: Everest, 2009), s. 162; Dr. Nâzım, İstiklâl Mahkemesi tutanakları, 8 Ağustos 1926, Ahmet Eyicil, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Liderlerinden Doktor Nazım Bey (1872–1926)* (Ankara: Gün Yayıncılık, 2004), 328; Arif Cemil Denker, *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*, hz. Yücel Demirel (İstanbul: Arma Yayınları, 1992), s. 17–18.

35 Sabine Mangold-Will, *Begrenzte Freundschaft: Deutschland und die Türkei, 1918–1933* (Göttingen: Wallstein Verlag, 2013), s. 41–65.

36 John C. G. Röhl, *Wilhelm II.: Der Weg in den Abgrund 1900-1941* (Münih: C.H. Beck Verlag, 2008), s. 1246–7.

37 Wilhelm Brauneder, "'Ein Kaiser abdiziert doch nicht zum Scheine!' Der Verzicht Kaiser Karls am 11. November 1918," *Thronverzicht: Die Abdankung in Monarchien vom Mittelalter bis in die Neuzeit*. haz. Susan Richter ve Dirk Dirbach, 123–40, (Köln: Böhlau 2010).

Avrupa devletlerinin kraliyet aileleri ile akraba olan bir hanedanın üyeleri değillerdi. İhtilâl ve darbe ile devletin başına geçmiş komitacı ruhlu ve orta sınıf memur ve subay kökenli bir gruptan ibarettiler. İtilaf devletlerinin gözünde İttihatçılar, pek de haksız olmayan sebeplerden ötürü her fırsatta Büyük Güçlere kafa tutmuş, sürekli komplolar ve dolaplar çevirmiş ve şovenist politikalarla Hristiyan azınlıkları ezmiş ve katletmiş bir diktatör kadrosunu temsil ediyorlardı.[38] Bu kötü şöhretin farkında olan İttihatçı liderler, tarafsız bir ülkeye siyasî mülteci olarak sığınmadılar. Belki de bir öngörünün neticesi olarak 11 Ocak 1917'de imzaladıkları iade-i mücrimin antlaşması gereğince korunma altında olacaklarını umdukları Almanya'ya sığınmayı tercih etmişlerdi.

İttihatçıların gizlice Almanya'ya sığındıkları dedikodusu çıkınca, Berlin'deki Türk gençleri bunu protestoyla karşıladılar. Türk gençlerinin sık buluştukları Kant Sokağı 8 numarada yer alan Türk Kulübü'nde özellikle 19 Kasım 1918 gecesi ateşli tartışmalar yaşandı.[39] Bir tarafta, Kiel'deki bahriyeli ayaklanmalarından beri Kasım Devrimi'nde ortaya çıkan çatışmalara dâhil olmuş ve daha sonra Türkiye İşçi ve Çiftçi Fırkası'nın kuruluşunda yer alacak olan sosyalist bir kadro vardı.[40] Diğer tarafta ise, o dönem Enver ve Talât ile arası açık olan İttihatçı "hatibi" Hamdullah Suphi (Tanrıöver) önderliğindeki savaş neticesiyle hüsrana uğramış milliyetçi gençler bulunmaktaydı.[41] Her iki grup İttihatçı liderleri şiddetle eleştirdiği halde İttihatçı paşalara ne yapılması gerektiği konusunda anlaşamıyordu. İttihatçı liderler Berlin'de yakalanıp linç edilmeli ya da kurulacak halk mahkemelerinde yargılanıp asılmalı mıy-

38 Yenen, "Elusive Forces in Illusive Eyes," s. 790–93.

39 Denker, *İttihatcı Şeflerin Gurbet Maceraları*, 19; Gerhard Müller, Türk Kulübü'ndeki olaylar hakkında Alman Dışişleri Bakanlığı'na rapor, 22 Kasım 1918, PA-AA, R 13758, 230–32.

40 Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar I: (1908–1925)* (İstanbul: Berdan Yayınları, 2000), s. 293–30.

41 Hamdullah Suphi'nin Almanya Şansölyesi Friedrich Ebert'e telgrafı, 19 Kasım 1918, PA-AA, R 13758, 230–32. Hamdullah Suphi'nin Berlin faaliyetleri için bakınız: Denker, *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*, s.19–22, 28–9, 34; Vedat Nedim Tör, *Yıllar Böyle Geçti: Anılar* (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1976), s. 7–10; Vâlâ Nureddin, *Bu Dünyadan Nâzım Geçti*, 2. baskı (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1969), s. 62–65. Hamdullah Suphi, Ziya Gökalp ile çekişmesinden dolayı Talât ve Enver Paşalarla ters düşmüştü ve Cemal Paşa tarafından Türk Ocakları müfettişi olarak Berlin'e gönderilmişti. Bakınız: Erol Köroğlu, *Ottoman Propaganda and Turkish Identity: Literature in Turkey During World War I* (Londra: I.B. Tauris, 2007), s. 216, dipnot 71.

dılar yoksa Osmanlı veya İtilaf makamlarına mı teslim edilmeliydiler. Tartışmaları 26 Kasım gecesi iyice ateşleyen yazar Safveti Ziya, İttihatçı liderlerin 800.000 Ermeni'nin katliamı ve insanlığa karşı suçlardan ötürü yargılanmaları amacı için bir komite dahi kurmuş ve Alman makamlarına notalar yazmıştı.[42] Protesto telgrafları ayrıca Cenevre gibi Türk nüfusunun yoğun olduğu Avrupa kentlerinden Berlin'e ulaşmaktaydı.[43] Artık devlet adamı olma vasfını yitirmiş, pek çok insan için kaçak savaş suçluları olarak görülen İttihatçı liderler, devrimle çalkalanan eski müttefiklerinin insafına sığınmışlardı.

Alman makamları, Talât ve Enver Paşaları suçları ne olursa olsun koşulsuz olarak Osmanlı ve İtilaf devletlerinin tutuklama ve teslim taleplerinden korumaya kararlıydılar. Ne Kasım Devrimi, ne de Sosyal Demokratlar tarafından cumhuriyetin ilan edilmiş olması bu tutumu pek değiştirmeyecekti. Ancak "Ermeni ve Arap meselelerine bulaşmış" addedilen Dr. Nâzım, Dr. Bahaeddin Şakir, Cemal Paşa, Bedri ve Azmi Beyler gibi İttihatçıları siyasî mülteci olarak kabul etmeye en başından beri olumsuz bakılıyordu.[44] Bu kişiler ortadan kaybolmak için devrim kargaşasında olan Münih'e veya sahte pasaportlar ile İsviçre'ye geçmişler ama daha sonra birer birer tekrar Berlin'e döneceklerdi.[45] Haklarında yasal olarak Osmanlı makamlarının iade talep ettikleri bu diğeri hakkında Alman makamları bilinçli olarak görmezden gelme politikası gütmekteydi.[46] Her ne kadar Berlin Osmanlı Sefiri Rıfat Paşa, Berlin'in göbeğinde Herkül Köprüsü'nde yürürken

42 Gerhard Müller, Türk Kulübü'ndeki toplantılar ile ilgili Alman Dışişleri Bakanlığı'na ilave rapor, 26 Kasım 1918, PA-AA, R 13805, 189–91; Berlin Türk Komitesi, Alman Dışişleri Bakanı Heinrich Solf'e nota, 20 Kasım 1918, PA-AA, R 13805, 50; Safveti Ziya Bey'den Berlin Osmanlı Sefiri Rıfat Paşa'ya mektup, 6 Ocak 1919, PA-AA, R 13805, 151; Rıfat Paşa'dan (Berlin) Osmanlı Hariciye Nezareti'ne telgraf, 20 Kasım 1918, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (kısaca BOA), HR.SYS.2321.1; "Die geforderte Auslieferung der jungtürkischen Führer," *Berliner Tageblatt*, 25 Kasım 1919.

43 Kemal Midhat'ın Cenevre'den Almanya Şansölyesi Friedrich Ebert'e telgrafı, 26 Kasım 1918, PA-AA, R 13805, 88–89; *La Tribune de Genève*, 28 Kasım 1918.

44 Talât Paşa'dan (Berlin) Enver Paşa'ya (Kırım) mektup, 26 Şubat 1919, Bardakçı, *Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi*, 162; Freiherr Hilmar von dem Bussche-Haddenhausen'dan (Berlin) Alman Sefareti'ne (İstanbul), 12 Kasım 1918, Zentrum Moderne Orient (kısaca ZMO), Nachlass Gerhard Höpp (kısaca NGH) 07-03, 58.

45 Denker, *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*, s. 27.

46 Alman Dışişleri Bakanlığı, Berlin'deki Osmanlı Sefiri Rıfat Paşa'ya sözlü nota, 4 Mart 1919, PA-AA, R 13805, 221–22. Ayrıca bakınız: BOA.HR.SYS.2320.7.

Dr. Bahaeddin Şakir ile Azmi Beyleri kol kola yürürken bizzat görmüş olduğunu Alman muhatabına bir notayla bildirmiş olsa da tüm bu çabalar nafile kalacaktı.[47] İstanbul Hükümeti'nin, aranan şahısların suçlarını kanıtlayan hukukî belgeleri Alman makamlarına aylarca ulaştıramamış olmasından dolayı Almanların elinde soruşturmayı bırakmak için resmî bir bahane mevcuttu.[48] Rıfat Paşa, bu konudaki başarısızlığından dolayı İstanbul'a çağrıldı ve Berlin Sefareti kapatıldı.[49] Neticede Alman makamları yalnızca yarı-resmî olarak İttihatçıların Almanya'da ikametine göz yummaktaydı. Savaş ve devrim kargaşasını üstünden daha henüz atamamış Almanya için bu yardım, devlet kademelerinde görev yapan kimi sivil ve askerlerden oluşan bir şebekenin eski silah arkadaşlarına bir vefa borcu şeklinde gerçekleşmekteydi. Bu şebekenin dışında da İtilaf devletlerinin savaş tazminatı taleplerine muhalif olan birçok Alman siyasetçi veya memur İttihatçıları koruyarak pasif direnişte bulunuyordu. Leipzig savaş suçları davasında İtilaf makamları da ilk başta Almanya'dan talep etmiş oldukları savaş suçluları listesinde dokuz İttihatçıya yer vermişlerdi. Ancak muhtemelen Ermeni meselesinin gündemden yavaşça kaybolmasıyla İttihatçılar daha sonra bu listeden çıkartılmıştı.[50]

Bu süre zarfında Talât Paşa önce Berlin'in biraz dışındaki Dr. Sinn Sanatoryumu'nda aylarca istirahat etmiş ve yeni teşhis edilen şeker hastalığı tedavisine başlamıştı.[51] Prensip olarak Talât, mütareke ve devrim süreçlerinin sakinleşmesini ve siyasî konjonktürün normalleşmesini bekliyordu.[52] Kırım'dan Kafkasya'ya geçmeye çalışan Enver Paşa'ya yazdığı bir mektupta Talât, sürgün stratejisi konusunda şu tavsiyede bulunmuştu:

47 Rıfat Paşa'nın Alman Dışişleri Bakanlığı'na sözlü notası, 17 Nisan 1919, PA-AA, R 13805, 288.

48 Alman Dışişleri Bakanlığı, Berlin'deki Osmanlı Sefiri Rıfat Paşa'ya sözlü nota, 27 Haziran 1919, PA-AA, R 13805, 294–95.

49 Denker, *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*, s. 22; PA-AA, R 1736.

50 Gerd Hankel, *Die Leipziger Prozesse: Deutsche Kriegsverbrechen und ihre strafrechtliche Verfolgung nach dem Ersten Weltkrieg* (Hamburg: Hamburger Edition, 2003), s. 41, dipnot 3; Gary Jonathan Bass, *Stay the Hand of Vengeance: The Politics of War Crimes Tribunals* (Princeton: Princeton University Press, 2000), s. 117.

51 Talât Paşa'nın (Berlin) İsviçre'de Cavid Bey'e mektubu, 27 Eylül 1919, Yalcın ve Kocahanoğlu, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, s. 143; Denker, *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*, s. 33–34.

52 Aydemir, *Enver Paşa*, III, s. 472.

> Senin öyle serseri serseri dolaşmaklığından bir faideli netice çıkacağını ve hattâ Kafkasya'ya gitmeye muvaffak olsan dahi yine bir faide te'min edilemeyeceğini zannediyorum ve şahsını tehlikeye koyacağını hissediyorum. İşine ve mülâhazâtına karışmaya hakkım yok, istediğin gibi hareket edebilirsin, yalnız ben kendi mülâhazâtım olarak Almanya'ya gelmeyi ve burada vaziyeti takip ve âtîyi görerek hareket etmenizi muvafık buluyorum.[53]

Talât'ın Berlin'de ve diğer Avrupa kentlerine seyahatlerinde gözlemlediği vaziyette, bir yandan sosyalistler ve komünistler mazlum halklara yardım eli uzatmaktaydı; diğer yandan savaştan yenik çıkmış rövanşistler, militaristler ve milliyetçiler İtilaf devletlerine meydan okumaya devam etmek niyetindeydiler. Nitekim Talât, Berlin'deki bu iki zıt kutbun siyasî kulislerine dâhil olmaktan geri kalmayacaktı.

Talât'ın siyasî olarak öncelikli meselesi, Cihan Harbi ve özellikle Ermeni meselesine ilişkin olarak Osmanlı Devleti'nin, İttihat ve Terakki'nin ve kendi adının temize çıkartılmasıydı. Amsterdam'da Sosyalist Enternasyonal Genel Sekreteri Belçikalı sosyalist Camille Huysmans ile Ermeni meselesini tartışmış ve uluslararası propagandanın önemini kavramıştı.[54] Hatıratını yazması da bu dönemde Ermeni meselesi konusundaki nefsi müdafaa faaliyetlerinin önemli bir parçasıdır.[55] Bern'deki Sosyalist Enternasyonal Kongresi'ne Cavid Bey'i göndermiş ancak Türkiye resmî olarak temsil edilmediğinden dolayı Gürcü delegasyonundan eski Hariciye Nazırı Akaki Chkhenkeli ile gayr-ı resmî bir ittifak oluşturulmuş böylece Kongre'de Ermenilere karşı muhalefet yapılmıştı.[56] Lahey'de eski Ahrar Fırkası Kâtip-i Umumîsi Nureddin

53 Talât Paşa'nın (Berlin) Enver Paşa'ya (Kırım) mektubu, 26 Şubat 1919, Bardakçı, *Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi*, s. 162.

54 Şakib Arslan, *Emir Şekib Aslan ve Şehid-i Muhterem Enver Paşa*, s. 113; Denker, *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*, s. 23–24; Talât Paşa'nın (Berlin) Mustafa Kemal Paşa'ya (Ankara) mektubu, 22 Aralık 1919,
Yalçın ve Kocahanoğlu, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, s. 207–208.

55 Hatıratın mazeret kurgusunun analizi için bakınız: Hülya Adak, "Identifying the 'Internal Tumors' of World War I: Talat Paşa'nın Hatıraları [Talat Paşa's Memoirs], or the Travels of a Unionist Apologia into 'History'," *Räume des Selbst: Selbstzeugnisforschung transkulturell*, haz. Andreas Bähr, Peter Burschel ve Gabriele Jancke (Köln: Böhlau, 2007), s. 151–69.

56 İsviçre'deki Türklerin faaliyetleri ile ilgili rapor, 26 Şubat 1919, PAAA, R 13805, 195; Emir Şakib Arslan'ın (Bern) Enver Paşa'ya (Berlin) mektubu, 11 Aralık 1919, Murat Bardakçı, haz., *İttihadçı'nın Sandığı: İttihat ve Terakki Liderlerinin Özel Arşivlerindeki Yayınlanmamış Belgeler ile Atatürk ve İnönü Dönemlerinde Ermeni Gayrimenkulleri Konusunda Alınmış Bazı Kararlar* (Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2013), s. 476; Talât Paşa'nın (Berlin) Mustafa Kemal Paşa'ya (Ankara) mektubu, 22 Aralık 1919, Yalçın ve

Ferruh yönetiminde Avrupa basınına Türkiye lehine haber yetiştiren bir istihbarat bürosuyla Dr. Bahaeddin Şakir, Dr. Nâzım ve Azmi Bey bağlantı kurmuşlardı.[57] İttihatçılar, Berlin'de Talât Paşa'nın evinin yakınlarında bir başka istihbarat bürosunu bizzat kendileri kurmuşlardı.[58] Benzeri istihbarat büroları ve kulüpler aynı dönemde çeşitli Avrupa kentlerinde farklı şekillerde kurulmaktaydı veya mevcut oluşumlar gevşek bir şebeke dâhilinde benzer şekillerde faal olmaya başlamıştı. Bu tarz ulusaşırı siyasî faaliyetler sadece İttihatçılara mahsus olmaktan ziyade Avrupa'daki Türk ve Müslüman diasporasının Mütareke döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması aleyhinde yaptıkları "sivil diplomasi" dalgasının bir parçasıydı.[59]

Bu tarz ulusaşırı ve uluslararası faaliyetler, İttihatçıların siyasî ufkunu da genişletmekteydi. Örneğin Talât Paşa'nın Berlin'deki yaverlerinden Arif Cemil (Denker), Alman, İrlanda, Hint ve Mısır milliyetçileri ile beraber konuşmacı olarak Nisan 1919'da Berlin Adlon Hotel'de düzenlenmiş olan ve özellikle İngiltere'yi hedef alan Mazlum Halklar Konferansı'na katılmıştı.[60] "Ben ümid-i âtîyi güneşin doğduğu tarafta görüyorum.

Kocahanoğlu, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, 208. Ayrıca Reşit Saffet (Atabinen), nam-ı diğer Kara Şemsi, Bulgar delegasyon tarafından kongrede temsil edilmişti. Herbert Diel, "Bern Sosyalist Kongresi'nde Şark Temsilcileri," 21 Şubat 1919, PA-AA R 14553; Reşit Saffet [Atabinen], *Le prolétariat turc au Congrès socialiste international de Berne, 1919* (Bern, 1919).

57 "Hollanda'da İttihad ve Terraki Entrikaları," 26 Haziran 1919, FO 371/4142/94226, 97; Asım Süreyya İloğlu'nun Cenevre Türk Yurdu Kulübü'ne mektubu, 22 Kasım 1919, aktaran Selim İlkin ve İlhan Tekeli, "Kurtuluş Savaşında Talat Paşa ile Mustafa Kemal'in Mektuplaşması," *Belleten* 44, no. 174 (1980): 338.

58 Berlin'deki bu istihbarat bürosu için bakınız: Denker, *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*, 131; Mehmed Zeki Bey, *Raubmörder als Gäste der Deutschen Republik: Sensationelle Enthüllungen über die türkische Verbrechergesellschaft, bekannt unter dem Namen 'Komitee für Einheit und Fortschritt' (Comité Union et Progrès)* (Berlin: Verlag 'Die Verteidigung', 1920), 113; Richard Euringer, *Der Serasker: Envers Ende, Irrfahrt und Kampf eines kühnen Türken* (Hamburg: Hanseatische Verlagsanstalt, 1939), s. 57.

59 Bu Cihan Harbi sonrası Türk ve Müslüman sivil diplomasi dalgasının da uluslararası tarih perspektifinden çalışılması gerekmektedir. Bu konuda örnek alınması gereken bir çalışma olarak bkz.: Erez Manela, *The Wilsonian Moment: Self-Determination and the International Origins of Anticolonial Nationalism* (Oxford: Oxford University Press, 2009). İsviçre'deki Türklerin siyasî faaliyetlerinden ziyade siyasî görüşleri için bky.: Hans-Lukas Kieser, "La 'Grande Guerre' vue par la diaspora turque en Suisse (1918–1922)," in *The First World War as Remembered in the Countries of the Eastern Mediterranean*, hz. Olaf Farschid, Manfred Kropp ve Stephan Dähne (Beirut: Ergon Verlag, 2006), s. 231–46

60 Konuşma metinleri daha sonra kitap halinde yayınlanmıştır, bakınız: *Das Selbstbestimmungsrecht der Unterdrückten: 14 Reden der Kundgebung gegen Völkerknechtung in Berlin am Pfingstsonnabend 1919* (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1919).

Bütün varlığımızla oralarda çalışmak ve kuvvetlenmek lâzımdır," diye yazan Talât Paşa da artık 1919 yılının sonuna gelindiğinde Şark'ta daha büyük siyasî manevralar için doğru zamanın geldiğine kanaat getirmişti.[61] Bu açılımın iki hedefi vardı: Bir yandan Müslüman âleminde ortaya çıkan istiklâl ve ihtilâl hareketleri desteklenecek, diğer yandan bu gibi ihtilâlci faaliyetler için Sovyet Rusya'nın yardımı aranacaktı. İttihatçı liderler 1919 yılının ilerleyen aylarında Almanya ve İsviçre'de bulunan ve Müslüman ülkelerden gelmiş olan ihtilâlcileri ve milliyetçileri bir araya getirerek daha sonra İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı ismini alacak olan yeni bir örgütlenmeye giriştiler.[62] O dönemde Berlin'de kurulan Şark Kulübü de İttihatçıların Mütareke döneminde takip ettikleri ittihad-ı İslâm politikasının sivil bir örgüt çerçevesinde devam ettirilmesi teşebbüsüydü.[63] Enver Paşa, İstanbul'dan ayrılmadan hemen önce adamlarına Teşkilat-ı Mahsusa'nın "Umum Âlem-i İslâm İhtilâl Teşkilâtı" adı altında faaliyetlerine devam etmesi emrini vermişti.[64] Talât Paşa'nın emri ile kurulan Karakol Cemiyeti'nin kuruluş ilkesi öncellikle "Avrupa Kapitalizm ve Emperyalizmi Aleyhine Asya İhtilâl-i Umumisi" olarak ifade edilmiş ama daha sonra "Hukuk-ı Beşer ve İstiklâl-i Millîyi Muhafaza Eder" olarak değiştirilmişti.[65] Gerek Cihan Harbi'nde yürütülen cihad-ı ekber politikaları, gerek Trablusgarp müdafaasından itibaren Teşkilât-ı Mahsusa yapılanmasının İslâm âleminde yürüttüğü faaliyetler sayesinde, İttihatçıların anti-emperyalist, Müslüman milliyetçisi ve komitacı bir ihtilâl programı yürütmeye gayet alışkın olduğunu unutulmamalıdır.

---

61 Talât Paşa'nın (Berlin) Cemal Paşa'ya (Münih) mektubu, 21 Aralık 1919, Yalçın ve Kocahanoğlu, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, s. 186.

62 Dr. Nâzım, İstiklâl Mahkemesi tutanakları, 8 Ağustos 1926, Eyicil, *Doktor Nazım Bey*, s. 328.

63 Denker, *İttihatcı Şeflerin Gurbet Maceraları*, 41–42; Omer Kiazim, *Angora et Berlin: Le complot germano=kémaliste contre le Traité de Versailles* (Paris: L'Édition Universelle, 1922), s. 105; Gerhard Höpp, *Arabische und islamische Periodika in Berlin und Brandenburg 1915–1945: Geschichtlicher Abriß und Bibliographie* (Berlin: Verlag Das Arabische Buch, 1994), s. 26; Zafer Toprak, "Bolşevik İttihatçılar ve İslam Kominterni: İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı (İttihad-ı Selamet-i İslam)," *Toplumsal Tarih* 8, no. 8 (1997): 8; Kaya Karan, *Türk İstihbarat Tarihi:Yıldız İstihbarat Teşkilatı ve Teşkilat-ı Mahsusa'dan MİT'e* (İstanbul: Truva Yayınları, 2008), s. 133.

64 Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, ed. Samih N. Tansu (İstanbul: Sebil Yayınevi, 1996), s. 165–68.

65 Betül Aslan, "Yeni Belgeler Işığında Karakol Cemiyeti, Uşak Kongresi ve Karakol Cemiyeti'nin Bolşeviklerle Yaptığı Anlaşma," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 4, no. 1 (2004), s. 36.

Nihayet İttihatçıların sürgün hayatlarının komitacı bir karaktere sahip olduğu da söylenebilir. Takma adlar kullanmak, sahte evrak taşımak ve şifreli mektuplar yazmak durumunda olan İttihatçılar, bir yandan ayrıcalıklı siyasî mülteci muamelesi talep ederken, diğer yandan gizli faaliyet gösteren bir ihtilâlci kadro yapılanmasına sahiptiler. İttihatçıların sürgün tecrübesi, bir bakıma eski Hamidiye yıllarındaki Jön Türk sürgünlerini veyahut İttihatçıların Makedonya'daki komitacılık faaliyetlerini çağrıştırmaktaydı. Talât ve Enver'in 1908 öncesinden kalma komitacı takma adlarını tekrar kullanmaya başlamış olmaları da bunun sembolik bir kanıtıdır. Her ne kadar Berlin'de oldukları dedikodusu hızlıca yayılmış olsa da, onlar belli başlı gizlilik prensiplerine sadık kalmışlardır. 1919 yazında Berlin'e varmış olan Enver Paşa, dostlarından eski Bahriye Ataşesi Hans Humann'ın kardeşi olan Maria Sarre'ye ait villanın çatı katında gizlenmiş, daha sonraları eski Alman Sefiri Wangenheim'ın dul eşinin evinde bir odada saklanmıştır.[66] Enver'den evvel aynı odada Wolfgang Kapp misafir kalmıştı.[67] Kapp ve arkadaşları, Mart 1920'de Berlin'de kısa ömürlü Kapp Darbesi'ni gerçekleştirmişlerdi. Darbe süresince basın toplantılarında rastlanan Talât Paşa, "tecrübeli bir ihtilâl ustası" olarak Alman gözlemcilere darbeyi değerlendirmekten geri kalmamaktaydı.[68] Ama Talât Paşa'nın bu tarz pervasız hareketleri komitacılık kaidelerine ters düşüyordu. Daha sonra Talât Paşa 15 Mart 1921'de bir Taşnak fedaisi tarafından uğradığı suikast sonucu öldürüldüğünde Dr. Nâzım, Talât'ın "tekâyyud prensibini" ihmal etmiş olmasından yakınacaktı.[69] İttihatçı liderlerinin siyasî mülteci statüleri gayrı resmî bir niteliğe sahipken siyasî faaliyetleri gitgide ihtilâlci bir hal almaya başlamıştı.

---

66 Enver'in Humann/Sarre villasındaki günleri ailenin oğlu tarafından kaleme alınmıştır. Hans Sarre, *Von Babelsberg bis Freiburg: Erinnerungen* (Freiburg in Breisgau, 1985), 88–92. Ayrıca bu hatıratı Türkçe'ye aktaran Mustafa Gencer, "Jöntürkler ve Almanya (1918–1923)," *XIV. Türk Tarih Kongresi: Ankara: 9-13 Eylül 2002, Kongreye Sunulan Bildiriler*, 4 cilt, 19–32 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006), III, 28–30.

67 Enver'in Wangenheim'ın evinde Bolşeviklerle komplolar çevirdiği de Harry Kessler'in günlüğünün 10 Mayıs 1920 girdisinde not edilmiştir. Harry Kessler, *Tagebücher: 1918–1937*, 4. baskı, haz. Wolfgang Pfeiffer-Belli (Frankfurt a.M.: Insel-Verlag, 1979), s. 222.

68 Ernst Troeltsch, *Die Fehlgeburt einer Republik: Spektator in Berlin 1918 bis 1922*, haz. Johann H. Claussen (Frankfurt am Main: Eichborn, 1994), s. 128.

69 Dr. Nâzım'ın (Berlin) Enver Paşa'ya (Moskova) mektubu, 27 Mart 1921, Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam*, s. 169.

Devrimci Diplomasinin Dayanılmaz Muğlaklığı

İttihatçı liderlerin devrimci diplomasi hamlesi 1919 yazının sonlarına doğru Talât ve Enver Paşaların Berlin'de Moabit hapishanesinde mahkûm olan Bolşevik lider Karl Radek ile gizlice görüşmeleriyle başladı.[70] Bu gizli görüşmelerde öngörülen Bolşevik-İttihatçı ittifakı taslağını onaylamak için İttihatçı liderler, Moskova'ya Enver Paşa liderliğinde bir delegasyon yollamaya karar verdiler. Fakat Enver Paşa, o dönem devam etmekte olan Rusya-Polonya savaşı nedeniyle sürekli ertelenen Rusya seyahatini altı uçak kazasından ve Litvanya ile Letonya'da olmak üzere iki kere tutuklanıp hapsedildikten sonra ancak 15 Ağustos 1920'de, yani Radek ile konuştuktan neredeyse bir sene sonra tamamlayabildi.[71] İlk olarak Enver'in amcası Halil Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın yetkisiyle "Küçük Asya Hükümetinin temsilcileri" sıfatıyla Moskova'ya gelmişti.[72] Sovyet Rusya'dan Ankara Hükümeti'ne gönderilecek olan ilk silah ve mühimmat tedariki Halil Paşa'nın girişimleri sayesinde gerçekleşecekti.[73] Çiçerin, Halil Paşa ve heyetiyle görüştükten sonra Lenin'e şöyle yazmaktaydı: "Geniş perspektiflerin büyüsüne kapılıp gücümüzün sınırlarını aşan maceralara atılmamakta fayda var. Bu çekinceyle birlikte söylemem gerekir ki, Türkiye Büyük Millet Meclisi ile yakınlaşma, yürüttüğümüz siyasetin Doğu'da çok büyümesine yardımcı olabilir."[74] Ankara Hükümeti'ne Halil Paşa tarafından ulaştırılan bir mesajda da "Hariciye Komiseri Çiçerin Bolşeviklerin Anadolu'daki millî harekete yardım etmek esasını kabul ettiklerini ve misal olarak Afgan harekât-ı milliyesini takviye ettiklerini beyan etmiştir" diye bildirilmekteydi.[75]

---

70 Karl Radek, "Nojambr: Iz vospominanij," *Krasnaja Nov*, no. 10 (1926), s. 152, aktaran Edward H. Carr, "Radek's 'Political Salon' in Berlin 1919," *Soviet Studies* 3, no. 4 (1952), s. 419.

71 Bu bir senelik sürecin ayrıntıları için bakınız: Yenen, "The Young Turk Aftermath," s. 196–257.

72 Arkhiv vneshnei politiki Rossiiskoi Federatsii (kısaca AVP RF), f.04 Çiçerin Sekreteryası, op. 39, dosya 232, d. 52987, b. 2, aktaran Arsen Avagyan, "Kemalistler, İttihatçılar ve Bolşevikler I: Kurtuluş Savaşı'nda Ankara-Sovyet İlişkileri," *Toplumsal Tarih* 23, no. 159 (2007), s. 18.

73 Şevket Süreyya Aydemir'in "Son Osmanlı Paşası Halil Paşa'nın Hatıraları" başlıklı *Akşam* gazetesinde 10 Ekim – 29 Aralık 1967 tarihleri arasında yayınlanan serisinden aktaran Bardakçı, *Enver*, s. 227.

74 Çiçerin'in Lenin'e mektubu, 16 Mayıs 1920, AVP RF, f.04 Çiçerin Sekretaryası, op. 39, dosya 232, d. 52987, s. 3, aktaran Avagyan, "Kemalistler, İttihatcılar ve Bolşevikler I," s. 19.

75 Erkân-ı Harbiye-i Umûmîye Reisi İsmet Bey'in (Ankara) Lazistan Mebusu Osman Beyefendi'ye (Rize) mektubu, 30 Haziran 1920, Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih

Enver henüz Letonya hapishanelerinde yatarken Cemal Paşa, Doktor Bahaeddin Şakir ve Bedri Bey 500 Rus savaş esiri ile beraber vapur ve tren vasıtasıyla 27 Mayıs 1920'de Moskova'ya varmışlardı.[76] Moskova'ya vardıktan hemen sonra Halil Paşa ile de birleşen Cemal Paşa, ilk olarak çoktan Rusya'ya dönmüş olan ve artık Komintern Yürütme Kurulu'nun sekreteri görevindeki Karl Radek ile görüştü.[77] Çeşitli sosyalist veya ihtilâlci delegasyonlar Moskova'da adeta devlet temsilcileri gibi ağırlanmaktaydı. Cemal Paşa ve arkadaşları da Şeker Kralı Sarayı olarak bilinen Kremlin'in karşısındaki Sofiskaya Naberezhnay 14 numaradaki Dışişleri Komiserliği'nin misafirhanesine yerleştirilmişlerdi. Cemal Paşa'nın, Talât Paşa'ya mektubundan misafirlik statülerinin devlet misafirliği boyutu ortaya çıkıyordu:

> Bu konak bir eski şeker tüccarının sarayıdır. Biz sarayda kâtip dairesini işgal ediyoruz. Bir odada Baha ile Bedri yatıyorlar ve onlara muttasıl bir odada Halil Paşa yatıyor. Diğer bir odasında da ben yatıyorum. Büyük bir de yemek salonumuz var. Litvanyalı bir hizmetçi kadın hizmetimizi görüyor. Her gün sabahları tereyağı, peynir ve çayla beyaz ekmekten ibaret kahvaltımız, öğle ve akşam birer kap et ve sebzemiz, öğleyin de bir tabak çorbamız var. Mükemmelen yiyip içiyoruz. Haftada bir asıl saraydaki hamamda yıkanıyoruz. Her gün birer paket de sigara veriliyor. Hülasa, bütün manasıyla misafiriz. Ve bizi izaz ediyorlar.[78]

İttihatçılara Moskova'da gösterilen bu misafirperverlikten şikâyetçi olanlar da vardı elbette. Türk komünist lider Mustafa Subhi, Moskova'da çıkarttığı *Yeni Dünya* gazetesinde yayınlanan "Misafir Paşalarımız" başlıklı makalesinde İttihatçı liderlerin muğlak olan temsil niteliğinin altını çizerek "bunların kıyamcı Türkiye'yi Sosyalist Rusya'ya bağlayacak siyasî, diplomatik bir hüviyetleri olduğundan bahsetmek yersizdir" diye

---

ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi (kısaca ATASE), İstiklâl Harbi Kolleksiyonu (kısaca İSH), kutu no. 613, gömlek no. 114.

76 Cemal Paşa'nın (Moskova) Talât Paşa'ya (Berlin) mektubu, 11 Haziran 1920, Yalçın ve Kocahanoğlu, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, 236; Cemal Paşa'nın (Moskova) Mustafa Kemal Paşa'ya (Ankara) mektubu, 3 Haziran 1920, Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat-Terakki Erkanı* (İstanbul: Yapı ve Kredi Yayınları, 2010), 12. Ayrıca bakınız: Azade-Ayşe Rorlich, "Fellow Travellers: Enver Pasha and the Bolshevik Government 1918-1920," *Asian Affairs* 13, no. 69 (1982): 291.

77 Cemal Paşa'nın (Moskova) Mustafa Kemal Paşa'ya (Ankara) mektubu, 3 Haziran 1920, Karabekir, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa*, s. 12–14.

78 Cemal Paşa'nın (Moskova) Talât Paşa'ya (Berlin) mektubu, 11 Haziran 1920, Yalçın ve Kocahanoğlu, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, s. 237.

uyarıda bulunuyordu.[79] Yani devrimci diplomaside de bir çeşit devlet veya halk temsili şart koşuluyordu.

Cemal Paşa, Moskova'ya vardıktan bir hafta sonra Dışişleri Komiserliği Şark Şube Müdürü ile bir araya geldi.[80] Cemal Paşa'nın Bolşeviklere yaptığı öneriye göre; kendisi Afgan ve Hindistan devrimci hareketlerini yönetecek, Halil Paşa İran devrimci hareketine liderlik ederken Enver Paşa da Moskova'ya varınca bu harekâta Moskova karargâhından komuta edecekti. Talât Paşa ise, Avrupa'daki ilişkilerden sorumlu olacaktı. İttihatçı liderler, bu ayaklanmaları hariçten idare ederken, daha evvelden Talât Paşa üzerinden göreceli bir mutabakata vardıkları Mustafa Kemal Paşa, hâlâ Osmanlı coğrafyası dâhilinde sayılan Anadolu, Suriye, Irak ve hatta Mısır'daki hareketleri Ankara'dan yönetecekti.[81]

Fakat Cemal Paşa'nın hayalleri kısa bir süre sonra suya düştü. Çünkü kendisi bu iddialı projelerini hevesle Bolşeviklerle paylaşırken Mustafa Kemal Paşa'nın daha evvel İttihatçılara Talât Paşa üzerinden onayladığı dahilî-haricî işbirliğini bozmuş olduğunu öğrendi. Mustafa Kemal Paşa, Kâzım Karabekir Paşa'ya yazmış olduğu bir şifrede, "memleket . . hakkında mesuliyet üzerlerinde bulunmayan Enver Paşa ve refikasının müstakilen ve kendilerince memleket ve millet işlerine müdahalesine müsaade edilemez" diye yazıyordu.[82] Daha sonra yazdığı bir başka telgrafta Mustafa Kemal, yine "Talât, Cemal, Enver Paşaların Büyük Millet Meclisi namına hiç bir teşebbüs-ü siyasiyeye girişmeye salahiyetleri olmadığının ve bizim ile hiç bir muhabere ve münasebetleri bulunmadığının kendilerine" bildirilmesini emrediyordu.[83] Kâzım Paşa gibi İttihatçı liderlere karşı şüpheci birisi dahi Sovyet Rusya ile olan ilişkileri göz önüne alarak bu

79 Mustafa Subhi, "Misafir Paşalarımız," *Yeni Dünya*, no. 4, 12 Temmuz 1920, aktaran Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi: Türkiye Komünistlerinin Rusya'da Teşkilatlanması, (1918–1921)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997), s. 108.

80 Cemal Paşa'dan (Moskova) Talât Paşa'ya (Berlin) mektup, 11 Haziran 1920, Yalçın ve Kocahanoğlu, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, s. 238.

81 Cemal Paşa'nın (Moskova) Mustafa Kemal Paşa'ya (Ankara) mektubu, 3 Haziran 1920, Karabekir, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat-Terakki Erkanı*, s. 12–14.

82 Mustafa Kemal Paşa'nın (Ankara) Kâzım Karabekir Paşa'ya (Erzurum) mektubu, 30 Mayıs 1920, ATASE, İSH, kutu no. 613, gömlek no. 45.

83 Mustafa Kemal Paşa'nın (Ankara) Kâzım Karabekir Paşa'ya (Erzurum) mektubu, 20 Haziran 1920, ATASE, İSH, kutu no. 613, gömlek no. 80.

kararı "fazla ağır gördük" diyerek karşılamıştı.[84] 1920 yazında Mustafa Kemal, Ankara Hükümeti'nin devletleşme politikasını benimsemişti ve bu sebeple İttihatçı liderler gibi iktidar ihtirasında olan bir güruh komitacı ile çalışmaktan artık vazgeçmişti. 23 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisi'nin açılmasıyla Millî Mücadele hareketi artık bir müdafaa-ı millî hareketi olmaktan çıkmış halk temsilini elinde toplamış devrimci bir devlet yapılanması haline gelmişti.[85] Bir mektubunda Cemal Paşa, Büyük Millet Meclisi'nden "Osmanlı-Türk Hükûmet-i İnkılâbiyesi" diye bahsedecekti.[86] Daha sonra Enver Paşa'nın katılacağı Bakü Kongresi'nden bahsederken Mustafa Kemal Paşa, elinde tuttuğu iktidarın ihtilâl hükümeti niteliğini vurgulayarak Meclis'te şöyle diyecekti:

> Bu münasebetle efendiler, yine Şarka ait olan bir noktadan bahsedeceğim. Mesmuu âlileri olmuş olacaktır ki, son günlerde Bakû'de beynelmilel bir kongre yapılmaktadır. Resmî ve gayri resmî vuku bulmakta olan müracaatlarda bizden de oraya murahhaslar davet ediyorlar. Bu davetler doğrudan doğruya halkımıza vuku buluyor. Trabzonlulara, Erzurumlulara, her tarafa birtakım davetnameler geliyor, gönderiliyor. Aldığımız malûmata göre bazı yerlerden, bilhassa, hududa civar yerlerden bazı zevat bu kongreye icabet etmiştir. . . . Binaenaleyh, falan yerde falan, filân ve filân yerlerde yapılan kongreler. Filân, filân, filân münferiden davet olunurlar ve bunlar oraya gider ve orada mevzubahis olan esasatı kabul eder memleket içinde tatbik etmeye başlarsa bu, doğru bir istikamet olamaz. Biz kongrelere de gideriz. Her tarafa gideriz, her şeye iştirak ederiz. Yalnız biz ederiz. Millet gider, yani yalnız milletin mümessillerinden mürekkep olan Meclis gider ve yapılması lâzımgelen şeyi o yapar ve ancak Meclisi âlinizin salâhiyetini haiz olan memurların her hangi kongrede, her hangi bir mahalde herhangi bir cemiyette, herhangi Hükümette yapacağı temas, söyleyeceği söz, vereceği imza makbul ve muteber olmak lâzım gelir.[87]

Cemal Paşa, şaşkınlığını ve hayal kırklığını aslında yakın olduğu Mustafa Kemal Paşa'ya bildirmiş olsa da artık Moskova'da Ankara

84 Kâzım Karabekir Paşa'nın (Erzurum) Mustafa Kemal Paşa'ya (Ankara) mektubu, 24 Haziran 1920, ATASE, İSH, kutu no. 613, gömlek no. 51.

85 Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, 4. gözden geçirilmiş baskı (Londra: I.B. Tauris, 2017), s. 152.

86 Cemal Paşa'nın (Taşkent) Enver Paşa'ya (Moskova) mektubu, 27 Ağustos 1920, ATASE, İSH, kutu no. 570, gömlek no. 58.

87 Mustafa Kemal Paşa'nın Büyük Millet Meclisi'ndeki konuşması, 14 Ağustos 1920, *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi* (kısaca *TBMMZC*), devre I, cilt 3, s. 210.

Hükümeti namına faaliyet gösteremeyeceği kesinleşmişti.[88] Moskova'da çaresiz kalan Cemal Paşa, Bolşevik liderlerini, asıl planı olan Hindistan ihtilâli için çalışmak üzere Afganistan'a gitme fikrine ikna etti.[89] Ancak tam da bu sıralarda İngiliz Hükümeti'nin Afganistan ile tekrar ilişkiye geçmiş olduğu dedikoduları duyulmaktaydı. Diplomatik olarak Afganistan hakikaten de kritik bir dönemeçteydi. Üçüncü İngiliz-Afgan Savaşı'ndan sonra 1919'da imzalanan ve Afganistan'ın istiklâlini temin eden Ravalpindi Antlaşması'ndan beri ilk kez İngiltere ile Afganistan arasında görüşmeler başlamıştı.[90] Taşkent'te Cemal Paşa'yı gelişmelerden dolayı uyaran bir Sovyet Hariciye Komiserliği memuru şöyle diyecekti: "Cemal Paşa, Kâbil'e gidip de ne yapacaksınız? Afganistan bizim için büsbütün kaybolmuştur. . Afganistan-İngiltere ittifakına bir emri vaki nazariyle bakabiliriz. O halde sizin Kâbil'e gitmeniz bilkülliye faydasız ve belki de muzır olur. Zira Afganlılar sizi tutup İngilizlere teslim bile edebilirler."[91] Ama bu uyarılar Cemal'i yolundan döndüremeyecekti. Afganistan yolunda, Taşkent'ten Mustafa Kemal Paşa'ya yazmış olduğu bir mektupta Cemal Paşa, İngilizlere karşı amacını şöyle açıkladı:

> Bir ân evvel Afganistan'a gitmek; Afgan Emiri'ne böyle bir fikr-i mütâlaanın cinayetkâr safhalarını güzelce tasvir etmek ve onu Şark siyasî istihlâsının yegâne çâresi olan İngiliz düşmanlığına sevk ve imâle etmek ve bu sâyede Hindistan hududlarında Hindistan ihtilâlcileri için bir yol, bir geçidgâh hazırlamak. Bakalım hangimiz muvaffak olacağız.[92]

Cemal Paşa, Afganistan yolunda yanına verilen Taşkentli yerel muhafızların yanı sıra bir takım eski harp esiri Osmanlı subay ve askerleri de toplamıştı. Bunların da haricinde Cemal Paşa ile aynı heyette

88 Cemal Paşa'nın (Moskova) Mustafa Kemal Paşa'ya (Ankara) mektubu, 11 Temmuz 1920, ATASE, İSH, kutu no. 570, gömlek no. 49. Ayrıca bakınız: Hülya Baykal, "Millî Mücadele Yıllarında Mustafa Kemal Paşa ile Cemal Paşa arasında Yazışmalar," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 5, no. 14 (1989), s. 379–439.

89 Cemal Paşa'nın (Moskova) Talât Paşa'ya (Berlin) mektubu, 5 Temmuz 1920, Yalçın ve Kocahanoğlu, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, s. 250.

90 L.W. Adamec, "Anglo-Afghan Treaty of1921: The Outcome of Peace Negotiations Following the Third Anglo-Afghan War," *Encyclopadia Iranica*, (New York 1995-). http://www.iranicaonline.org/articles/anglo-afghan-treaty-of-1921-the-outcome-of-peace-negotiationsfollowing-the-third-anglo-afghan-war

91 Cemal Paşa'nın (Kâbil) Enver Paşa'ya (Moskova) mektubu, 29 Temmuz 1921, Yalçın ve Kocahanoğlu, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, s. 267.

92 Cemal Paşa'nın (Taşkent) Mustafa Kemal Paşa'ya (Ankara) mektubu, 13 Ağustos 1920,

Maulana Barkatullah gibi meşhur Hint ihtilâlcileri de vardı.[93] Cemal Paşa'nın şansına Komintern, o dönemde Kâbil'de bir Hint sürgün hükümeti ve Taşkent'te bir Şark propaganda okulu kurma girişimine geçmişti.[94] Asya'da Bolşeviklerin devrimci diplomasisi artık atağa geçmiş ve İttihatçılar bu siyasetin bir parçası olmayı başarmışlardı.

Enver Paşa 15 Ağustos'ta Moskova'ya vardı. Moskova'daki devrimci diplomasi sahasında Enver'in büyük kozları mevcuttu. Enver, İslâm âlemindeki ihtilâlci faaliyetler için Sovyet makamlarından destek karşılığında bir Alman-Rus ittifakına ön ayak olmaya çalışmaktaydı. Bunun için Alman askeriyesiyle iyi ilişkilerini öne sürmekteydi. Enver, Alman Ordusu'ndan gelecek istihbarat ve kışkırtma faaliyetleri ile Sovyetlere Polonya cephesinde yardımda bulunmayı önermişti.[95] Zaten Moskova'ya uçuş teşebbüsleriyle Enver, Versailles kısıtlamalarını devre dışı bırakmaya çalışan Alman asker-sanayi kompleksinden yardım almaktan da geri kalmamıştı. Enver'in de dâhil olduğu plan çerçevesinde bir Junkers uçak fabrikasının Sovyet Rusya'ya uçak patenti satmasına teşebbüs edilmişti.[96] Alman Savunma Bakanı Sosyal Demokrat Gustav Noske dahi bizzat bu teşebbüsü desteklemişti.[97] İster talihsiz uçak kazaları olsun, ister Alman askerî istihbaratındaki dostu Hans Humann'ı işinden edecek Kapp Darbesi teşebbüsü olsun, çeşitli aksilikler Enver'in bu yöndeki teşeb-

93 Humayun Ansari, "Maulana Barkatullah Bhopali's Transnationalism: Pan-Islamism, Colonialism, and Radical Politics," *Transnational Islam in Interwar Europe: Muslim Activists and Thinkers*, haz. Götz Nordbruch ve Umar Ryad (New York: Palgrave Macmillan, 2014), s. 197.

94 Juri Tichonow, "Die Komintern und der 'afghanische Korridor' 1919–1943," *Biographisches Handbuch zur Geschichte der Kommunistischen Internationale: Ein deutsch-russisches Forschungsprojekt*, haz. Michael Buckmiller ve Klaus Meschkat, 310–26 (Berlin: Akademie-Verlag, 2007), s. 311–14.

95 Enver Paşa'nın (Moskova) Naciye Sultan'a (Berlin) mektubu, 23 Ağustos 1920, Murat Bardakçı, haz., *Naciyem, Rûhum, Efendim: Enver Paşa'nın, Eşi Naciye Sultan'a Rusya ve Orta Asya'dan Yazdığı Sürgün Mektupları* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016), s. 41.

96 Hans Hesse, *Kusch Adam der Vogelmann: Erinnerungen des Bagdadfliegers Hans Hesse*, haz. Christa Siegling ve Holger Steinle (München: Hampp, 2002), 117–140; Angelika Hofmann, "Der Moskau-Flug der F 13 'Annelise'," http://www.junkers.de/kalenderblatt/8-oktober-1919-der-moskauflug-der-f-13-annelise; Kemal Özden, "Enver Paşa'nın Berlin'den Moskova'ya Geçme Girişimleri," *İttihatçılar ve İttihatçılık Sempozyumu: 25 Kasım 2014, Ankara: Bildiriler*. 3 cilt, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015), I, s. 185–225.

97 Gustav Noske'nin Havacılık ve Motorlu Araçlar Dairesi Müsteşarı August Euler'e mektubu, 21 Ocak 1920, Bundesarchiv Militärarchiv (kısaca BAMA), N.247-87, 103.

büslerini engelledi. Bütün bunlara rağmen Enver Bolşevikler karşısında elindeki Alman kozunu oynamaya devam etmekteydi. Almanya'dan Rusya'ya ve Rusya üzerinden Türkiye ve Afganistan'a silah ve mühimmat yardımını dahi pazarlık meselesi olarak öne sürmekteydi.[98] Özellikle Alman Genelkurmay Başkanı General Hans von Seeckt ile olan yakın dostluğunu öne sürerek Çiçerin'e, "Seeckt'in rızasını olmadığı sürece hükümetin rızasının hiçbir şey ifade etmediğini" bildirmişti. Bunları Lenin'e aktaran Çiçerin, Enver'in anlattıklarının "diplomatik bir yalan" olmasından da şüphelenmiyor değildi.[99] Enver, özellikle Lev Troçki ve Kızıl Ordu çevrelerinde Alman desteğine taraftarlar bulmuştu. Lenin ise, "eğer olmuyor ise, Enver'in canı cehenneme" diyerek Enver ile oynanan oyunun bir kumar olduğunun altını çiziyordu.[100] Enver bütün bu siyasî dolapları çevirirken aslında kendi hesabınca Asya ihtilâli için destek bulmaya çalışıyordu. Von Seeckt'e yazdığı mektubunda Asya stratejisini şöyle açıklamaktaydı:

> Operasyonun bu kış mevsimine kadar devam edebilmesi için Türk, İran ve Afgan cepheleriyle sınırlı kalması gerekiyor. Bu arada hazırlıklar yapıldıktan sonra ilkbaharda tüm cephelerde saldırıya geçilebilir.[101]

Tabii bu operasyonun sadece Enver'in hayal dünyasında gerçekleşmekte olduğunu hatırlatmakta fayda var. Yine de Enver'in Moskova'da henüz resmî ismi dahi belli olmayan, aynı belgede hem "İslâm Teşkilât-ı İhtilâliyesi", hem "İslam İhtilal Cemiyeti" olarak adlandırılan bir İslâm örgütünü temsil ediyor olması kendisine Asya'daki devrimci diplomasi

98 Enver Paşa'nın (Moskova) General Hans von Seeckt'e (Berlin) mektubu, 26 Ağustos 1920, BAMA, N.247-195, 6.

99 Çiçerin'in Lenin'e mektubu, 16 Ağustos 1920, AVP RF, f. 132, Türkiye Üzerine Referanslar, op. 39, dosya 232, b. 52987, s. 28, aktaran in Sergej A. Gorlow, "Geheimsache Moskau-Berlin: Die militarpolitische Zusammenarbeit zwischen der Sowjetunion und dem Deutschen Reich 1920–1933," *Vierteljahrshefte fur Zeitgeschichte* 44, no. 1 (1996), s. 134–35; Avagyan, "Kemalistler, İttihatçılar ve Bolşevikler I," 20.

100 Lenin'den Çiçerin'e gizli mesaj, [20 Ağustos 1920 öncesi], Rossiyskiy Tsentr Xraneniya i İzuçeniya Dokumentov Noveyşey İstorii (kısaca RTXİDNİ), Fon 2, Liste 2, Dosya 386, aktaran Rem Kazancyan, *Bol'sheviki i mladoturki: Novye dokumenty o rossiisko-turetskikh otnosheniiakh (1920-1922 gg.)* (Moskova: Institut vostokovedenija RAN, 1996), 11; *Bolşevik-Kemalist-İttihatçı İlişkileri: Yeni Belgeler, (1920-1922)*, haz. Arif Acaloğlu, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2000), s. 36.

101 Enver Paşa'nın (Moskova) General Hans von Seeckt'e (Berlin) mektubu, 25 Ağustos 1920, BAMA, N.247-195.

dalgasında küçük görülemeyecek bir nüfuz sağlamaktaydı.[102] "Bunlardan başka Karahan, Çiçerin ve Buharin ile görüştüm" diye Cemal Paşa'ya yazan Enver şöyle devam etmekteydi: "Bunları esas itibariyle bizim fikrimize muvafık buldum. Herhangi bir hareket-i ihtilâliyeye, 'komünizm' rengi olmasa bile, muavenet edeceklerini söylüyorlar. Hele bizim Müslüman Cemiyet-i İhtilâliyesine pek müsaittirler."[103]

Enver'in Moskova'ya vardıktan iki hafta sonra Komintern'in özel misafiri olarak Bakü Kongresi'ne katıldığı ve orada anti-emperyalist nutkunun okunmuş olduğu bilinmektedir.[104] Moskova'da Enver, Cemal ve Halil Paşalara benzer şekilde bir devlet misafiri statüsünde Şeker Kralı Sarayı'nda ağırlanıyordu.[105] Hint devrimci M. N. Roy hatıratında, Dışişleri Komiser Yardımcısı Karahan'ın Enver ve yaverlerinden Dışişleri Komiserliği avlusundaki git-gellerinden, karaborsada alıp sattıkları kürkleri depolamalarından, ayrıca Alman ve Afgan temsilcilerle gizli ilişki içinde olmalarından rahatsızlık duyduğunu anlatır.[106] Moskova Dışişleri Komiserliği'nin devrimci diplomasi standartlarında dahi Enver Paşa ve arkadaşları ciddi bir diplomatik muğlaklık teşkil ediyorlardı. Enver Paşa'nın diplomatik toplantı ve davetlerdeki statüsü de tartışma konusuydu. Mesela Afgan Elçiliği'nin vermiş olduğu bir davette hiçbir diplomatik mevkii veya unvanı olmamasına rağmen Enver Paşa'ya gösterilen büyük ilgi Rıza Nur ve Yusuf Kemal gibi Ankara Hükümeti temsilcileri tarafından protesto edilmişti.[107] Diplomatik resmiyet ve halk temsili, yani bir çeşit devlet sıfatına sahip olmak gitgide

102 Enver Paşa'nın Sovyet mümessiliyle yapacağı müzakereler hakkında verdiği muhtıra, [Ağustos 1920], TTK, EP 04-15.

103 Enver Paşa'nın (Moskova) Cemal Paşa'ya (Kâbil) mektubu, 25 Ağustos 1920, Yalçın ve Kocahanoğlu, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, s. 40.

104 Alp Yenen, "The Other Jihad: Enver Pasha, Bolsheviks, and Politics of Anticolonial Muslim Nationalism during the Baku Congress 1920," *The First World War and its Aftermath: The Shaping of the Middle East*, haz. T.G. Fraser (Londra: Gingko Library Press, 2015), s. 273–93.

105 Manabendra Nath Roy, *Memoirs* (Bombay: Allied Publishers, 1964), 399. Ayrıca bakınız: Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene: İttihat ve Terakki'nin Sonu*, 2 cilt, haz. Zeki Arıkan (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006), II, s. 737.

106 Roy, *Memoirs*, 409. Alman ve Rus para birimleri arasındaki kur farkları ve Almanya'daki enflasyondan dolayı, Enver hakikaten de kürk ve mücevher alım satımına girişmiştir. Mesela bakınız: Enver Paşa'nın (Moskova) kardeşi Kâmil Bey'e (Berlin) mektubu, 28 Şubat 1921, TTK, EP 01-42.

107 Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, 4 cilt (İstanbul: Altındağ Yayınları, 1967-1968), III, s. 782.

devrimci diplomasi standartlarında yer edinmekteydi. Bu diplomatik muğlaklık Enver için Cemal'e nazaran daha sorunluydu. Cemal artık Afgan Hükümeti'nin resmî bir memuru olarak Kâbil'de faaliyetlere başlamış, Afgan Kraliyet Ordusu'nu ıslah etmek ile görevlendirilmişti. Enver ise hâlâ ne olduğu belirsiz İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı temsilcisi olarak Sovyet Hükümeti ve Komintern'in maddi desteğine muhtaç durumdaydı. Diplomasi ile devrimcilik arasındaki çelişkiler artık siyasî bir çekişme haline dönüşmekteydi.

Değişen Dengelerde Asya'da Devrimci Diplomasi ve İttihatçılar

Cihan Harbi sonrası uluslararası ilişkiler, 1921 yılının ilk aylarında yavaş yavaş sakinleşmeye başlamıştı. Artık yeni devletlerin tanınma süreci başlayacaktı. Bir yandan yukarıda bahsetmiş olduğumuz 16 Mart 1921 tarihli İngiliz-Sovyet Ticaret Antlaşması ile sonuçlanan müzakereler sürmekteydi. Devrim ve iç savaş sürecinde artık kıtlık ve açlık ile yüz yüze gelmiş olan Sovyet Rusya her ne kadar devrimci prensiplerine ters düşse de bu antlaşmayı kabul etmek durumunda kalmıştı. Diğer yandan bu antlaşma Sovyet Rusya'nın devletlerarası toplumda tanınması anlamına da gelmekteydi. Sovyet Hükümeti'nin bütün bunların karşılığında ödemesi gereken tek bedel, Şark'taki propaganda faaliyetlerini sona erdirmesiydi. İngiliz-Sovyet Ticaret Antlaşması'nın ilk hükmü her iki tarafın kendi sınırlarının dışında birbirleri aleyhinde propaganda faaliyetlerini yasaklarken, kelimesi kelimesine Sovyet Hükümeti'nin özellikle de Hindistan'da ve Afganistan'da İngiliz menfaatlerine veya İngiliz İmparatorluğu'na düşman herhangi bir eylemde bulunmasını yasaklıyordu.[108]

Sovyet Rusya'nın değişmekte olan diğer diplomatik yönelimlerine işaret eden bir başka gelişme de 1921 başlarında imzalanan Türkiye, İran, Afganistan ve Sovyet Rusya'yı yakınlaştıracak olan bir dizi antlaşmaydı.[109] Bu antlaşmalar sistemi, ortak bir anti-emperyalist mücadelede dâhilinde

108 Richard H. Ullman, *The Anglo-Soviet Accord: Anglo-Soviet Relations, 1917–1921*, 3 cilt (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1972), III, s. 474.

109 Jon Jacobson, *When the Soviet Union Entered World Politics* (Berkeley: University of California Press, 1994), s. 116.

söz konusu ülkelerin ulusal egemenliğini güçlendirme fikrine dayanıyordu.[110] Türkiye, İran ve Afganistan'la yapılan bu antlaşmalar, İttihatçı liderlerin siyasi hedefleriyle de örtüşmekteydi. Azmi Bey, Enver Paşa'ya gönderdiği bir raporda şöyle yazıyordu: "Türkiye, İran ve Afganistan'ın yekdiğerine istinad ederek pek büyük kuvvet olacağını kabul ve teslim etmeyecek bir aklın vücuduna inanmıyorum."[111] Hâlbuki bu temenninin aksine devletlerarası antlaşmalar imzalanırken, diplomatik yetkilerden yoksun olan devrimci aktörler gitgide mevkilerini kaybedeceklerdi.

Şark âleminde Bolşevik propagandasını durdurmak her şeyden önce İngiltere'nin dış politikasının bir önceliği haline gelmişti. Resmî diplomatik ilişkiler çerçevesinde rakip ve düşman devletlerle işbirliği yapmak ve bu devletlere diplomatik ve ekonomik kanallar üzerinden baskı yapmak, ihtilâlci hareketleri bastırmak için dolaylı ama etkili bir yöntemdi. Nitekim 1921 tarihli ticaret antlaşması, İttihatçılar için ciddi sonuçlar doğurmaktaydı. Enver Paşa, o sırada Karahan'la Moskova'da görüşmekte olduğu Hindistan ihtilâl planı hakkında, İngiliz taleplerinden dolayı artık çok daha dikkatli davranılması gerektiğini yazmaktaydı.[112] Enver, yeni durumu Cemal Paşa'ya şöyle özetlemekteydi: "Ruslar İngilizlerle ticaret muahedesini akdettikten sonra öyle pek ulu orta işe girişmek istemiyorlar."[113]

16 Mart 1921'de İngiliz-Sovyet Ticaret Anlaşması'yla aynı gün ayrıca Sovyet Hükümeti ve Ankara Hükümeti temsilcileri arasında Moskova Antlaşması imzalandı.[114] Artık Türkiye bir devlet olarak uluslararası düzende tanınmaya başlanmıştı. Aynı dönemde, Ankara Hükümeti temsilcisinin Londra'ya davet edilmiş olmasının, "Ankara yönetiminin yasal bir Hükümet" olarak İtilaf devletleri tarafından tanınması anlamına geldiği açık seçik tartışılmaktaydı.[115] Enver Paşa, İngiltere ile görüşmelere alternatif olarak Moskova'ya vardığından beri dâhil olduğu Rus-Türk görüşmelerini neticeye ulaştırmaya çalışıyordu. İlk taslak onaylandıktan son-

110 Gökay, *A Clash of Empires*, s. 111.

111 Azmi Bey, rapor (Bakü), 31 Mart 1921, TTK, EP 02-57.

112 Enver Paşa'nın (Moskova) Cemal Paşa'ya (Kâbil) mektubu, 9 Mart 1921, Yalçın ve Kocahanoğlu, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, s. 64.

113 Enver Paşa'nın (Moskova) Cemal Paşa'ya (Kâbil) mektubu, 30 Mart 1921, Yalçın ve Kocahanoğlu, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, s. 66–67.

114 *Dokumenty vneshnei politiki SSSR* (Moskova: Gospolitizdat, 1957–1971), III, s. 597–604.

115 "Turkish Nationalist Schemes: Truculent Attitude," *The Times*, 10 Şubat 1921.

ra Enver Paşa, 26 Şubat 1921 tarihli mektupta Hans von Seeckt'e "dün bir Türk-Rus dostluk antlaşmasına karar verdik. Böylece Ruslar altın ve her türlü vasıta ile bizi destekleyecektirler" diye yazıyordu.[116] Çiçerin ise, Nisan 1921'de "Enver, Türk-Sovyet ilişkilerinin gerçekleştirilmesi için şimdiden büyük fedakârlık gösterdi" demekteydi.[117] Enver'in Türk-Sovyet görüşmelerine alakasından Sovyet yetkilileri ne kadar memnunduysalar, Kemalist delegasyon da bir o kadar şikâyetçiydi. Mesela Rıza Nur, Enver'i müzakere sürecinde kendisini öne çıkarmak için her iki tarafa da oynamakla suçlar.[118] Ankara yetkilileri, Büyük Millet Meclisi'nin resmî temsilcileri olmalarının verdiği özgüvenle, Enver ve Cemal Paşaların yurtdışı faaliyetlerini Sovyet Hükümeti'nin bir entrikası olarak görmekte ve bunu Ankara'nın ulusal ve uluslararası egemenlik haklarına müdahale olarak algılamaktaydılar. Sovyetler, Kemalist ve İttihatçı grupları birbirlerine karşı kullandıkça, İttihatçılar ister istemez Ankara Hükümeti'nin egemenliğini tehdit eder bir konuma girmekteydiler.

Ankara, bu diplomatik muğlaklık nedeniyle, Sovyet Hükümeti'ni İttihatçı liderlerin Türkiye namına hiçbir temsil ve müzakere yetkisi olmadığı konusunda tekrar tekrar uyarmak zorunda kalmıştı. Bu durumdan şikâyetçi olan Enver Paşa bir mektubunda şöyle yazmaktaydı:

> Mesela hiç lüzumu yok iken bir de Ruslara Enver Paşa ve Cemal Paşa'nın Anadolu namına söz söylemeğe hiç salahiyetleri yoktur diye Moskova'da lüzumsuz söz sarfetmeleridir. Hâlbuki hele ben hiç bir vakit Anadolu namına hareket etmedim. Yalnız hususî olarak kendilerine yardımda bulundum. Ve bunu da kendilerine söyledim.[119]

Bu esnada, Müslüman ülkelerindeki devrimci faaliyet alanı Sovyet Rusya'nın imzaladığı bu antlaşmalar neticesinde daralmaktaydı. Örneğin İran-Sovyet ilişkileri, Bolşeviklerin üstü kapalı devrim ihracı planlarından yavaşça resmî ikili diplomasiye kaymaktaydı. Azmi Bey, daha evvel Taşkent'ten Bakü'ye geçerken Tahran'a yeni atanan Sovyet Rusya büyükelçisi Theodore A. Rothstein ve heyeti ile aynı trende seyahat etmişti.

116 Enver Paşa'nın (Moskova) General Hans von Seeckt'e (Berlin) mektubu, February 26, 1921, BAMA, N.247.195.

117 Çiçerin, Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi'ne dilekçe (Moskova), 18 Nisan 1921, aktaran Gökay, *A Clash of Empires*, s. 67.

118 Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, III, s. 783–785.

119 Enver Paşa, Cemal Paşa'ya (Kâbil) mektup (Moskova), 30 Mart 1921, Yalçın ve Kocahanoğlu, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, s. 67.

Büyükelçi, Azmi Bey'e İran'da bir devrim hazırlamanın mümkün olduğundan bizzat bahsederken, Rothstein'ın heyetinden bazıları Azmi'ye delegasyonun aslında İran'da devrim hazırlamak için görevlendirildiğini dahi itiraf etmekten geri kalmamışlardı. Azmi Bey'in kanaati şöyleydi: "Bu heyet görünüyor ki, bir heyet-i sefaret değil, bir ihtilâl heyeti idi."[120] Ancak Rothstein heyetinin devrim hayalleri bir askerî darbeyle suya düşecekti. 21 Şubat 1921'de İran Kozak Tugayı'ndan General Rıza Han Tahran'da başarılı bir darbe gerçekleştirdi ve genç entelektüel Sayyed Ziya Tabatabai Başbakan ilan edildi.[121] Darbeci kadro başlangıçta İngilizlerin desteğini almış ve darbe aslında İran'da artmakta olan Bolşevik etkisini durdurmak amacıyla düzenlenmişti. Buna rağmen darbe sonrası rejim, İran'ın ulusal egemenliğini yeniden kuvvetlendirmenin yollarını aramaya başladı. Kısa süre zarfında daha 1919'da imzalanmış olan İngiliz-İran Antlaşması gibi dış güçlere teslim edilen ayrıcalıklar iptal edildi ve İran'ın bağımsızlığı yeniden sorgulanmaya başlandı. Bu sebepten dolayı Sovyet Rusya'yla devam eden müzakereler durdurulmadı. Darbeden sadece birkaç gün sonra, 26 Şubat 1921'de Sovyet-İran Antlaşması imzalandı.[122] Antlaşma, İran'ın ulusal egemenliğini güçlendirmekteydi.[123]

Bu sırada Kâbil'de bulunan Cemal Paşa ve Moskova'da bulunan Enver Paşa, Sovyet-Afgan ilişkilerini ilerletme konusunda da gayet etkili olmuşlardı. Nihayet 28 Şubat 1921'de, Moskova'da Sovyet-Afgan Antlaşması imzalandı.[124] Cemal Paşa, "Afganistan'da bizim için emin ve müfit bir mesai sahası açmak için yegâne çare Afgan-Rus dostluğu olduğu malûm" derken aslında yanılıyordu.[125] Çünkü Sovyet siyasetine olan bağımlılığı, Cemal Paşa'nın Kâbil'deki siyasî seçeneklerini sınırlandıra-

120 Azmi Bey, rapor (Bakü), 31 Mart 1921, TTK, EP 02-57.

121 Stephanie Cronin, *Soldiers, Shahs and Subalterns in Iran: Opposition, Protest and Revolt, 1921–1941* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010), s. 129; Ervand Abrahamian, *A History of Modern Iran* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), s. 63–64; Michael P. Zirinsky, "The Rise of Reza Khan," *A Century of Revolution: Social Movements in Iran*, haz. John Foran, 44–77 (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1994), s. 53–56.

122 Jacob Tapp, "The Soviet-Persian Treaty of 1921," *The International Law Quarterly* 4, no. 4 (1951): 511.

123 Michail I. Volodarsky, *The Soviet Union and its Southern Neighbours: Iran and Afghanistan 1917–1933* (Ilford: Cass, 1994), s. 53–55.

124 Volodarsky, *The Soviet Union and its Southern Neighbours*, s. 127–30.

125 Cemal Paşa'nın (Kâbil) Enver Paşa'ya (Moskova) mektubu, 29 Temmuz 1921, Yalçın ve Kocahanoğlu, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, s. 266.

caktı. 14 Mart 1921'de Türk-Afgan Antlaşması'nın imzalanması Cemal Paşa tarafından sevindirici bir gelişme olarak karşılandı.[126] Ancak devletlerarası ilişkilerin yeniden şekilleniyor olması, ulusaşırı devrimci hareketlerin – ki İttihatçı liderler bundan daha fazlası değildi – macera-perest hırslarını kısıtlayacaktı; çünkü fırsat geldiğinde Afganistan ve Türkiye de ulusal egemenliklerini tasdikletmek için İngiltere'yle masaya oturmaktan çekinmeyeceklerdi.

Türkiye, İran ve Afganistan ile Sovyet Rusya arasındaki antlaşmalar, jeopolitik olarak rekabet içinde bulunan diğer devrimci hareketlerin kaderini belirlemekteydi. Sovyet liderliğinin gözünde Türkiye ve İran'da başarılı bir komünist devrim umudu zaten azdı (Afganistan'da komünist bir parti bile yoktu). Daha önce Mustafa Subhi'nin ve Türk Komünist Partisi lider kadrosunun Anadolu'da kurban edilmesini Bolşevikler pek kolay kabullenmişlerdi. Sovyet-Türk Dostluk Antlaşması'ndan sonra Türkiye'de komünizmin gelişimi daha da zorlaşacaktı. Ankara'nın Bolşevizm ile flörtü, yerini ikili devlet ilişkilerine terk etmekteydi. Ayrıca Sovyet-Türk antlaşması, Kafkas cumhuriyetlerinin sonu anlamına geliyordu.[127] Aynı şekilde İran ile antlaşma, Gilan Sovyet Cumhuriyeti'ni ve Mirza Küçük Han'ın Cengelî hareketini sona erdirecekti.[128] Afganistan ile olan antlaşma da Emir Amannullah'ın sürgündeki Buhara Emiri ve Basmacı direnişçilerine olan yardımını yasaklayarak Türkistan'ın Sovyet Rusya'ya dâhil edilmesinin yolunu açacaktı.[129] Sovyet Rusya'nın Müslüman ülkelerde ihtilâlci cemiyetler vasıtasıyla anti-emperyalist ve antikapitalist devrim planlamak yerine; Türkiye, İran ve Afganistan'daki ulusal liderlerle işbirliği kurması sonuç olarak pragmatik bir stratejiydi. Sovyet Rusya açısından kendi sınırlarıyla İngiliz himayesindeki Hindistan ve Irak arasında güvenli bir tampon bölge oluşturmak için bu anlaşmaları imzalaması akılcı bir çözümdü.[130]

---

126 Anlaşma metni için bakınız: BOA.HSD.AFT.6.101. Bu anlaşma, Büyük Millet Meclisi tarafından 3 Temmuz 1921 tarihinde onaylanmıştır, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, BCA-030-0-018-001-001-3-29-11.

127 Richard G. Hovannisian, "Armenia and the Caucasus in the Genesis of the Soviet-Turkish Entente," *International Journal of Middle East Studies* 4, no. 2 (1973): 147.

128 Stephen Blank, "Soviet Politics and the Iranian Revolution of 1919–1921." *Cahiers du monde russe et sovietique* 21, no. 2 (1980), s. 189.

129 Stephen White, "Soviet Russia and the Asian Revolution, 1917–1924," *Review of International Studies* 10, no. 3 (1984), s. 222.

130 Harish Kapur, *Soviet Russia and Asia 1917–1927: A Study of Soviet Policy towards Turkey,*

Her ne kadar devletlerarası toplum, savaş ve devrim sürecinden sonra tekrar kendini pekiştirmekteyse de bu gelişmeler, güncel olarak daha farklı değerlendirilmekteydi. İtilaf devletlerinin istihbarat ve diplomatik memurlarının gözünde Türkiye, İran ve Afganistan'la imzalanan Sovyet antlaşmaları, Bolşevik desteğiyle kurulmakta olan anti-kolonyalist bir cihat cephesi olarak algılanıyordu.[131] İttihatçı liderler bu anlaşmaları sevinçle karşılarken de zaten bu tarz bir İslâm ihtilâl ittihadı hayal ediyorlardı. İttihatçılar, Müslüman devletler ile Sovyet Rusya arasında İngiliz karşıtı antlaşmalara zemin hazırladıkça aslında istemeden kendi hareket alanlarını daraltmaktaydılar. Devrimci diplomasi, devrimci hareketleri güçlendirmek yerine artık devletlerarası ilişkileri sağlamlaştırmaktaydı. Devrimler sona ererken devletlerarası diplomasi eski kaidelerine geri dönüyordu.

Bunun bir diğer örneği de, Ankara Hükümeti'nin kendini egemen bir devlet olarak kanıtlama sürecinde İttihatçıların sadece Türkiye dâhilindeki ve namına faaliyetlerini yasaklamanın ötesine geçip İttihatçıların İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı üzerinden yurtdışında ve Müslüman âleminde yürüttükleri faaliyetleri de sınırlamaya çalışmasıdır. Örneğin, Emir Şakib Arslan ile Moskova'da görüşen Ali Fuat Paşa, Ankara Hükümeti'nin Arap milletlerinde büyük umutlar doğurduğunu belirttikten sonra Enver Paşa ve arkadaşlarının bu yüzden nasıl önemlerini kaybettiklerinden bahseder.[132] Ali Fuat Paşa Ankara'yı "pan-İslam merkezi" haline dönüştürme planları dahi yapıyordu. Moskova'da bulunan Müslüman delegeler Ali Fuat Paşa tarafından Ankara'ya davet ediliyorlardı.[133] İngiliz istihbaratı dahi bu dönemde, Ankara Hükümeti'nin "kesin bir pan-İslamist kampanya" yürüttüğünden ve "Şark politikasının" Kemalist programın ayrılmaz bir parçası olduğundan şüphelenmeye başlamıştı.[134] Ali Fuat Paşa, "artık Pan İslam

Iran and Afghanistan (Cenevre: Imprimerie Genevoise, 1965), s. 48.

131 Andrew Orr, "'We Call You to Holy War': Mustafa Kemal, Communism, and Germany in French Intelligence Nightmares, 1919 – 1923," *The Journal of Military History* 75 (2011): 1109.

132 Ali Fuat Paşa, rapor (Moskova), 22 Haziran / 3 Temmuz 1921, TİTE, kutu no. 326, gömlek no. 36; ATASE, Atatürk Koleksyonu, kutu no. 38, gömlek no. 18.

133 Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları: Milli Mücadele ve Bolşevik Rusya*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu (İstanbul: Temel Yayınları, 2002), s. 290.

134 Türkiye'nin umumî vaziyeti hakkında İngiliz İstihbaratı'nın gizli siyasi raporu, 15 Temmuz 1921, FO 371/6473, E-8417, 25.

siyaseti, ötekinin, berikinin aleti olmaktan kurtulacaktı" diye yazarken İttihatçıları kastettiği malûmdu.[135] Nitekim Haziran 1921 başlarında Enver, Mustafa Kemal Paşa hakkında "kendisi bir taraftan memlekete gelmeyiniz, hariçte çalışınız, diyor. Diğer cihetten de Ruslara vesaire: Enver ve Cemal Paşaların hiç mevkii yoktur. Eğer İslam âleminde bir şey yapmak isterseniz, benimle yapın, diye uğraşıyor" şeklinde şikâyet ediyordu.[136] Ali Fuat Paşa hatta Enver'e artık Mustafa Kemal ile bizzat irtibata geçmemesini, bunun yerine Moskova Sefiri olarak kendisine rapor vermesini dahi rica etmişti. Bu da Enver Paşa ve İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı'nın Ankara Hükümeti'nin Hariciye Nazırlığı'nın kontrolü altına sokulması anlamına geliyordu. Ankara Hükümeti'nin Anadolu'da bir İslâm kongresi düzenleyeceği dedikoduları ise Enver'in İslâm âlemindeki politikalarına gölge düşürmekteydi. Bütün bunları duyan Enver, "Anadolu muvaffakıyet arttıkça tuhaflığı da artırdı. Fakat bence dâhili muvaffakıyet kâfi değilmiş gibi şimdi hariçte bize yer vermemek istiyorlar. Benim anladığım şimdi bizi Anadolu'ya sokmak istemeyen zihniyet, ileride belki hariçte muvaffak oluruz da bu suretle memlekette hüsnü şöhret ve teveccüh kazanırız mülahazasıyla bize yardımda biraz ihtiyatlı bulunuyor" diye şikâyet etmekteydi.[137] Gerçi Ankara Hükümeti'nin bu İslâm âlemi açılımı da devletleşme sürecinde her tür fırsat ve kaynağı değerlendirmenin ötesine gitmemiştir ve yararı zarara dönmeden de terk edilmiştir. Mustafa Kemal, Aralık 1921'de Büyük Millet Meclisi'nde İttihatçı dış politikaları ile yolunu ayırarak içe dönük bir ulus-devlet doktrinine geçişin ilk sinyallerini ortaya koyan şöyle nutku verdi:

> Efendiler, bu noktadaki mütalâamı ikmâl için derim ki; büyük hayaller peşinden koşan, yapamayacağımız şeyleri yapar gibi görünen sahtekâr insanlardan değiliz. Efendiler, büyük ve hayalî şeyleri yapmadan yapmış gibi görünmek yüzünden bütün dünyanın husumetini, garazını, kinini bu memleketin ve bu milletin üzerine celbettik. Biz panislâmizm yapmadık, belki: 'Yapıyoruz, yapacağız' dedik. Düşmanlar da; 'yaptırmamak için biran evvel öldürelim' dediler. Panturanizm yapmadık, yapa-

135 Cebesoy, Moskova Hatıraları, s. 290.

136 Enver Paşa'nın (Moskova) Cemal Paşa'ya (Kâbil) mektubu, [Haziran başı 1921], Yalçın ve Kocahanoğlu, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, s. 81.

137 Enver Paşa'nın (Moskova) Cemal Paşa'ya (Kâbil) mektubu, 29 Haziran 1921, Yalçın ve Kocahanoğlu, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, s. 83–84.

rız, yapıyoruz, dedik, yapacağız dedik, ve yine 'öldürelim' dediler. Bütün dâva bundan ibarettir. Bütün cihana havf ve telâş veren mefhum bundan ibarettir. Biz böyle yapmadığımız ve yapamadığımız mefhumlar üzerinde koşarak düşmanlarımızın adedini ve üzerimize olan tazyikatını tezyid etmekten ise haddi tabiîye, haddi meşrua rücu edelim. Haddimizi bilelim. Binaenaleyh efendiler, biz hayat ve istiklâl istiyen milletiz ve yalnız ve ancak bunun için hayatımızı ibzal ederiz.[138]

Cihan Harbi Sonrası Uluslararası İlişkilerin Tarihsel Sosyolojisine Doğru

Sonuç olarak, İttihatçı liderler uluslararası ilişkilerdeki bu değişim sürecinin öznesi ve aynı sürecin kaybedenidir. Cemal Paşa'nın Sovyet-Afgan dostluk anlaşmasını desteklemesi kendisinin Kâbil'deki mevkiini tehlikeye attı, çünkü Sovyet Rusya ile gelişen iyi ilişkiler Afganistan'ın ulusal egemenliğinin İngiltere tarafından daha da ciddiye alınmasına sebep oldu. Bu bağlamda gelişmekte olan İngiliz-Afgan yakınlaşması da İngilizlere karşı ihtilâl ve savaş hazırlığında olan Cemal Paşa'nın Kâbil'deki mevkiini yavaş yavaş kaybetmesine neden oldu. Aynı zamanda Ankara Hükümeti'nin gitgide artan ulusal egemenliği ve uluslararası tanınırlığı, yurtdışında Türkiye veya diğer Osmanlı ülkeleri namına devrimci diplomasiye girişmiş ve ulusaşırı faaliyet gösteren Moskova'daki Enver Paşa ve Berlin'deki İttihatçı arkadaşlarına uluslararası siyasette yer bırakmadı. Uluslararası alanda manevra alanı daralmış olan Enver Paşa da bu sefer Türkiye'nin ulusal siyasetine bizzat müdahaleye teşebbüs ederek hem Türkiye ile bağlarını koparmak zorunda kaldı, hem de İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı'nın İslâm enternasyonali idealine şahsi ihtiraslar ile gölge düşürdü. Temsil edebileceği hiçbir Müslüman devlet bulamayan Enver Paşa siyasî bir intihar hamlesiyle Bolşeviklere de sırt dönerek Türkistan'daki Basmacı direnişine katıldı. Enver'in ölümünden sonra da ne İran, ne de Afganistan üzerinden yardım bulabilen Basmacı hareketi, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin ilanını takiben tükenip bitti.[139]

---

138 Mustafa Kemal Paşa'nın Büyük Millet Meclisi'ndeki nutku, 1 Aralık 1921, *TBMMZC*, devre I, cilt 14, s. 431.

139 Martha B. Olcott, "The Basmachi or Freemen's Revolt in Turkestan 1918–24." *Soviet Studies* 33, no. 3 (1981), s. 352–69.

Mütareke yıllarında ister Lenin'in anti-kolonyalist söyleminden, ister Amerikan Başkanı Woodrow Wilson'un liberal prensiplerinden esinlenerek ulusların kendi kaderlerini tayin etme hakkını savunan çeşitli siyasî hareketler, bu çalkantılı dönemde devrimci diplomasiye damga vurmuşlardır.[140] Ancak, Bolşevik liderlerin, devrimci hareketler enternasyonali siyasetinden uzaklaşıp Sovyet Rusya üzerinden devletlerarası ittifaklara yönelmesi, uluslararası sistemde dengelerin tekrar pekişmesine sebep oldu ve diplomasiyi tekrar devletlerin himayesine teslim etti. Bu sayede, Cihan Harbi ve devamında Müslüman memleketlerin nerdeyse hepsi emperyalist ve müstemleke sistemi tarafından tahakküm altına alınırlarken sadece Türkiye, İran ve Afganistan egemen ulus-devlet olarak bu süreçten sıyrılabilmişlerdir.

Bu karmaşık sürecin anlaşılması, imparatorlukların yıkılışı ulus-devletlerin inşası gibi klişe başlıklar altında sadece ulusal çerçeveye indirgenecek ve milliyetçiliğin yapıbozumu ile eleştirel olarak yaklaşılacak bir mesele olmanın ötesindedir. Dönemin küresel ve tarihsel boyutlarının yanında, ulusaşırı ve devlet-dışı unsurların da bu sürecin analizine dâhil edilmeleri ve bu bağlamda özellikle uluslararası ilişkilerin tarihsel sosyolojisinin göz önüne alınması gerekir. Uluslararası sınır ve pasaport rejimlerinin aynı dönemde yürürlüğe girmiş olması milliyetçilikten ziyade Cihan Harbi ve Bolşevik Devrimi dönemlerinde ortaya çıkan ve sınır tanımayan iç savaşların, devrimlerin ve hastalıkların neticesi olarak görülebilir.[141] İnsanların serbestçe seyahat edebildikleri, yani Stefan Zweig'ın romantik tabiriyle, *Dünün Dünyası* artık geçmişte kalmıştı. Devrimci diplomasinin bu süreçteki dönüşümünde, Armstrong'un da gözlemlemiş olduğu gibi, zaten devrimci devletler bir süre sonra "sosyalleşerek" devletlerarası toplumun kaidelerine uyum sağlamışlardır.[142] Bununla beraber rakip ve tehditkâr devrimci hareketler yeri geldiğinde "muntazam" bir devlet edasıyla devrimci devletler tarafından ötelenip ezilmiştir. Uluslararası sistemin kendi kendini pekiştirmesi ama bağım-

140 Manela, *The Wilsonian Moment*, 6–7; Arno Joseph Mayer, *Wilson vs. Lenin: Political Origins of the New Diplomacy, 1917-1918* (Cleveland: The World Publishing Company, 1969).

141 Mark B. Salter, *Rights of Passage: The Passport in International Relations* (Boulder: Lynne Rienner Publishers, 2003); John Torpey, *The Invention of the Passport: Surveillance, Citizenship and the State* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000).

142 Armstrong, *Revolution and World Order*, s. 7–11.

sızlığa kavuşan Asya ülkelerinin eşit ve egemen ülkeler olarak devletler topluluğu tarafından kabul gördüğü anlamına da gelmez.[143]

Her ne kadar devletler (ve özellikle Batı devletleri) uluslararası ilişkilerin baskın aktörleri olarak bu süreçten çıkmışlarsa da bu, devlet-dışı aktörlerin uluslararası ilişkilerin özneleri olmadığı anlamına gelmez. Tam tersine, bu tarz geçiş ve değişim süreçlerinin açıklanabilmesi için tarih yazımının eski usul Avrupa merkezli diplomasi tarihçiliğini geride bırakarak uluslararası ilişkilerin küresel-tarihsel sosyolojisine yönelmesi devlet ve devlet-dışı unsurların diyalektiğini ortaya çıkarması gerekmektedir.[144] İttihatçıların yurtdışı faaliyetleri ve siyasî kaderleri aslında Cihan Harbi sonrasındaki uluslararası ilişkilerin tarihinin özgün bir anlatısını teşkil etmektedir.

143 Edward Keene, *Beyond the Anarchical Society: Grotius, Colonialism, and Order in World Politics* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002).

144 Julian Go ve George Lawson, haz., *Global Historical Sociology* (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), s. 15–21.

"BAŞINDA BİR KALPAK OLSA": GEORGİY ÇİÇERİN, SOVYET DIŞ POLİTİKASI VE TÜRK İHTİLÂLİ

Samuel J. Hirst

Lozan Konferansı'nda Sovyet Rusya'yı temsil etmek üzere Georgiy Çiçerin'in seçilmiş olması son derece uygun bir karardı. Çiçerin, 1920 yılının baharından beri Moskova'daki mesai arkadaşlarına Türkiye'nin Sovyet dış politikasında taşıdığı önemi anlatmaya çalışıyor ve Mustafa Kemal'in ordusuna daha fazla destek verilmesi gerektiğini defaatle vurguluyordu. Dolayısıyla, Lozan Konferansı sırasında Bolşeviklerin kayıtsız şartsız Türk egemenliğini destekleyeceklerini söylerken, Çiçerin aslında iki yıldan fazla bir süredir şahsen arkasında durduğu bir siyaseti devam ettiriyordu.

Çiçerin'in Türkiye'ye verdiği destek ve konferansta takındığı tutum o derece dikkatleri çekmişti ki, gerek Sovyet basınında gerekse uluslararası diplomatik çevrelerde renkli yorumlar yapılıyordu. Mesela, İsmet Paşa Lozan'dan Ankara'ya gönderdiği bir telgrafta, İngiliz temsilcisi Lord Curzon'un Çiçerin hakkında "başında bir kalpak olsa, İsmet Paşa konuşuyor zannedileceği" mütalaasında bulunarak, latife ettiğini yazmıştı.[1] Sovyet gazetesi *Pravda* ise yayımladığı bir karikatürde Çiçerin'i bu kez kalpak yerine benzer çağrışımlar yapan bir fes ile Türk kılığına sok-

1 Bu makalenin hazırlanmasında emeği geçen meslektaşım Onur İşçi'ye çok teşekkür ederim. Bilal N. Şimşir, *Lozan Telgrafları: Türk Diplomatik Belgelerinde Lozan Barış Konferansı*, c. 1 (Kasım 1922-Şubat 1923) (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990), s. 167.

muştu. *Pravda*'nın hicvindeki eleştiri, Çiçerin'in Türkiye'ye olan bağlılığının birçok Bolşevik yoldaşınkinden daha güçlü olmasıyla ilgiliydi. Dönemin gözlemcileri tarafından yapılan bunca vurguya rağmen, Türk-Sovyet ilişkilerinin şekillenmesinde Çiçerin'in oynadığı rolün önemi çağdaş tarih literatüründe büyük ölçüde göz ardı edilmiştir. Bu durum aslında büyük bir talihsizliktir diyebiliriz; zira Çiçerin'in ardında bıraktığı onca yazılı belge Moskova'nın takip ettiği Türkiye siyasetinin ardında ne kadar tutarlı ve kendi içinde devamlılık arz eden bir Bolşevik dünya görüşünün yattığını net biçimde ortaya koyuyor.

Sovyet Rusya ve Türkiye'nin karmaşık geçmişine son derece hâkim olan Çiçerin, iki ülke arasındaki ilişkileri biçimlendirmek için birbirleriyle çarpışan çok sayıda etkeni dengelemek zorunda olduğunun bilincindeydi. Bu etkenler arasında, Kafkasya bölgesindeki ihtilafları körükleyen toprak iddiaları, Türkiye'deki komünistlere karşı Ankara'nın tutumu, Moskova'nın Enver Paşa gibi Ankara hükümetinin şüpheyle yaklaştığı kimselerle olan münasebetleri gibi başlıklar sayılabilir. Ancak Dışişleri Komiseri olarak görev yaptığı dönem boyunca Çiçerin'in Türkiye'ye olan yaklaşımını bu etkenlerden hiçbiri ile tamamen açıklamak mümkün değildir. Esas itibariyle, Çiçerin'in stratejisine yön veren temel saik son derece dolambaçsız bir mantık düzlemi içinde irdelenebilir. Çiçerin'e göre, Türk-Sovyet ilişkileri Batı kontrolündeki uluslararası ilişkiler sisteminin bir ürünüydü. Söz konusu bu sistem, Batılı emperyalistler tarafından tasarlanan ve Türkiye gibi ülkelerde ulusal kalkınmayı doğrudan hedef alan bir rejimden ibaretti. Dolayısıyla, Mustafa Kemal ve hükümeti Türk halkının çıkarları doğrultusunda ilerlediği müddetçe, Sovyet Rusya ile Türkiye yakınlaşması Batıyla yaşanan eşzamanlı ve benzer ihtilafların doğal bir sonucu olmaya devam edecekti.

Türkiye, Sovyet Rusya'nın uçsuz bucaksız dış ilişkiler spektrumunda yalnızca bir fasıldan ibaretti ve bu denli geniş ve karmaşık bir diplomasi sahnesinde, uzun süren dış baskılar sonucu, bazen aynı kişinin bile çelişkili birtakım kararlar aldığını söylemek abartılı olmaz. Aslında, Çiçerin'in fikirleri ve Türkiye siyaseti gibi oldukça çetrefilli bir konuyu tek ciltlik bir kitaba sığdırmak bile zor. Yine de elinizdeki makalenin Moskova ve New York'taki arşivlerden topladığım vesikaların ışığında

Sovyet dış politikasında Türkiye'nin yerini tespit etmeye çalışacağım.[2] Çiçerin gibi enternasyonalist bir devrimcinin Kuvayı Milliye hareketine verdiği ideolojik desteği kendi içinde nasıl meşrulaştırabildiğini tartışacağım. Çiçerin, Komintern'in 1920'de aldığı sömürge memleketlerindeki burjuva devrimci hareketlerini destekleme kararından bir nebze etkilenmişti, fakat duşunceleri aynı zamanda kişisel bir dönüşümün sonucu olarak gelişmişti. Çiçerin'in entelektüel formasyonuna geçmeden evvel, devletlerarası ilişkilerin tesis edilmesindeki rolüne değinmek ve Ankara ile ilk münasebetlerin başlangıcından 1921 Türk-Sovyet Antlaşması'na kadar geçen süre boyunca yaptıklarına hızlıca göz atmak gerekiyor.

Meclis'in Açılışından 1921 Türk-Sovyet Antlaşması'na Kadar Çiçerin'in Rolü

Bu makalede ele alınan konu hakkında mevcut literatüründe kapsamlı bir araştırmaya rastlamıyoruz. Sovyetlerin takip ettiği Türkiye siyasetini inceleyen mevcut eserlerin, analizlerini Çiçerin'e bakarak değil de Lenin ve Stalin'in görüşleri üzerinden yapmış olduklarını görüyoruz. Türkiye'de yayımlanan tarih kitaplarında Çiçerin'in adının zikredildiği nadir bölümler daha ziyade 1921 yılı görüşmelerine odaklanıyor. Bu sınırlı yaklaşımın bir sebebi Sovyet Dışişleri Komiseri'yle ilgili bilgilerin büyük bir bölümünün 1921 Türk-Sovyet Antlaşması'nın taslak aşamasında onunla buluşan Türk devlet adamlarının hikayelerine dayanıyor olması. Yazdıkları anılarda, 1921 yılının Mart ayında yapılan müzakerelere geniş yer veren, Ali Fuat Cebesoy, Rıza Nur İleri ve Yusuf Kemal Tengirşenk sanki söz birliği etmişler gibi, Çiçerin'in Stalin'e göre çok daha sert bir tutum takındığını iddia etmişlerdi.[3] Bu gibi görüşleri referans alarak kitap yazan diğer birçok tarihçi gibi, Stefanos Yerasimos'un da Çiçerin'in takip ettiği müzakere stratejisini Stalin'e nazaran gerçekçilikten uzak ve uzlaşmaya kapalı bir tavır olarak yorumlaması şaşırtıcı ol-

2 Çiçerin'in Dışişleri Komiseri olarak görev yaptığı dönemle ilgili bu makalede kullanılan belgelerin büyük bir bölümü Rusya Devlet Sosyal-Siyasi Tarih Arşivi'nden alınmıştır (RGASPI). Çiçerin'in İngiltere'deki sürgün hayatıyla ilgili belgeler için Columbia Üniversitesi'nin Bachmeteff Arşivi'nden faydalanılmıştır (CU-BA).

3 Yusuf Kemal Tengirşenk, *Vatan Hizmetinde* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1981), Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları (21/11/1920-2/6/1922)* (İstanbul: Neşriyatı, 1955); Rıza Nur, *Dr. Rıza Nur'un Moskova-Sakarya Hatıraları* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1991).

masa gerek.[4] Genellikle yukarıda adı geçen üç hatırata dayandırdığı daha yakın tarihli kitabında, Yavuz Aslan da benzer şekilde Çiçerin'in Ermeni sempatizanlığını dizginlemeyi başaramadığını ve Stalin'in aksine Türk-karşıtı bir tutum içine girdiğini iddia ediyor.[5] Yerasimos'un ve Aslan'ın yorumları Türk-Sovyet ilişkileri tarihi üzerine yazılmış birçok eserde var olan bir mutabakatı yansıtıyor. Buradaki temel sorun, Sovyet arşiv belgeleri aynasındaki Çiçerin ile Ali Fuat, Rıza Nur ve Yusuf Kemal'in resmettiği Çiçerin arasında birtakım karşıtlıkların bulunmasıdır. Sovyet arşivlerindeki yazışmalara bakıldığında, Çiçerin ve Stalin'in aslında Mart 1921 müzakereleri sırasında gayet yakın bir işbirliği içinde hareket ettiklerini ve Türkiye konusundaki hedeflerinde önemli farklılıkların olmadığını görüyoruz.[6] 1921 görüşmelerinden bir buçuk yıl kadar sonra, Lozan Konferansı oturumlarının ateşlendiği bir noktada, Çiçerin hakikaten Türklere karşı önyargılı bir takım sözler etmişti. Elinizdeki makalenin temel iddiası, zannedilenin aksine, Çiçerin'in Türkiye siyasetini öznel ve kişisel duyguların yönlendirmediğidir. Çiçerin'in benimsediği ideolojik dünya görüşü çok daha belirleyicidir ve kendi içinde tutarlılık arz eden bu ideoloji penceresinden bakıldığında Sovyetlerin Türkiye'ye verdiği desteğin ardındaki en önemli isimlerden bir tanesinin Çiçerin olduğu net biçimde anlaşılabilir.

Kuşkusuz, tarih literatüründe Çiçerin'in Türkiye siyasetini olumlu tasvir eden anılara da rastlamak mümkün. Örneğin, Çiçerin ile Lozan'da iki ayı aşkın bir süre yoğun mesai yapan İsmet Paşa, onun hakkında şunları söylemişti: "Bize karşı gerek Millî Mücadele'de, muharebe esnasında ve gerekse ondan sonra Lozan'da anlayışlı davranmıştır."[7] Dönemin Sovyet gözlemcilerine göre de Çiçerin "Doğu'ya" olan tutkusu ve bağlılığıyla nam salmıştı. Meşhur Sovyet diplomatı Fyodor Raskol'nikov, Çiçerin'i "bir ütopist" olarak tanımladıktan sonra, Sovyet Dışişleri Komiseri'nin "Doğu ülkeleriyle aktif bir siyaset güdülmesi me-

4 Stefanos Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri: Ekim Devrimden 'Milli Mücadele'ye* (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1979), s. 216-217.

5 Yavuz Aslan, *Mustafa Kemal-M. Frunze Görüşmeleri: Türk-Sovyet İlişkilerinde Zirve* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2002), s. 28-29.

6 Çiçerin'in 28 Şubat, 2 Mart ve 10 Mart tarihli mektupları için bakınız: RGASPI, f. 159, op. 2, d. 57, ll. 16-18, ll. 21-22, l. 34.

7 İsmet İnönü, *Hatıralar*, c. 2 (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1987), s. 78.

selesine gereğinden fazla kendini kaptırdığını," iddia etmişti.[8] Çiçerin'in Türkiye sempatisine vurgu yapan İsmet Paşa ve Raskol'nikov'un anıları, Sovyet arşiv belgeleriyle daha uyumludur.

Raskol'nikov'un Çiçerin'in idealizmine yaptığı vurgu oldukça önemli; zira mesaisinin büyük bir bölümünü sınır ve mülk problemleri gibi uluslararası ilişkilerin günlük meselelerine harcamış olsa da aslında Çiçerin'in eylemlerine kayda değer bir devrimci ruh hâkimdi. Örneğin, 1921 yılının Kasım ayında, Çiçerin Sovyet fabrikalarının sökülüp, Anadolu'ya nakledilmesi için Stalin'i ikna etmeye çabalamış ve Türk iktisadî kalkınmasının desteklenmesi için bu fabrikaların orada inşa edilmesi gerektiğini savunmuştu. Böylece Ankara hükümetini Türk gençlerini ziraî ve teknik konularda eğitim almak üzere Sovyet Rusya'sına göndermeye razı etmeyi uman Çiçerin, kendi ifadesiyle, "Türkiye'nin uluslararası sermayenin iktisadî kontrolü altına girmesini" engellemek ve kendi doğal kaynaklarından istifade etmesini sağlamak istiyordu.[9] Anadolu'da kurtuluş mücadelesi henüz bitmemişken, bu kadar kritik bir anda, Çiçerin Stalin'e nazaran Türkiye'ye çok daha faal bir biçimde destek olmaya çalışıyordu ve dış güçlerin istilasına karşı hâlihazırda verilen askerî desteğin ötesinde planlarla meşguldü. Stalin cevabında, Sovyetler Birliği'nin kendi yoksulluğundan bahsederek Çiçerin'in önerisiyle dalga geçmiş ve fabrikaların Anadolu'ya kaydırılması fikrine de "çok uzak bir gelecekte çalan musiki" yakıştırması yapmıştı. Yine de Stalin Çiçerin ile hemfikirdi. Neticede Moskova, Türk komünistlerini desteklemek isteyen birçok Bolşeviğe karşı gelerek, Anadolu'da ulusal bağımsızlık savaşı veren Türk milliyetçilerine yardım etmeye karar verdi. Devletlerarası iktisadî işbirliğinin başlangıcına, yahut Stalin'in tabiriyle, gelecekten gelen bu musikinin işitilmesine daha on yıl vardı. 1930'larda Nazilli'de ve Kayseri'de kurulan tekstil fabrikaları bir yandan Sovyetler Birliği'nin Türk devletinin kalkınmasına verdiği desteğin maddî sembolü, diğer yandan da Çiçerin'in 1920'lerin başında sahip olduğu öngörünün bir deliliydi.

1920 ve 1923 yılları arasında Türk-Sovyet işbirliğinin temelleri atılırken, Çiçerin Moskova siyasetinde herkesten fazla etkili oldu. Elbette,

8 I.P. Kossakovskii, *Fyodor Raskol'nikov - o vremeni i o sebe: vospominaniia, pis'ma, dokumenty* (Leningrad: Lenizdat, 1989), s. 495.

9 RGASPI, f. 159, op. 2, d. 57, l. 86 (19 Kasım 1921).

Çiçerin'in Türkiye konusunda sözünün ağırlığı ile gerçekte sahip olduğu siyasî güç arasındaki orantıyı abartmamak gerek. Fabrikalar konusunda Stalin ile yaptığı müzakere aslında Çiçerin'in etki alanının sınırlarını kavramamız açısından önemli; son kertede Çiçerin Politbüro'nun emrinde çalışıyordu ve nihaî kararlarda son söz hakkı Politbüro'daydı. Öte yandan, Türkiye'yle ilgili konularda en fazla bilgi sahibi olan da Çiçerin'di ve sorunların çözümünde çerçeveyi kurma görevi de ona düşüyordu. Türkiye hakkındaki sayısız Politbüro kararnamesi sadece üç kelimeden oluşuyordu: "Çiçerin'in kararı uygundur."[10] Mustafa Kemal'in Moskova ile ilk defa iletişim kurduğu günden itibaren, Bolşevik karar mekanizması Çiçerin ile başlıyordu.

Türkiye'nin yardım talebi ilk defa 1920 yılının Nisan ayında Moskova hükümetine iletildiğinde iki ülke henüz yolun başındaydı ve Bolşeviklerin yeni bir politika belirlemesi için daha fazla zaman gerekiyordu. Sovyetlerin Türkiye siyasetindeki ciddi değişim Halil Paşa'nın Moskova ziyareti ve sonrasında Çiçerin'in müzakereler için Politbüro'dan izin istemesiyle başlamıştır. 15 Mayıs 1920'de Politbüro Çiçerin'in "Türk Meselesi" hakkındaki önerilerini onaylayarak, ikili müzakerelerin önünü açmıştır.[11] Halil Paşa ile yaptığı görüşmeler hakkında Lenin'e yazdığı mektupta Çiçerin, Türkiye'de ortaya çıkan "milli merkez" ile beraber artık Sovyet Rusya'nın bu ülkeye yönelik hedeflerinin eskisi gibi olamayacağını açık bir dille ifade etmiştir. Çiçerin, "Orta Doğu siyasetimizin ağırlık merkezi Türkiye olacaktır," diyerek Ankara hükümeti ile doğrudan iletişim kurulmasının önemini vurgulamıştır.[12]

Çiçerin'in Lenin'e yazdığı bu ilk mektupta üç temel nokta dikkati çekiyor. Birincisi, Çiçerin'in Sovyet Rusya'nın Türkiye'de ortaya çıkmakta olan milliyetçi hareketi desteklemesi gerektiği düşüncesi. Burada en önemli nokta milliyetçilikti, çünkü Çiçerin'e göre sömürge konumundaki bir ülkede milliyetçilik her zaman Batı ile bir çatışma sebebiydi. İkincisi, iki ülke arasındaki ilişkilerin komünizm temelinde inşa edilmesi fikrine karşı Çiçerin'in getirdiği şahsi itirazlardı. Çiçerin'e

10 Örneğin: RGASPI, f. 17, op. 3, d. 102, *postanovlenie* 4 (13 Ağustos 1920), RGASPI, f. 17, op. 3, d. 138, post. 8 (18 Mart 1921), RGASPI, f. 17, op. 3, d. 227, post. 27 (8 Kasım 1921).

11 RGASPI, f. 17, op. 3, d. 78, post. 11 (15 Mayıs 1920).

12 RGASPI, f. 159, op. 2, d. 57, l. 1 (16 Mayıs 1920).

göre, Türkiye'nin sosyal yapısı komünizme elverişli değildi ve daha da önemlisi, "sahte bir komünizmin" kimseye hiçbir fayda sağlamayacağı da aşikârdı. Üçüncüsü, Türk-Sovyet ilişkilerini tehlikeye sokacak Gürcistan ve Ermenistan devletleri kontrol altında tutulmalıydı ki Ankara hükümetiyle Kafkasya üzerinden doğrudan iletişim kurulabilsin. Kısacası, Çiçerin mektubunda Ankara-Moskova ilişkilerinin ana fay hatlarını çizmişti. Devletlerarası işbirliğinin komünizmin önünde tutulması ve ufak tefek bölgesel meselelerin dizginlenmesi gibi fikirler Sovyetlerin geçirdiği dönüşümün de birer göstergesiydi.

Halil Paşa ile görüşmeleri hakkında sunduğu rapordan sadece dokuz gün sonra Politbüro Anadolu'da "yardım sırasında dağıtılacak altın miktarını mümkün olduğunca sınırlama kaydıyla, Çiçerin'in Sultan rejimi ve Antant emperyalizmine karşı verilen kurtuluş mücadelesini destekleme önerisini" kabul etti.[13] Politbüro kararında kullanılan ifadeler, Mustafa Kemal'in kuvvetlerini 1920 yılının Mayıs ayında destekleme önerisinin Çiçerin tarafından yapıldığını ve bu noktada Türkiye'ye verilen Sovyet desteğinin ardında Dışişleri Komiserliği'nin olduğunu net biçimde ortaya koyuyor. Aynı zamanda, Politbüro kararnamesi, Türkiye'ye uzatılan yardım elinin Sovyetlerin anti-emperyalist olarak addettiği devletlere vermeyi taahhüt ettiği çok daha geniş bir destek planının parçası olduğunu da gösteriyor. Nitekim bu kararnameden bir ay sonra söz verilen yardımın Türk tarafına hâlâ ulaşmamış olmasına sinirlenen Çiçerin, Politbüro'ya çağrıda bulunmuş ve Türkiye, İran ve Afganistan'a gönderilecek altın ve silahların aslında Doğu ülkelerinde mücadele veren tüm devrimci güçlere yönelik bir siyaset ile bağlantılı olduğunu hatırlatmıştı. Şayet söz verilen yardım bir an evvel gönderilemez ise, "Mustafa Kemal bizi gevezeler ve dolandırıcılar olarak görecektir," diyerek Çiçerin aslında kararların hızla alındığı bu devrimci uğrakta, Politbüro'yu verdiği sözlerin arkasında durmaya çağırıyordu.[14] Moskova ancak bu şekilde güvenilir bir uluslararası aktör olarak itibar kazanabilirdi. Fakat pek çok Bolşevik açısından Çiçerin'in fikirleri kolay yenilir yutulur cinsten değildi.

Devrimciliği dış siyaset ile bağdaştıramayan Moskova'daki hırslı bir takım, Çiçerin'in Türkiye'ye gönderilecek yardım için önayak olduğu

13 RGASPI, f. 17, op. 3, d. 83, l. 1 (25 Mayıs 1920).

14 RGASPI, f. 159, op. 2, d. 57, l. 2 (28 Haziran 1920).

girişimleri baltalamaya çalışıyor yahut daha kaba saba planları gündeme getiriyordu. Tam da Ankara ile iş birliği sürecinin önü açılmışken, Stalin'in Kafkasya'daki iş bitiricisi Sergo Orconikidze komünizmi yaymak için devrimci bir ordu harekâtı önerisi sundu. Orconikidze'nin planı her ne kadar maceraperest görünse de zamanlama açısından Çiçerin'i oldukça zor duruma düşürmüştü. Ankara'nın yardım talebiyle geldiği günlerde, Bolşevikler'in Gilan eyaletinde bir sosyalist cumhuriyet kurma ümitleri doruk noktasındaydı ve bu gerçekleşirse belki daha sonra tüm İran sosyalizme dönebilecekti. Çiçerin'in Halil Paşa'yla buluşmasının üzerinden bir hafta bile geçmemişti ki, Orconikidze İran'da "Sovyet nüfuzu ilan etmek için" Moskova'dan izin istemiş ve "İran'da şehir üstüne şehir kazanarak ilerleyebileceğini" iddia etmişti. Aynı mektupta Orconikidze, Türkiye'ye yapılacak tüm yardımın kendisi üzerinden gönderilmesini talep etmişti.[15] Ağustos ayında Politbüro'dan komutasına 1.500 asker verilmesini rica eden Orconikidze, ısrarla Kazvin ve Tahran'ı ele geçireceğini öne sürüyordu.[16] Emrindeki Rus askerlerinin "gönüllü" olarak hizmet vereceğini, dolayısıyla Moskova'nın herhangi bir olumsuz senaryoda sorumluluk kabul etmek zorunda olmayacağını söylüyordu. Nihayet, Politbüro Orconikidze'nin taleplerini reddetti ve Sovyet Rusya'nın uluslararası alanda daha güvenilir bir aktör olması gerektiğini savunan Çiçerin'in planı büyük bir zafer kazanmış oldu.

Çiçerin'in Moskova ile Ankara hükümetleri arasında kurmaya çabaladığı diplomatik düzen içerisinde Orconokidze gibi maceraperest devrimcilere yer yoktu. Politbüro'daki üst düzey yetkililer de bu yüzden çoğu kez onun tarafını tutuyordu; hatta Haziran ayında Kafkasya'daki Sovyet askerlerine iletilmek üzere Çiçerin'den talimatlarını yazılı olarak bildirmesini istediler.[17] Böylece Temmuz ayında Kafkasya birliklerine Türkiye'deki "burjuva hükümetini" tanımaları emredildi ve bu hükümeti sarsacak herhangi bir eylemden kaçınmaları talimatı verildi.[18] Bu kararlardan da görülebileceği üzere, Çiçerin sık sık Politbüro'nın onayını almayı beceriyordu, ancak bu her defasında daha fazla tartışmaya ve polemiğe sebep oluyordu. Özellikle Kafkasya bölgesinde devam eden

15 RGASPI, f. 85, op. Persiia, d. 1, l. 3 (23 Mayıs 1920).

16 RGASPI, f. 85, op. Persiia, d. 5, l. 1 (17 Ağustos 1920).

17 RGASPI, f. 17, op. 3, d. 90, post. 22 (22 Haziran 192).

18 RGASPI, f. 17, op. 3, d. 94, post. 3, 8 (7 Temmuz 1920).

çatışmalar yüzünden Türk-Sovyet yakınlaşmasının kuyusunu kazmaya hazır kimi Bolşevikler Çiçerin'in başına bela oluyordu. Örneğin, Sovyet güçlerinin Türkiye'nin ele geçirdiği kasabalara müdahale etmeye hazırlandığı haberini aldığında, Çiçerin bir kez daha Türkiye'yi ilgilendiren tüm meselelerde karar merciinin Moskova olduğunu ve Politbüro'nun bu yönde defalarca kararname yayınladığını hatırlatmak zorunda kalmıştı. Kafkasya sorununun yatışması bir yıldan fazla zaman aldı; ancak 1921 Antlaşması imzalandıktan sonra ve Çiçerin'in yoğun ısrarları sonucunda, Stalin nüfuzunu kullanarak durumu kontrol altına almıştı.[19]

1921 yılında Moskova ile Ankara arasında imzalanan ilk resmî antlaşma için müzakereler yapılırken, Çiçerin son bir yıldır savunduğu fikirleri yineliyor ve Sovyet Rusya'nın uyum sağlamak zorunda olduğu uluslararası konjonktür doğrultusunda ikili ilişkileri biçimlendirmeye çalışıyordu. Daha net bir ifadeyle, Türkiye ile kurulmakta olan diyaloğu, Sovyet-İngiliz ilişkilerindeki normalleşme sürecine zarar vermeyecek şekilde yürütmeye çalışıyordu. 1920 yılının sonbaharında Budu Mdivani Ankara'da ön müzakerelere hazırlanırken, Çiçerin'den bir dizi talimat almıştı. Mdivani'ye düşen görevlerin başında, Türk askerinin Ermenistan içindeki ilerleyişini durdurmak geliyordu ki bu Ermenistan'ın hatırından ziyade, İngilizlerden gelebilecek bir müdahaleye engel olmak için alınmış bir önlemdi. Gerçekten de Çiçerin, Kafkasya'da olası bir İngiliz harekâtına karşı Türkiye ve Sovyet Rusya'nın ortak olarak düzenleyecekleri bir askerî operasyona ihtimal veriyor, ancak Bolşeviklerin bu senaryodan olabildiğince uzak durmaları gerektiğini savunuyordu. Çiçerin Mdivani'den Türkiye ile anlaşmak için elinden geleni yapmasını talep etmiş, ancak her ne pahasına olursa olsun Sovyet Rusya'yı İngiltere ile karşı karşıya getirebilecek bir taahhütten uzak durmasını ve olası bir Türk-İngiliz savaşında Türkiye'ye yardım zorunluluğu doğurabilecek bir savunma anlaşması dili kullanmamasını istemişti.[20] Birkaç hafta sonra, Çiçerin benzer düşüncelerini - özellikle de Sovyet-İngiliz yakınlaşmasını zor duruma düşürebilecek bir durumdan kaçınmak gerektiğini - yineledi. İngilizlere karşı beslenen ortak düşmanlık Türk-Sovyet ilişkilerinin doğasında vardı, ancak Rusya'nın yükümlülüklerini azaltmaya çalışması da gayet doğal bir durumdu.

19 RGASPI, f. 5, op. 2, d. 315, l. 213 (28 Ekim 1921).

20 RGASPI, f. 159, op. 2, d. 57, l. 7 (30 Kasım 1920).

Mart ayında yapılan müzakerelere de benzer bir hava hâkimdi; Sovyet Rusya İngiltere'nin piyonu durumundaki Yunanistan'la savaşan Türkiye'ye ekonomik destek vermeye hazırdı – fakat bu destek yalnızca sözlü yapılacaktı ve yazılı bir delil bulunmamalıydı. Aynı şekilde, Mart müzakereleri sırasında Kafkasya meselesi, masadaki diğer önemli işlerin yanında teknik bir konumdaydı. Çiçerin ayan beyan Gürcistan'ın bazı bölgelerinin Türkiye'ye verilmesi gerektiğini söylemişti. Buna mukabil, Sovyet Rusya'nın da Ermenistan için Türkiye'den bir miktar toprak talebinde bulunabileceğinin altını çizen Çiçerin, bu meseleye katı biçimde yaklaşılmaması gerektiğini ifade etmiş ve bu eylemin Türkiye ile dostane ilişkilere zarar verme pahasına yapılmamasını rica etmişti.[21] Nihayet antlaşma müzakerelerinde bir miktar mesafe kat edildiğinde, Çiçerin'in Politbüro'ya gönderdiği mektup Ankara hükümetiyle yapılan antlaşmanın Büyük Britanya ile olan ilişkiler açısından ne gibi sonuçlar doğurabileceğini değerlendiriyordu. Türk diplomatları antlaşma metninin açılış cümlesinde yer alan "kardeş uluslar" tabirinin "emperyalizme karşı mücadelede dayanışma" ifadesini de kapsayacak şekilde genişletilmesini istemişlerdi. Çiçerin'e göre, Sovyet tarafının çekindiği de tam olarak buydu. Ancak Türklerin ısrar ettiği biçimiyle bile oldukça muğlak bir anlamı olan bu açılış cümlesinin İngiliz-Sovyet ilişkilerine fazla bir zararı dokunmayacağını düşünen Çiçerin, neticede metnin değiştirilmesini kabul etmişti.[22] 1921 Antlaşması için yapılan müzakerelerde, tıpkı Orconikidze ile münasebetlerinde olduğu gibi, Çiçerin için önemli olan şey Türk-Sovyet ilişkilerinin ardındaki uluslararası konjonktürdü; bir diğer deyişle, iddia edildiği gibi, Kafkasya'daki meselelerin yahut Ermenistan'a olan sempatisinin hiçbir önemi yoktu. Esas itibariyle, 1921 Antlaşması Çiçerin için büyük bir zaferdi. Son haliyle kabul edilen metin Türkiye ile Sovyet Rusya arasında uzun yıllar sürecek olan devletlerarası işbirliğini sağlam temellere oturtmuştu.

Aristokratik Köklerden Devrimci Kariyere

Bugün Sovyet Rusya'nın Türkiye'yi emperyalizme karşı desteklemesi oldukça doğal görünebilir, ancak Çiçerin'in Türkiye gibi devletlere yöne-

21 RGASPI, f. 159, op. 2, d. 57, l. 9 (3 Aralık 1920).

22 RGASPI, f. 159, op. 2, d. 57, l. 26 (10 Mart 1920).

lik ürettiği diplomatik formülleri Sovyetlerin devrimci siyasetiyle bağdaştırabilmesi beklenen bir durum değildi. Komintern sömürge memleketlerindeki burjuva devrimcilerinin destekleme kararı aldıktan sonra dahi Bolşevik liderler kendi aralarında Türkiye, İran ve Afganistan'daki milliyetçileri desteklemenin ne kadar akıl kari olduğunu sorguluyorlardı. Çiçerin, Birinci Savaş'tan önce Türkiye sorunlarına kafa yormuş, yazılar yazmış ve daha o zamanlarda bile Rusya'nın Türkiye ile olan ilişkilerine yön veren temel unsurun her iki ülkenin Batı'yla olan ilişkileri olduğunu öne sürmüştü. Bununla beraber, savaş öncesi dönemin çoğu Rus aydını gibi, Çiçerin'in kendisi de o zamanlar Batı'ya öykünen bir politika tarzına sahipti. Dolayısıyla *Pravda* gazetesinde çıkan ve Çiçerin'in başında fes ile Türkleştirilerek hicvedildiği karikatür, aynı zamanda Dışişleri Komiseri'nin savaş ve devrim yıllarında geçirdiği entelektüel dönüşümü yansıtıyor. Aşağıda özetlenen bölümde, Çiçerin'in savaş öncesi dönemde Türkiye'ye destek siyasetinden ne kadar uzak bir tutum içinde olduğunu ve Birinci Dünya Savaşı'nın Çiçerin'in uluslararası ilişkiler hakkındaki görüşlerini nasıl değiştirdiğini inceleyeceğim.

Çiçerin'in çocukluk yıllarını geçirdiği çevreye ve hayatına bakarak, ileriki yaşamını etkileyecek olan Doğu sevdasını anlamak pek de mümkün değil. Çiçerin 1872 yılında Rus İmparatorluğu'nun köklü aristokratik ailelerinden birinde dünyaya geldi. Amcası Boris, henüz on yaşındayken babasını kaybeden Çiçerin'in eğitimiyle bizzat ilgilendi. "Sevgili Boris Amca" diye hitap ettiği kişi 19. yüzyıl Rus liberalizminin en önemli felsefecilerindendi ve bir şekilde otokrasiye olan inancını ülkede ihtiyaç duyulan yasal reformlarla bağdaştırabiliyordu. Amcası Boris, genç Çiçerin'in düşüncelerinde son derece önemli bir rol oynadı ve halkın aydınlatılması gibi Rus entelektüelleri arasında yaygın olan bir sorumluluk bilincini ona aşıladı. Fakat Marksist ve devrimci çevrelerle tanışan Çiçerin ile aşamalı reformdan yana olan amcası Boris arasındaki gerilim öğrencilik yıllarından itibaren yavaş yavaş su yüzüne çıktı. Devrimci eylemleriyle Rus Devleti'nin de tepkisini çeken Çiçerin, bu faaliyetlerin bedelini 1904 yılında çarptırıldığı sürgün cezasıyla ödedi ve Bolşevik Devrimi'nin sonrasına kadar yurtdışında yaşamak zorunda bırakıldı.

Çiçerin'in Doğu ile tanışıklığı Rusya'dan ayrılmadan önce başına gelen iki önemli deneyime dayanır. Birincisi Rus edebiyatının Gümüş

Çağı'nın en önemli şairlerinden Mihail Kuzmin ile yaşadığı eşcinsel ilişkiydi. İlişkileri sırasında Kuzmin'in Doğu'nun egzotizmine duyduğu ilgi Çiçerin'i de cezbetmiş ve daha önceleri aşina olmadığı bir kültürel dünyanın içine çekmişti. İlişkilerinden kalan mektuplardan bir tanesinde Çiçerin, "Slav ve Hint dünyaları arasındaki yakınlığa" değiniyordu.[23] Marksizmle pek de bağdaşmayan türden bir oryantalizmin Çiçerin'in sonraki hayatında yer ettiğini görmek mümkün. Mesela, Çiçerin'in yazdığı tahmin edilen Sovyet dönemi biyografilerinden birinde "Doğu'ya olan aşkının ve Doğu kültürüne olan ilgisinin Richard Wagner'in müziğiyle başladığı" ileri sürülüyordu.[24]

Çiçerin'in Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki bilgisi ve yorumları ise bambaşka bir kaynağa dayanıyor. Meslek hayatına Rus Dışişlerinde arşiv görevlisi olarak başladıktan bir süre sonra, İmparatorluğun en tanınmış devlet adamlarından birisi olan Aleksandr Gorçakov'un biyografisini yazmaya karar veren Çiçerin, Gorçakov'un mesaisinin büyük bir bölümünü Doğu Sorununa harcamış olduğunu fark etmiş ve Rusya'nın Osmanlı politikasını derinlemesine irdeleme fırsatı bulmuştur. Yazmış olduğu uzun Gorçakov biyografisindeki düşünceleri ile yıllar sonra Türkiye'ye yardım siyaseti güttüğü dönem arasındaki çelişki, Çiçerin'in devrim yıllarında geçirmiş olduğu radikal dönüşümün bir göstergesidir. Yazmış olduğu kitap için Doğu Sorunu üzerine kafa yoran Çiçerin, doğal olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan azınlıkların statüsü ve kalkınma gibi meselelerle özel olarak ilgilenmiştir. Devrimden sonra Stalin'e yazmış olduğu mektupta görülebileceği üzere, Türkiye'ye gönderilmesini önerdiği Sovyet fabrikaları meselesinde de ulusal kalkınmaya yönelik benzer bir ilgi mevcuttur. Aradaki büyük fark, iktisadî bağımsızlığın ulusal kalkınmanın bir önkoşulu olduğuna dair devrim sonrası dönemde ileri sürdüğü tezlere Birinci Dünya Savaşı'ndan evvel yazmış olduğu kitapta hiçbir şekilde yer verilmemesidir.

Çiçerin'in ulusal kalkınma fikrine olan merakı yükselen milliyetçilikle ilgili gözlemlerine dayanıyordu. Milliyetçilik meselesinin ortaya çıkmasını Kırım Savaşı'na bağlayan Çiçerin, yazılarında sık sık bu ko-

23 John E. Malmstad ve Nikolay Bogomolov, *Mikhail Kuzmin: A Life in Art* (Cambridge: Harvard University Press, 1999), s. 11-34, 18.

24 İ.H. Urilov, "Kollegi inostrannıh del," G.V. Çiçerin, *Istoriçeskiy oçerk diplomatiçeskoy deyatel'nosti A.M. Gorçakova* (Moskova: Lyubimaya Rossiya, 2009), s. 491-2.

nuyu inceliyor ve Kırım Savaşı'nın 'küresel çapta tarihsel önemi' olduğunu vurguluyordu. Çiçerin'e göre, Kırım Savaşı sırasında uluslararası ilişkilerin bilindik ilkelerinde bir kayma yaşanmış ve Avrupa'da yerleşik statükonun sürdürülmesi fikrinden ulusal hakların korunması düşüncesine geçilmişti. Ancak Çiçerin ulusal haklardan bahsederken, siyasî egemenlik ilkesine atıfta bulunmuyordu. Ona göre, Rusların Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Doğu Hristiyanlarını merkezî otoriteye karşı gelen bir dinsel azınlık olarak değil de farklı ulusal grupların bir koalisyonu olarak görmeye başlaması ancak Kırım Savaşı sırasında gerçekleşmiştir. Çiçerin Osmanlı sınırları içinde yaşayan Doğu halklarının "barışçıl yöntemlerle ulusal kalkınmalarını" gerçekleştirebilmelerinin Rusya İmparatorluğu'nun çıkarına olacağını savunuyordu. "Özerklik" yahut "Hristiyan ve Müslüman halkların paralel kalkınması" derken Çiçerin'in kastettiği şey aslında bağımsızlık değildi. O sadece uluslarüstü bir siyasî yapının sınırları içinde ulusal kalkınmanın mümkün olabileceğini savunuyordu.

İşin aslı, Çiçerin bağımsızlık fikrinin Batı tarafından Doğu'yu parçalamak için atılmış bir fitne tohumu olduğunu düşünüyordu. Mesela Çiçerin'e göre, Fransızlar Doğulu memleketlerde Batılı maddî kültürün rüyasını satarken aslında onları Fransa'ya bağımlı hale getirecek bir güvenlik sistemini oluşturuyorlardı. Fransızların aksine Rusların önerdiği birarada varolma programı çok daha iyi niyetliydi; Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Hristiyan halklara Batı boyunduruğuna girmeden de ulusal kalkınmanın mümkün olabileceği bir yolu işaret ediyordu.[25] Ona göre, Fransız sermayesi ve vaat ettiği maddî gelişim aslında Doğu Hristiyanlarını "kendi kültürlerine ve Doğu dünyasını güçlü kılan geleneklere yabancılaştıracak" yolun bir başlangıcıydı.[26] Savaş öncesi dönemde Çiçerin esaş itibariyle Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk olmayan azınlıklarıyla ilgileniyordu, fakat Türkler hakkında yaptığı yorumlardan da anlaşılacağı üzere onları da benzer bir pencereden görmekteydi. Örneğin, Tanzimat reformlarının Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılış sürecini hızlandırdığını, Avrupa-tipi yeniliklerin Türklerin doğasına aykırı olduğunu ve Avrupa'nın Türkleri yoldan çıkardığını iddia edi-

25 Çiçerin, *Istoricheskii ocherk*, s. 339.

26 Çiçerin, *Istoricheskii ocherk*, s. 302.

yordu.[27] Çiçerin ancak Marksizm'e gönül verdikten sonra tüm halkların, Batılı yahut Doğulu fark etmez, bütün insanların aynı endüstriyel geleceğe doğru yol aldıkları düşüncesini savunur hale geldi.

Çiçerin'in görüşleri gittikçe Marksistleşmeye başladıysa ve İngiliz ve Fransız ekonomik gücü hakkındaki fikirleri değiştiyse de ulusal kalkınmanın bağımsızlık olmadan da mümkün olabileceği düşüncesini korudu. Başka bir deyişle, Doğu'daki milliyetçilik ile Batı emperyalizmi birbirine tamamıyla karşıt değildi.

Başlangıçta, Birinci Dünya Savaşı Çiçerin'in uluslararası ilişkilere bakışını tümüyle değiştirmiş gibi durmuyordu. Savaş patlak verdiğinde Kuzey Fransa'daydı, fakat Alman ordusu taarruza geçmeden hemen önce Belçika üzerinden İngiltere'ye geçti. Birleşik Krallık bir açıdan ideolojik bir seçimdi. Çiçerin 1915 yılının ortalarına kadar İngiliz emperyalizmini ve dolayısıyla Avrupa emperyalizmini, pozitif bir tarihsel güç olarak yorumluyordu. Elbette İngiliz ve Fransız sömürgeciliğinin ne anlama geldiğinin farkındaydı, fakat sosyalizme giden yol doğrultusunda İngiliz ve Fransız sömürgelerinde bile olumlu bir taraf bulmayı başarıyordu. "Prensip olarak sömürgecilik politikasının karşısındayız," dese de, mesela pratikte Fransız sömürgeciliğinin Fransız milliyetçiliğini tatmin ettiğini düşünüyordu.[28] Fransızlar Afrika'daki çıkarları sebebiyle Alsace-Lorraine sorunu üzerine gereğinden fazla tasalanmadıklarına göre, sömürgeci emperyalizm Birinci Dünya Savaşı gibi Avrupa-içi bir savaşın ihtimallerini azaltmış olmalıydı. Farklı bir ifadeyle, Büyük Savaş emperyalist çekişmelerin mutlak bir sonucu olarak değil, tarihsel kuralların bir istisnası olarak karşımıza çıkmıştı.

Savaşın sebeplerini açıklamaya çalışırken Çiçerin Almanya'yı suçluyor, İngiliz ve Alman siyasal sistemleri arasındaki farklılıkları vurguluyordu. Ona göre Almanya, atipik bir emperyalist devletti.[29] Alman emperyalizminin yayılmacı ve tekelci olmasının sebebi Alman ekonomisinin "geri kalmışlığıydı."[30] Israrla kullandığı örneklerden biri

27 Çiçerin, *Istoricheskii ocherk*, s. 353.

28 Bakhmeteff Archive, Columbia University (bundan sonra BA), Box 2, Folder 15 (12 Mart 1915).

29 A.g.e.

30 BA, Box 2, folder 15 (19 Mayıs 1915).

Bağdat demiryolu projesiydi.[31] Alışılagelmiş sömürge projelerinin aksine, "Mezopotamya'da" Alman sermayesi tekelci bir sistem yaratmaya çalışmıştı.[32] Bağdat demiryolu projesi Alman kapitalizminin mantığını temsil etse de Birinci Dünya Savaşı'nın doğrudan bir sebebi değildi. Çiçerin'e göre bu savaş, tıpkı Napolyon Savaşları gibi, kıta Avrupa'sında imparatorluk sistemini yeniden tesis etmeye yönelik geçmişten gelen çabaları çağrıştırıyordu.

Bu aşamada, yani Birinci Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında, sömürgeciliğin bütünleştirici işlevine vurgu yapan Çiçerin, sömürge politikasının küresel ekonomik kalkınma ihtimallerini çeşitlendirdiğini iddia ediyordu. Emperyalizm ile merkantilizm arasında güçlü bir bağlantı olduğuna yönelik o günlerde sıkça ortaya atılan iddialara gülüp geçen Çiçerin, bu inanışın aslında bir efsaneden ibaret olduğunu söylüyor ve ticaret istatistiklerinden alıntılar yaparak İngiliz sermayesinin, sömürgelerde bile, Almanya ile sürekli işbirliği arayışı içinde olduğunu gösteriyordu.[33] Çiçerin'e göre bu işbirliğinin sebebi "kredilerin küresel çapta bütünleşme süreciydi...ki bu da aslında İngiliz sermayesinin herhangi bir engelle karşılaşmaksızın devamlı bir dolaşıma ihtiyaç duyduğu anlamına geliyordu...yani aslında her devletin iktisadi kalkınma ihtiyacı garanti altına alınmalıydı."[34] Amerika'nın "açık kapı" siyasetini örnek veren Çiçerin, İngiliz ekonomi politikasının bir istisna değil, norm olduğunu iddia ediyordu. Bu noktada açıkça görüyoruz ki Çiçerin uluslararası kapitalizmin ülkelerinin iktisadî kalkınma programlarına ket vurmak bir yana, desteklediğine inanıyordu. Doğu Sorunu üzerine kaleme aldığı kitaptan da anlaşılacağı gibi, Çiçerin uluslararası ilişkiler tartışmalarına yer verdiği daha ilk yazılarında Marksizm'i benimsemişti, ancak düşüncelerinde devamlılık arz eden önemli bir husus dikkati çekiyor. Çiçerin uluslarüstü bir sistemin mensubu olmak ile ulusal kalkınma arasında bir karşıtlık bulunmadığına dair inancını uzun yıllar korudu. Bağımsızlık veya özerklik sömürge memleketler için bir koşul değildi; zira emperyalizmin ve uluslararası kapitalizmin mantığı bu ülkelerin kalkınmalarına yardımcı olmaktan geçiyordu.

31 BA, Box 2, folder 16 (22 Şubat 1915); BA, Box 2, folder 15 (24 Şubat 1915).

32 BA, Box 2, folder 16 (22 Şubat 1915).

33 A.g.e.

34 BA, box 2, folder 15 (19 May 1915).

1915 yılının sonu Çiçerin'in fikirlerinde radikal bir kırılma anıydı. Bu değişim daha sonraki yıllarda Türkiye'ye vereceği desteği anlamamız açısından önemli. Tıpkı Lenin gibi, Çiçerin de emperyalizmi ezilmesi gereken yıkıcı bir tarihsel güç olarak görmeye başladı. 1916'da yayımlanan *Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması* adlı eserinde Lenin dünya kaynaklarının tamamen emperyalist güçler tarafından bölünüp paylaşıldığını ve işbirliğinin bu aşamadan sonra artık sadece çatışmalara yol açacağını ileri sürmüştü. Kitabın ana temalarından bir tanesi de "finansal ve diplomatik bağımlılık ağları içinde boğulan" ve bağımsızlıklarını yitiren ülkelerdi.[35] Türkiye Lenin'in "yarı-sömürge" kategorisinde değerlendirdiği ülkelerin başında geliyordu. Lenin'in düşüncelerinden etkilenen Çiçerin aniden sömürgelerdeki kapitalistlerin birlikte calismadığının farkına varıp, eski fikirlerinden uzaklaşmış, ve gelişmiş ülkeler arasındaki çekişmenin emperyalizmin tipik bir sonucu olduğunu ileri sürmeye başlamisti. Tarihsel bir pencereden Alman emperyalizmine bakan ve İngiliz yahut Fransız gibi ilerlemeci benzerlerine göre Alman emperyalizmini geri kalmış bulan Çiçerin'in düşünce dünyasında keskin bir dönüşüm yaşanmaktaydı.

Çiçerin'in İngiliz emperyalizmine karşı gittikçe olumsuzlaşan görüşleri, İngiliz devleti ile olan ve gittikçe kötüleşen kişisel ilişkileriyle gittikçe pekişiyordu. Savaş karşıtı faaliyetleri nedeniyle hapse girme ihtimali artıyordu ve geçirdiği yargılama süreçlerinde düşüncelerini daha açık bir şekilde belirtmek durumunda kalıyordu. Çiçerin Ağustos 1917'de Londra'da derdest edilirken yaptığı açıklamada kuşkuya yer bırakmayacak yalınlıkta bir emperyalizm tanımı vermişti. İngiliz makamlarınca "Alman-yanlısı" olmakla suçlanmıştı ve hüküm giymek üzereydi. Bu duruma tepkisini "Ben emperyalizmin her türlüsüne karşıyım... Alman, İngiliz vesaire fark etmez..." diyerek dile getiren Çiçerin kesin olarak savaş-karşıtı olduğunu ve herhangi bir devletin yandaşı olmadığını ifade etmişti.[36] Bu noktada Çiçerin, tıpkı Lenin ve diğer birçok Bolşevik gibi, Birinci Dünya Savaşı'ndan söz ederken "emperyalist savaş" terimini kullanıyordu. Meslek hayatının ilk yıllarında daha çok Doğu Sorununa kafa yoran Çiçerin artık Batı cephesiyle daha fazla ilgilenir olmuş ve

35 V.I. Lenin, *Sochineniia* (Moskova: Gosudarstvennoe izdatel'stvo, 1929), c. 19, s. 139.

36 Quoted in Richard Debo, "George Chicherin: Soviet Russia's Second Foreign Commissar" (Ph.D. Dissertation, University of Nebraska, 1964), s. 78-79.

Britanya, Fransa ve Almanya gibi endüstrileşmiş devletler arasındaki çatışma ekseninde tezler üretmeye başlamıştı.

Yaşadığımız çağın değerler sistemiyle incelendiğinde, Birinci Dünya Savaşı'nın mahiyetini Doğu Avrupa, Kuzey Afrika yahut Orta Doğu'da değil de Kuzey Fransa'nın muharebe alanlarında arayan ve üstüne bu savaşı emperyalist olarak addeden birisi oldukça tuhaf karşılanabilir. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın getirdiği yıkımla beraber Çiçerin artık emperyalizmin ana kaynağının gelişmiş metropoller arasındaki bir hegemonya kavgası olduğunu düşünmeye başlamıştı. Farklı bir ifadeyle, emperyalizmin bugünkü yaygın kullanımıyla, yani gelişmiş bir ülkenin az gelişmiş bir ülkeye tahakkümüyle, Avrupa içinde yaşanan mücadeleyi esas alan o günkü tanımı arasında ciddi farklılıklar bulunmakta. 1920 yılında Ankara'dan Sovyet Rusya'ya yapılan ilk girişimle beraber Çiçerin'in Türkiye politikasını belirleyen ana etken eskiden kullanıldığı biçimiyle tarif edilen emperyalizmdir.

Emperyalizmi sınırlı kaynaklar üzerine bir rekabet olarak algılayan ve gelişmiş endüstriyel devletlerin er ya da geç gelişmekte olan ya da az gelişmiş ülkeleri kontrol etmeye çalışacağını iddia eden Sovyet diplomatik eğilimleri, iki savaş arası dönemde Türkiye ile ilişkilerinin kurulmasında kilit rol oynamıştı. Bununla birlikte, sömürge ya da yarı-sömürge durumundaki ülkeleri ön planda tutan Bolşevik uluslararası ilişkiler sistemine Türkiye kadar iyi uyan pek fazla ülke yoktu. Lenin, Çiçerin ve diğerleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığını fiilen yitirmese de siyasî egemenliğinin iktisadî bağımlılıklar sebebiyle son derece kısıtlandığını gözlemlemişlerdi. Bu iktisadî bakış, neden Sovyetlerin Türkiye'ye yardım etmesi gerektiğini ve neden Türkiye ile Batı arasındaki mücadelenin Lozan'daki mutabakata rağmen devam edeceğini açıklıyordu.

Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın uzayıp sürüncemede kaldığı günlerde, Çiçerin emperyalizmin genellikle yıkıcı bir güç olduğunu ve kalkınmaya çalışan, yarı sömürge ülkeler için ne kadar büyük bir engel oluşturduğunu görebilmişti. Emperyalizmi sınırlı kaynakların yeniden dağıtımı sırasında imparatorlukların içine düştükleri mücadele olarak tanımlayan Bolşevikler sömürge ülkeleri de emperyalizme karşı girişilecek kavganın olası müttefikleri olarak görmeye başladılar. Türkiye gibi yarı-sömürge olarak nitelendirdikleri ülkeler ise, ancak politikalarını

emperyalizmin bağımlılık ağlarından uzak tutabildikleri sürece Sovyet Rusya'ya yardımcı olabilirlerdi. Dolayısıyla, Sovyetlere düşen görev yarı-sömürge devletlerin bağımsızlıklarını korumalarına yardımcı olmaktı. Dışişleri Komiseri olarak göreve başladığında Çiçerin'in benimsemiş olduğu ideolojik sorumluluk da sömürge veya yarı-sömürge durumundaki ülkeler arasından işbirliği yapılabilecek müttefikler bulmaktı.

Bir bakıma, Çiçerin'in içinden geçtiği fikrî dönüşüm süreci, daha geniş bir spektrumdan bakıldığında, 1920'lerin başlangıcından itibaren sömürgecilik karşıtı eylemlerin desteklenmesi politikasının Sovyetlerin temel dış politika ilkelerinden birisi haline gelmesinin kati bir örneği. Yine de Çiçerin'i istisnai kılan özellikler arasında, Çarlık Dışişleri Arşivi'nde çalışmış olması, uluslararası ilişkiler alanındaki donanımı ve sürekli olarak Bolşevik iktisadî ilkeleri devletler arası ilişkilere uygulama çabalaması sayılabilir. Makalenin kalan kısmında Çiçerin'in bu yeni fikirleri Lozan Konferansı sırasında Türk-Sovyet ilişkileri özelinde nasıl uygulamaya çalıştığına değineceğim.

Lozan'a doğru

Çiçerin kendini sosyalizme adamış bir devrimciydi ve birçok meseleye yaklaşımında savunduğu ideolojinin iz düşümlerini bulmak mümkündü. Türk mevkidaşlarıyla yaptığı toplantılarda, Türkiye'yi daha iyi anlayabilmek için konuşmaları akıllıca yönlendiriyordu. Halil Paşa ile 1920 yılında yapmış olduğu 3 saat süren ilk toplantı sırasında Türk toplum yapısı hakkında detaylı sorular sormuştu. Bu toplantı sonrasında Lenin'e yazdığı mektupta Türkiye'de sermaye birikiminin büyük ölçüde Batı tarafından gerçekleştirildiğini ve yerli burjuva'nın önemli bir bölümünün Rum ve Ermenilerden oluştuğunu yazmıştı.[37] Bir zamanlar Moskova'da tanıştığı Muhittin Birgen'e olan hayranlığını defaatle vurgulamıştı; örneğin Molotov'a gönderdiği bir mektupta Muhittin'in, tanıdığı "en zeki ve anlayışlı Türk" olduğunu söylemiş, Stalin'e yazdığı başka bir mektupta ise Muhittin hakkında "dürüstlüğünden zerre kadar şüphe duyulmayacak bir insan ve ilerici bir solcu demokrat" ifadesini kullanmıştı.[38]

37 RGASPI, f. 159, op. 2, d. 57, l. 1 (16 Mayıs 1920).

38 RGASPI, f. 159, op. 2, d. 57, l. 98 (21 Mart 1922); RGASPI, f. 159, op. 2, d. 57, l. 93 (4 Şubat 1922).

Çiçerin, Muhittin Birgen'le olan sohbetleri sayesinde Türk siyasetiyle ilgili önemli dersler çıkarmıştı. En önemlisi de Mustafa Kemal'in yaşayacağı en ufak yenilginin Türkiye'de gerici güçleri iktidara taşıyacağıydı. Burada gericilikten kastedilen ise çağdaşlıktan uzak ve milliyetçi olmayan bir iktidardı. Aynı şekilde, Lozan müzakereleri sırasında Türkiye'nin iktisadî geleceği hakkında Rıza Nur'dan bir şeyler öğrenmeye çalıştı. Moskova'ya gönderdiği raporlarda bankaların ve ticaretin Türkleştirilmesine değiniyor ve çok yakında politikanın daha da agresif milliyetçi bir karaktere bürüneceğini söylüyordu.[39] Yapmış olduğu tüm görüşmeler, Mustafa Kemal liderliğinde milliyetçi bir Türkiye'nin, Batı ile kaçınılmaz olarak yaşayacağı sorunlar sebebiyle Sovyetlerin tabiî bir müttefiki olacağı yönündeki inancını doğruluyordu. Çiçerin'in Türkiye ile Batı arasında öngördüğü sorunlar yalnızca muharebe meydanıyla sınırlı kalmayacak, iktisat sahnesine de yayılacaktı.

İleri sürdüğü bu yeni tezler iktidar sahibi Bolşeviklerin tamamı tarafından hoş karşılanmıyor ve Çiçerin her defasında daha fazla finansal yardım için uğraşmak zorunda kalıyordu. Çiçerin, bu kadar kritik bir anda Türkiye'ye verilen destek sayesinde uzun vadede Sovyet dış politikasının istikrarlı bir müttefik kazanacağını savunadursun, Moskova'daki meslektaşlarının büyük çoğunluğu yapılan yardıma daha ziyade Batı emperyalizmi karşısında kısa vadeli bir askerî ittifak gözüyle bakıyorlardı. 1921 Türk-Sovyet Antlaşmasından sadece birkaç ay sonra, Ankara hükümeti Moskova'dan 50 milyon ruble karşılığı altın talep etmişti ve bu rakam tüm İstiklal Harbi boyunca Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye yaptığı yardımın beş katına denk düşüyordu. Çiçerin aylar boyunca bu yardımın peşine düştü. Eylül ayında Stalin'e bu çapta bir yardım için yeterli paralarının olmadığını itiraf etti, buna rağmen, Stalin'e Türkiye'nin ihtiyacı olan paranın karşılanması için Alman kreditörleriyle müzakerelerde bulunduğunu söyledi ve hiç değilse Moskova'nın Ankara'ya kefil olarak yardımcı olabileceğini iletti.[40] Eğer yabancı bankalar da bir alternatif olmaz ise, Sovyet Rusya'nın Ankara adına kâğıt para basabileceğini (basmasını?) önerdi, tıpkı Almanya'nın Birinci Harp sırasında Osmanlı için yaptığı gibi. Ekim ayında Politbüro Çiçerin'in 50 milyon rublelik altın yardımı projesini kesin olarak reddetti, ancak 1921 Antlaşmasının

39 RGASPI, f. 159, op. 2, d. 19, l. 100 (19 Aralık 1922).

akdinde söz verilen 1 milyon ruble tutarında bir yardımın yapılabileceğine hükmetti.[41] Bu noktada şunu eklemek gerek; Politbüro'nun 1921 Antlaşması uyarınca gönderdiği yardım miktarı mütevazı görünse de aslında Sovyet Rusya'nın kendi finansal durumu göz önüne alındığında azımsanacak hiçbir yanı yoktu. 1922 yılının başlarında Maliye Komiserliği'nden Grigoriy Sokolnikov Türkiye'ye yapılan yardımın kesilmesini önermiş ve Çiçerin bir kez daha Politbüro üyelerine para bulmaları için yalvarmak zorunda kalmıştı. Çiçerin, şayet Sovyetler altında imzası bulunan bir antlaşma hükümlerinden kaçarsa, "Doğu halklarının önüne dikilen bir utanç duvarında çarmıha gerilip siyaseten ölüme terkedilmeyi yeğlerim," demişti.[42] Kullandığı dil Politbüro'yu ikna etmeye yönelik olsa da sorunu ne kadar kişiselleştirdiğini anlamamız bakımından önemli.

Tarihçilerin bir bölümü 1921 yılında Sovyet yardımının gecikmesi sorununu Türk komünisti Mustafa Suphi cinayeti sonrası Moskova'nın duyduğu tepkiye bağlıyor. Bu iddia Moskova'nın Ankara'ya yardım ederek aslında Türkiye'deki sosyalistleri güçlendirmeye çalıştığı varsayımına dayanıyor. Fakat yardımın gecikmesinin ardına yatan gerçek sebep Bolşeviklerin 1921 yılında Türkiye'nin siyasî tercihlerini yorumlayış biçimleriyle ilintilidir. Gerçekten de Çiçerin Ekim 1921'de Türkiye'ye yapılacak yardımın bir süreliğine askıya alınmasını ve Ankara'nın Fransa ile sürdürmekte olduğu müzakereler bitene kadar beklenmesini tavsiye etmişti.[43] Türk-Fransız Anlaşmasında Sovyet Rusya'yı hedef alan gizli bir maddenin bulunacağı yönünde dedikodular Moskova'ya ulaşmış, ancak Ekim ayı sonunda bu haberlerin asılsız olduğu ortaya çıkınca Bolşevikler yardımın gönderilmesine hükmetmişti.[44] Sovyetlerin kuruntuları kısa süreli de olsa yaptıkları muhakemelerde Batı-karşıtı bir işbirliğinin, Mustafa Suphi meselesinden yahut Türkiye'deki komünistlerin kaderinden daha önemli olduğunu gösteriyor.

Bolşevikler ile Enver Paşa arasındaki bağlantıya ilişkin tartışmalar da Sovyetlerin Türkiye'ye olan desteğinin ardında Çiçerin'in derin diplomasi anlayışının yattığını gösteriyor. Mustafa Kemal'le ilişkilerin

41 RGASPI, f. 17, op. 3, d. 210, l. 2 (3 Ekim 1921).

42 RGASPI, f. 159, op. 2, d. 57, l. 95 (22 Şubat 1922).

43 RGASPI, f. 558, op. 11, d. 388, l. 2 (20 Ekim 1921).

44 RGASPI, f. 5, op. 2, d. 315, l. 213 (28 Ekim 1921).

yolunda gittiği zamanlarda Bolşevikler Enver Paşa'dan faydalanılabileceklerini düşünüyorlar ve Enver'in Ankara'yla müzakerelerde ellerini güçlendirebileceğini ümit ediyorlardı.[45] Türk-Fransız anlaşması sırasında Sovyet aleyhtarı dedikoduların yayılıp ilişkilerin dibe vurma ihtimalinin ufukta belirdiği anlarda ise işler biraz da çetrefilli hale geliyordu. Mustafa Kemal Sovyetlere karşı Fransızlarla ittifak kurma yolunu seçerse, Çiçerin Enver Paşa'nın Mustafa Kemal'e karşı bir alternatif olabileceğini öne sürmüştü. Ancak, bu ihtimalde bile Enver'in benzer finansal sorunlarla uğraşmak zorunda kalacağını ve belki de Batılı devletlerle uzlaşma yolunu seçebileceğini öngörmüştü. Sonuç itibariyle Moskova'nın Ankara'da gerçek bir müttefik edinebilmesinin tek yolu Türkiye'nin savaş sonrası yaralarını sarmasında Bolşeviklerin yapmayı taahhüt edeceği iktisadî yardımdan geçiyordu.[46] Çiçerin'in ileri görüşlü analizleri Sovyetlerin Türkiye'yle ilişkilerinin hem sınırlarını çiziyor, hem de olasılıklarını tartıyordu.

Çiçerin Mustafa Kemal'e sırtını dönmeyi göze alarak Türkiye'ye olan desteğinin koşulsuz olmadığını ve benimsediği politikayı kişisel ilgi ve münasebetlerinden ayrı tutabildiğini göstermişti. Türkler hakkında yorum yaparken pek çok kez "Doğu insanına" duyduğu güvensizliği vurgulamıştı. Mesela Stalin'e 1921 müzakereleri sırasında yazdığı bir mektupta, Türklerin 50 milyon rublelik altın talebini aktarırken bu miktarın "şüphesiz Doğululara yakışan türde bir talep" olduğunu eklemişti.[47] Bu mektuptan iki yıl sonra, Ankara'daki Sovyet temsilcisine talimatlarını aktartırken benzer bir üslup kullanmış ve "Doğuyu bilirsiniz. Sizden bir şey talep ederken aşırı yüksek bir meblağ telaffuz edeceklerini unutmamalısınız" diye eklemişti.[48] Lozan Konferansı sırasında Moskova'ya gönderdiği benzer bir raporda Türklerin "tam da Doğuya özgü bir kurnazlık sergilediklerini ...ve (Sovyet delegelerin) kendi aralarında Türklerin ahmak mı yoksa kurnaz birer kalleş mi olduklarını uzun uzadıya tartıştıklarını" yazmıştı.[49] Bu aşağılayıcı üslubu bir tarafa bırakacak olursak, en azından şunu söyleyebiliriz; Sovyetlerin izlediği

45 RGASPI, f. 5, op. 2, d. 315, l. 38 (18 Nisan 1921).

46 RGASPI, f. 558, op. 11, d. 388, l. 2 (20 Ekim 1921).

47 RGASPI, f. 159, op. 2, d. 57, l. 34 (10 Mart 1921).

48 RGASPI, f. 159, op. 2, d. 57, l. 117 (12 Eylül 1923).

49 RGASPI, f. 159, op. 2, d. 19, l. 68 (12 Aralık 1922).

Türkiye siyasetine yön veren şey Çiçerin'in kişisel duygularından ziyade iyi hesaplanmış bir stratejiydi.

Türklerin kalleşliğiyle ilgili sarf edilen küçümseyici sözlerin ve diğer ithamların Lozan Konferansı esnasında işitilmesi elbette bir tesadüf değildi. Zira Batı ile Türkiye arasında yaşanan sıcak çatışmaların son bulması Türk-Sovyet işbirliğinin mantığına aykırıydı. Esasen Lozan'da Sovyet Rusya'nın tek bir amacı vardı, o da Boğazlar üzerine bir anlaşmaya varılmasıydı. Çiçerin, Türkiye'nin egemenlik hakları doğrultusunda Boğazların Türk bandıralı olmayan tüm gemilere kapalı olmasına çabalamıştı. Çiçerin Lozan'daki Türk ve Sovyet delegasyonları arasında bir koordinasyon sağlayabilmek için açık yüreklilikle çalışıyor, bunu da Kurtuluş Savaşı sırasında doğan işbirliğinin bir yükümlülüğü olarak görüyordu. Dolayısıyla, Türkiye'nin Boğazları askerden arındıracak maddeyi kabul etmeye hazır olduğunu öğrendiğinde küplere binmiş, Türkleri hainlikle suçlamış ve bu kalleşliği de bir "suç" olarak nitelendirmişti.[50] Çiçerin İsmet Paşa'nın Sovyet Rusya'ya karşı iyiniyetle yaklaştığının farkındaydı ve Moskova'ya yaşanan her gelişmeyi tüm detaylarıyla aktarıyordu, fakat Sovyetler Batı'yla sağlanacak bir uzlaşı karşılığında istedikleri tek şey olan Boğazların kapalılığı rejiminden yoksun bırakılmışlardı ve bu durum şüphesiz Lozan'ın büyük bir hayal kırıklığı olarak algılanmasına sebep oldu.

Aslında Lozan'da yaşadığı hayal kırıklığı Çiçerin'in uzun vadede Türk-Sovyet işbirliğinin geleceğine olan inancını çok daha önemli kılıyor. Boğazların silahlandırılması sorununda Türk hükümetinin ısrarcı olmayacağı kesinleşince, Çiçerin Moskova'ya gönderdiği bir mektupta gelecekte Türk halkının Boğazlara ve savunmasız İstanbul şehrine bakıp "Rusya'nın yardımıyla bunları geri almayı hayal edeceğini" yazmıştı.[51] Dolayısıyla Ankara hükümetinin politikalarına rağmen Moskova Türkiye'ye yardım etmeye devam etmeliydi ki, doğru zaman geldiğinde Batıyla yaşanan ihtilaflar Türk-Sovyet işbirliğini kaçınılmaz hale getirsin. Çiçerin'e göre Sovyetler Birliği'nin temel görevi "Türkiye'nin egemenlik hakları ve bağımsızlığı için Türk Paşalarından daha yüksek bir sesle, onları aşan çağrılar yapmak" olmalıydı.[52] Boğazlar sorununda Türkiye'nin

50 RGASPI, f. 159, op. 2, d. 19, l. 106 (21 Aralık 1922)

51 RGASPI, f. 159, op. 2, d. 19, l. 115 (21 Aralık 1922).

52 RGASPI, f. 159, op. 2, d. 19, l. 23 (31 Ekim 1922).

tutumunu ve yaşadığı hayal kırıklığını kamuya açık platformlarda ayan beyan açıklamış olsa da Çiçerin İsmet ile buluşmaya ve kapitülasyonların reddi gibi konularda Türkiye'yi desteklemeye devam etti.

Daha da önemlisi, ticaret anlaşması müzakerelerinin bir an önce sonuçlandırılması için Çiçerin Türk delegasyonuyla yoğun bir mesaiye başladı. Türkiye'nin milliyetçi bir küçük-burjuva devrimi sürecinden geçtiğini gözlemleyen Çiçerin, milliyetçiliğin er ya da geç Batı'yla bir iktisadî uzlaşmazlık yaratacağını savunuyordu. 1921 yılında Türk-Fransız Antlaşması imzalandığında, Fransa'nın aslında Türkiye'ye "olta attığını" ve Türkiye'de yemi yutacak ve milletine ihanet edecek yerli bir komprador sınıfı aradığını iddia etmişti. Ancak yine de, Türkiye'de güçlü bir kapitalist sınıfın olmayışı Fransızlarla münasebetlerin esas itibariyle iktisadî ihtilaflar ekseninde döneceği sonucunu doğuruyordu.[53] Lozan'dan yazdığı mektupların tamamında aynı mantığın izlerini bulmak mümkün; Çiçerin, Türkiye'nin Batı sermayesiyle birçok ortak teşebbüse kalkışacağını delillerle ortaya koyuyor, ancak "daha gelişmiş ekonomilerin hegemonyasına ve iktisadî baskısına karşı milliyetçi mücadelenin en ateşlilerinin yaşanacağını" öngörüyordu.[54] Moskova'ya gönderdiği bir başka mektupta şunları yazmıştı: "hiç bir şey yaydan çıkan militan küçük burjuva milliyetçiliğinin önüne geçemez; bu öyle bir hareket ki silahtan arındırılmış Boğazlar rejimine uzun süre tahammül etmesi mümkün değil."[55] Lozan Konferansı'nın kısa vadeli sonuçlarına yönelik beslediği tepkiyi bir kenara bırakacak olursak, Çiçerin Türk-Sovyet ilişkilerinin gelişeceğine dair inancını kaybetmedi.

Konferanstan sonra yaptığı açıklamalarda, Çiçerin Türkiye'yle ilişkilerin onarılması sorunu üzerinde duruyor ve Sovyetler Birliği'nin, yaralarını sarmaya çalışan Türkiye ile Batılı devletler arasında bir süre devam edecek olan ekonomik müzakere sürecine hazırlıklı olması gerektiğini telkin ediyordu. Ancak, Türkiye'nin bu süreçte Batı sermayesinin esiri olma tehlikesiyle karşı karşıya kalabileceğini söylüyor ve "bağımsız kalarak yabancı sermayeden nasıl istifade edileceğini" öğretmesi bakımından Sovyet iktisadî politikalarının Türkiye için bir örnek teşkil ede-

53 RGASPI, f. 159, op. 2, d. 57, l. 89 (22 Kasım 1921).

54 RGASPI, f. 159, op. 2, d. 19, l. 115 (21 Aralık 1922).

55 RGASPI, f. 159, op. 2, d. 19, l. 246 (14 Ocak 1923).

ceğini savunuyordu.[56] Aradan geçen bir yılın sonunda, beş uzmandan oluşan bir komisyona başkanlık eden Çiçerin Politbüro'ya Türkiye ile ilişkiler konusunda sistematik bir rapor sundu. 19 Haziran 1924'te raporu inceleyen Politbüro, Türkiye ile iktisadî ilişkilerin genişletilmesi için bir acil önlem paketi hazırlanmasını emretti. Raporda altı çizilen temel nokta Türkiye'nin Batıya yönelik düşmanlığının ardında büyük ölçekli yabancı şirketlerin Türk ekonomisinin "içine sızma" çabalarının yattığıydı.[57] Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere, Çiçerin Batıya yönelik ortak güvensizliğin devletlerarası iktisadî işbirliğine ivme kazandıracağına inanıyordu. Türkiye'de komünist bir devrimin gerçekleşmeyeceğini bilse dahi, Çiçerin olayları katı bir ideolojik pencereden tarif ediyor ve Batı emperyalizmine karşı gerekli cevabın Türk-Sovyet dayanışmasıyla verileceğini düşünüyordu.

Sonuç

Türk-Sovyet ilişkileri rayına oturup tam da istediği yönde ilerlemeye başlamışken, kötüye giden sağlığı yüzünden Çiçerin'in Ankara-Moskova diplomasisindeki rolü giderek azaldı. Sovyet iç politikasında yaşanan şiddet endişelerini arttırmış ve psikolojisini bozmuştu. En yakın arkadaşına "gazeteleri okurken havale geçirdiğini ve (Stalin'in) tasfiyelerinin daha da kötüleşeceğini" itiraf etmişti.[58] Gördüğü kanlı halüsinasyonları bir kenara not alırken gerçekten de abartmıyordu ve rüyalarında eski meslektaşlarının idam edildiğini ve kendisinin de sorguya çekildiğini görüyordu.[59] Hayatını adadığı Sovyet sisteminin çökmekte olduğundan endişe ediyor ve "ekmek artık yeterli değil...onlara ölen gladyatörler gerek" diye hayıflanıyordu.[60] Giderek bozulan sağlığı yüzünden iş göremez hale gelmiş ve Almanya'ya tedavi olmaya gitmişken, yokluğunda en yakın rakibi Maksim Litvinov, Çiçerin'in koltuğuna gözünü dikmişti. Neticede Litvinov 1930 yılında Sovyet Dışişleri Komiseri olarak göreve getirildiğinde Çiçerin Sovyet idaresindeki nüfuzunu çoktan yitirmişti.

56 RGASPI, f. 5, op. 1, d. 1990, l. 8 (20 Şubat 1923).
57 RGASPI, f. 17, op. 3, d. 444, l. 11 (19 Haziran 1924).
58 RGASPI, f. 159, op. 2, d. 69, l. 31 (22 Mart 1929).
59 RGASPI, f. 159, op. 2, d. 69, l. 9 (31 Ocak 1929).
60 RGASPI, f. 159, op. 2, d. 2, l. 176 (Early 1929).

Türk-Sovyet ilişkilerinde en önemli adımlar Çiçerin görevi bıraktıktan sonra atıldı. 1920'li yıllarda Moskova'nın giderek azalan kaynakları diplomaside finansal yardımların bir araç olarak kullanılmasını güçleştirdi. Sovyetlerin dış ticarette tekelleşmesiyle ilgili Türkiye'nin kaygıları yüzünden 1922 yılından beri devam eden ticaret antlaşması müzakereleri ancak 1927 yılında tamamlanabildi. Ancak Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki devletlerarası işbirliğinin en kuvvetli olduğu dönem 1932 yılı oldu. İsmet Paşa'nın Moskova ziyareti sırasında? Moskova'dan 8 milyon dolarlık yardım paketi ve Nazilli ve Kayseri'de kurulacak tekstil fabrikaları için Sovyetler'in destek sözü alındı. 1921 yılında Çiçerin Sovyet fabrikalarının sökülüp, Türkiye'ye nakledilmesini önerirken aslında 1932 yılındaki kadar kapsamlı bir işbirliği hayal etmemişti, fakat benzer bir mantıkla bu öneriyi yapmıştı. Gerek Sovyet gerekse Türk gazeteleri 1930'lu yılların başındaki iktisadî işbirliğinden heyecanla söz ederken 1920'li yılların başındaki askerî dayanışmaya göndermeler yapıyorlar ve bu iki süreci birbirinin devamı olarak yorumluyorlardı.

1950'lerde Kruşçev'in Üçüncü Dünya'nın komünist olmayan ülkelerine Sovyet yardımı yapması alışılagelmiş bir strateji olarak yorumlanabilir, fakat iki savaş arası dönemde bu tip yardımlar oldukça istisnaî bir durumdu. Devrimden sonraki on yıllarda Bolşeviklerin anti-emperyalizm davası için yaptıkları yardımlar arasında en bilindik örnek Çin'di; fakat bu destek şüphesiz askerî anti-emperyalizm için verilmişti. Çiçerin'i farklı kılan özellik de tam olarak buydu; yani salt askerî hedeflerin ötesinde Mustafa Kemal hükümetiyle işbirliğinin önemini bu kadar erken bir dönemde fark edebilmesiydi. Milliyetçi Türkiye'nin kaçınılmaz olarak Batı emperyalizmiyle çatışacağını ve doğal olarak Sovyetlerin müttefiki olacağını öngören ve bu tez doğrultusunda hareket eden Çiçerin'in planları ancak 1930'lu yıllarda gerçekleşebilmiş olsa da bu planların taslakları 1920'li yılların başında çizilmişti. Bu yazıya konu olan Çiçerin'in entelektüel ve ideolojik dönüşümü, Sovyet Rusya'nın Türkiye ve benzeri anti-emperyalist ülkelerle işbirliğini nasıl olur da uluslararası sistemin doğal bir parçası olarak görebildiğini anlamamız açısından son derece önemlidir.

OKTOBR DEVRİMİ[1] KOMİNTERN VE TÜRKİYE'DE KOMÜNİST HAREKETİN BİÇİMLENİŞİ

Erden Akbulut

Rusya'da Devrimci Hareketin Doğuşu

20. yüzyıla damgasını vuran Rusya'daki Oktobr Devrimi'nin kökleri, 1825'e Dekabristlere/Aralıkçılara kadar uzanır[2]. Başını 1789 Fransız Devrimi ilkelerini benimseyen Çarlık ordusu subaylarının çektiği Dekabristlerin programı, *sosyal olarak* serfliğin yıkılması, *politik olarak* da bir cumhuriyetin veya en azından meşruti bir rejimin kurulmasıydı. Bu çerçevede 1. Aleksandr doğrudan halef bırakmaksızın öldüğünde, saltanat içindeki tereddütlerden yararlanan Dekabristler ayaklandılar; Senato Meydanı'ndaki kısa bir çatışmadan sonra ayaklanma bastırıldı; işkence ve

1 Devrim, eski takvime göre 25 Oktiyabır (Oktobr/Ekim), yeni takvime göre 7 Kasım 1917'de oldu. Ülkemizde yaygın olarak Ekim Devrimi olarak anılmakla birlikte, bunun eski takvime ait olduğuna işaret etmek üzere Türkiye Komünist Partisi uzun yıllar Rusya'daki devrimi Büyük Oktobr Sosyalist Devrimi, Kızıl Oktobr olarak adlandırdı. Konu başlığımız da Türkiye'de komünist hareketin biçimlenmesi olduğundan, TKP'nin kullandığı terimi yeğledim. Ayrıca Dr. Şefik Hüsnü'nün de Kasım 1924'te *Aydınlık* dergisinin 27. sayısında kaleme aldığı makalenin başlığı da "Teşrînisâni İhtilâli ve Türkiye"dir, bir diğer deyişle Dr. Şefik Hüsnü de devrimi "Kasım Devrimi" olarak anar.

2 Bu süreçle ilgili ayrıntılı bilgi için diğer kaynakların yanı sıra bkz. Volin, *Bilinmeyen Devrim*, Çeviri: Erden Akbulut, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017); Jacques Droz, *Histoire générale du socialisme*, 4 cilt, Quadrige/PUF, 2. Cilt *De 1875 à 1918*, (Vendôme, 1997), s. 401-447; Boris Souvarine, *Staline: Aperçu historique du bolchévisme*, (Paris: Editions Ivrea, 1992).

sürgünler yaşandı. Bunu izleyen 1. Nikolay dönemi (1825-1855) bürokratik polis devletinin kuruluşunu getiren yoğun baskı yılları oldu.

Rusya'da 19. yüzyılın ortalarında *işçi sınıfı* oluşmaya başladı. 1. Aleksandr döneminde 200.000 işçinin yarısı fabrikada feodal beyin emriyle çalışan serflerdi. "Özgür" işçiler 16 saat çalışıyor, her vesileyle para cezasına vb. çarptırılıyordu. 1. Nikolay, grevi devlete karşı suç ilan etti. Çoğunlukla bir anda fabrikalara gönderilmiş köylülerden oluşan işçi sınıfı, köyle bağlarını sıkı bir biçimde koruyor, yılın bir bölümünü tarlalarında geçiriyordu. Serfliğin kalkmasından (1861) sonra 40 yılda 1,5 milyon köylü, *psikolojileriyle birlikte* işçi sınıfına katıldı. Böylelikle köylü kitlesinin baskın özellikleri işçi hareketine de geçti: Şiddetli ayaklanmalarla kesilen pasif boyun eğiş; bireysel güvensizlik ve toplu safdillik; fikir düzeyinde basitlik; duygu düzeyinde mistisizm ve önyargılar düzeyinde fanatizm.

Toprakta serfliğin hüküm sürdüğü Rusya 16. yüzyıldan sonra Avrupa'nın en isyankâr ülkesiydi. Ünlü Stenka Razin ve Pugaçev *büyük köylü isyanları*nın dışında serfliğin son bulduğu 1861'den, 1905 büyük patlamasına kadar 2.000'e yakın yerel köylü isyanı oldu.

Rusya burjuvazisi, ülkede yönetici sınıf haline gelemedi. İlk fabrikalar Büyük Petro zamanında kuruldu; 2. Katerina da onun yolunu izledi. Belli başlı sanayi işletmeleri, demir yolları devletin denetimindeydi. Sanayi koruyucu gümrük tarifeleriyle kökleştirilmeye çalışıldı. *Çarlığı devirme yolunda çalışanlar*, aristokrasinin, kırsal kesimdeki kimi soyluların, ordu kadrolarının ve liberal burjuvazinin yürekli ve eğitimli seçkinleri ile aydın kesimi oldu. *İşçi-köylü devriminin kadroları da esas olarak bu kesimden çıktı.*

Rusya'da devrimci hareketin düşünsel köklerine bakılacak olursa, özgür düşünce bu yoğun baskı döneminde, edebiyatta ve felsefede boy attı. Puşkin'den Tolstoy'a, Dostoyevski'den Gogol'e, Gonçarov'dan Turgenyev'e kadar Rus edebiyatının en büyük yazarları yetişti.

Aydınlanan gençlik Fichte'yi, Hegel'i, Feuerbach'ı, daha sonraları Stuart Mill, Spencer ve Darwin'i keşfetti. Saint-Simon ve Fourier'yi, Proudhon ve Louis Blanc'ı inceleme grupları oluştu.

1850'de Turgenyev, aydın gençlik içinde gelişen yeni felsefî ve ahlakî hareketi nihilizm olarak niteledi. Nihilizmin temel fikri şöyle ifade edilebilir:

Kadın olsun, erkek olsun bireyin, bağımsızlığına veya düşüncesinin özgürlüğüne zarar verebilecek her şeyden tam olarak kurtuluşu.

1840'larda aydınlar ikiye ayrılıyordu: "Slav severler (Slavofiller)" ve "Batıcılar". Büyük Petro'nun zorla Avrupalılaştırıcı reformlarına tepkili, dış etkilere ve yabancıların taklidine düşman Slav severler, Rus geçmişini idealize ediyorlardı. "Kutsal Rusya"nın "çürümüş Batı"dan geri kalmışlığını üstünlük gibi gösteriyorlardı[3]. Batıcılar, ülkelerini gelişkin Avrupa düzeyine yükseltmeyi, Rusya'daki yaşamı laikleştirmeyi, halkın düşüncesini özgür kılmayı ve insan haklarını uygulamaya koymayı yüceltiyordu.

Herzen ile birlikte, yeni bir doğrultu, bir sentez arayışındaki özgün Rus sosyalizmi yönelimi biçimlendi. Herzen, köylü Slavların genel yıkıcı misyonu ile özellikle Proudhon'un devrimci görüşlerini eklektik bir öğreti halinde uzlaştırdı. Yıkıcı bir savaşın sonunda burjuva Avrupa yıkılacak, Rusya'da kurulacak köylü iktidarıyla komünizm doğacak, insanlığa kurtuluş işareti verilecekti. Köy topluluğu (*mir*) doğal olarak sosyalizme yönelecek ve gelecekteki federalist ve kooperatiflere dayalı örgütlenmenin nüvesini oluşturacaktı. *Köylü Rusya, sosyal devrim ve komünizme yürüyüş çağını açacaktı.*

Bu arada Rusya'da bir *reformlar dönemi* yaşandı. Çarlık Rusya'sının 1854-55 Kırım Savaşı'nda yenilgiye uğramasının ardından tahta geçen 2. Aleksandr 1860 yılından itibaren bir reformlar dönemi başlattı: *Serflik kaldırıldı* (1861); devlet memurlarından oluşan eski devlet mahkemelerinin yerine seçimli bir jüriye sahip mahkemeler kuruldu (1864); kentlerde ve kırda kamu yaşamının belli alanlarında (kimi eğitim dalları, sağlık, iletişim yolları vb.) özyönetim hakkına sahip yerel yönetim birimleri (*zemtsvo*) oluşturuldu (1864).

Ancak basın ve ifade de dâhil, hiçbir özgürlük tanınmadı; doğmakta olan işçi sınıfı hiçbir hakka sahip değildi. Aristokrasi, büyük toprak

3 Rus devrimci hareketinin düşünsel kökleri arasında yer alan bu "Slav severlik/Slavofili", 2. Dünya Savaşı sırasında Stalin ve Komintern çevresinde yeniden görülür. 9 Mayıs 1943'te düzenlenmesi öngörülen *Slavlar Mitingi* için hazırlıklar konusunda aldığı notta Dimitrov şöyle yazıyor: "Miting için belge tasarılarını görüştük: 1) Slav halklarına çağrı; 2) Slavların faşistlerce imha edilmesine karşı uyg[ar] dünyaya çağrı." G. Dimitrov, *Günlük-2 1 Eylül 1939-5 Mayıs 1945*, Çeviri: Rüstem Aziz, (İstanbul: TÜSTAV Yayınları, 2004), s. 285. Ayrıca bir Slavlar Komitesi de kuruldu ve *Slavyene* adıyla bir dergi de yayımlandı.

sahipleri ve burjuvazi, egemen sınıflar olmayı sürdürdü ve özellikle mutlakıyetçi rejime dokunulmadı.

İşte bu koşullarda Herzen'in umutları 1860'larda *Narodnizm*de/halkçılıkta ifadesini buldu: Burjuva evrimi bir ilerleme değil, gerilemeydi; kooperatiflerle tamamlanacak *mir* temeline dayalı olarak, topraklar komünlere, fabrikalar işçilere verilerek kapitalizm felaketinden kurtulunacak ve tek bir uygarlık serpilip gelişecekti.

Herzen'in takipçileri "Toprak ve Özgürlük" sloganını yükselttiler; onun "Halka Gidin" çağrısını benimsediler; dahası birçoğu onun yolunu izleyerek Batıya göç edip *Polarnaya Zviezda* (Kutup Yıldızı) ve *Kolokol* (Çan) dergileriyle Çarlığa karşı mücadele yürüttü.

Rusya'daki devrimci hareketin düşünsel kökleri içinde *Bakunin* elbette özel bir yer tutar. Bakunin Rus halkının, işlediği toprağa el koyma özlemine sahip olduğunu ve her türlü yönetime karşı, komün halinde özerkliği istediğini düşünüyordu.

Bakunin, Razin ve Pugaçev'vari topyekûn bir isyanı düşleyerek kısmî bile olsa, yenilgiye mahkûm bile olsa sürekli bir köylü ayaklanmasını savunuyor, eşkıyaları "içgüdüsel devrimciler" olarak yüceltiyordu. "Halka Gidin" çağrısını "Yok olmaya mahkûm bu dünyayı, üniversiteleri, okulları hemen bırakın, halkın içine girin, yeni bir Stenka Razin isyanı, bu kez zafere ulaşacak olan isyan yaklaşıyor"a dönüştürdü.

Bakunin'e göre, genel isyan, merkezî iktidarsız, devletsiz, özgür komünlerin anarşik federasyonuna ulaşacaktı.

Devrimci harekette eli kulağındaki terörizmin ve gelecekteki Bolşevizmin teorik çerçevesinin esin kaynaklarından biri de *Tkaçev* oldu. 1875'te Tkaçev'in çevresinde, önemi izleyen yüzyılda görülecek olan Rus Jakobenizmi ideolojisini benimseyen küçük bir grup oluştu.

Tkaçev, Narodnik olmakla birlikte, devrimin yolları ve araçları bakımından Jakoben konumları benimsedi ve düşünsel olarak Blanqui'ye yaklaştı.

Tkaçev'e göre, devrim, kesin başarılara ulaşmanın girizgâhı olarak önce iktidarın alınmasına dayanmaktaydı. Propaganda hükümet darbesinden sonra ürünlerini verecek, bu darbeyi bilinçli bir azınlık ve ancak şiddet yoluyla yapacaktı. Bunun için merkezî, disiplinli, hiyerarşik

yapıya sahip bir parti gerekliydi; "ne şimdi, ne de gelecekte tek başına bırakılmış halk sosyal devrimi gerçekleştirebilir"di.

"Halka Gidin" barışçı hareketinden düş kırıklığına uğrayan Narodnikler, 1876'da *ilk sosyalist ve devrimci partiyi Zemlia i Volia*'yı (Toprak ve Özgürlük) oluşturdular. Eski aydın çevrelerini ve dağınık devrimcileri bir araya getiren bu grubun bir merkez komitesi, çalışma şubeleri, bir de mücadele grubu vardı. 1878'den itibaren suikast girişimleri birbirini izledi ve parti ağır darbeler yedi.

1879'da parti ikiye bölündü: Sistemli terörizmi sürdürmeyi savunanlar *Narodnaya Volya* (Halkın İradesi) grubunu, Plehanov'un da aralarında bulunduğu propagandaya ağırlık verenler ise *Çorni Peredel* (Genel Paylaşım) grubunu oluşturdu.

"Çarlık bir engel oluşturduğuna göre, önce çarlığı ortadan kaldırmak gerekir" tespitiyle hareket eden gençliğin ağırlıkta olduğu *Narodnaya Volya* (Halkın İradesi) grubu, inceden inceye yapılan bir hazırlıktan sonra 1 Mart 1881'de Çar 2. Aleksandr'ı Sankt Peterburg'da yolculuklarının biri sırasında öldürdü. Suikastçılar Çar'ın aracına iki bomba fırlattı. Birinci bomba aracı durdururken, ikinci bomba Çar'ın bacaklarını uçurup ölümcül biçimde yaraladı.

Ne var ki bu eylem kitleler tarafından anlaşılmadı. Tam tersine bir yüzyılı aşkın zamandır Çar'ın aslında onların iyiliğini istediği ancak soyluluğun her türlü yolla Çar'ın iyi niyetlerine engel olduğu masalıyla gözleri boyanmış köylüler, soyluları serfliğin ortadan kaldırılmasının intikamını almak üzere ve serfliği geri getirmek umuduyla Çar'ı öldürmekle suçladılar.

Narodnaya Volya partisinin önderleri, suikastı düzenleyenler ve uygulayanlar, hızla tespit edildi, tutuklandı, yargılandı ve ölüme mahkûm edildi. Yeni Çar 3. Aleksandr, reformlara sırt çevirip baskıcı yönteme geri döndü; bürokratik polis devleti tüm kurumlarıyla diriltildi. Her hareket, her türlü liberal anlayış boğuldu.

Ancak Sankt Peterburg'dan Odessa'ya kadar işçi çevreleri oluşuyor ve sosyalizm programına uygun politik talepler yükseltiyorlardı. Sanayinin gelişmesiyle birlikte emek-sermaye çelişkisi, feodal beyler ile köylüler arasındaki çelişkiye ağır basar hale geliyor, yeni bir partinin unsurları bir araya geliyordu.

1880'li yıllar boyunca ve devamında devrimci hareket yeni bir doğrultu kazandı: *Marksizm*'le tanıştı. Marksist ideoloji, yalnızca proletaryanın örgütlü eylemine dayanarak, geçmişteki komplocu-konspiratör çevrelerin hüsrana uğramış özlemlerinin yerini aldı ve dünün Narodniklerinin birçoğu tarafından benimsendi.

Eski bir Narodnik olan Plehanov 1882'de *Komünist Manifest*'i Rusçaya çevirip bir önsöz yazdı. *İlk sosyal-demokrat grup* "Emeğin Kurtuluşu" adıyla Plehanov, Akselrod, Zasuliç tarafından 1883'te Cenevre'de oluşturuldu.

Yahudi Sosyalist İşçi Partisi Bund'un kongresinden bir yıl sonra, 1898'de, Rus Sosyal-Demokratlarının ilk kongresi Minsk'te toplandı ve Struve'nin kaleme aldığı bildiriyi kabul etti. Dokuz katılımcısı tutuklandı veya ortadan kaybolduysa da *Rus Sosyal-Demokrat İşçi Partisi*'nin [RSDİP] temelleri atılmıştı. Yeni bir Marksist aydın kuşağı gelişiyordu: Lenin, Martov, Riazanov, Troçki... Bir yandan politik mücadelede yetkinleşiyorlar, öte yandan her biri iyi birer gazeteci olarak değişik Marksist yayın organları çıkartıyordu.

1901 yılında sosyal-demokrat partinin yanında, Marksist öğretiyi benimsemeyen, köylü kitlelerini devrimci ve sosyalist davaya kazanabileceğine inanan, politik suikastları mücadele yöntemi olarak benimseyen *sosyalist-devrimci parti* (Es-Er'ler) doğdu. Ancak her iki partinin acil politik ve sosyal programı, yani asgari programı hemen hemen aynıydı. Sosyalizme giden yolu açacak bir burjuva demokratik cumhuriyeti.

1901'den 1905'e kadar, sosyalist-devrimci parti, kimileri ses getiren birçok suikast düzenledi.

1905 Devrimi

Hükümet baskı yöntemlerinin yetersiz olduğu yargısına vardı ve ipleri kendi elinde olacak legal, izinli bir işçi örgütü kurmaya karar verdi. Böylece bir yandan devrimci partilerin elinden koparıp aldığı işçi sınıfının sempatisini, takdirini ve adanmışlığını kendisine doğru çekecekti; öte yandan işçi hareketini yakından gözeterek istediği yere götürecekti. Bunun için gizli siyasî polis (Ohrana) ajanı iki kişi seçildi: Biri, Moskova için Zubatov; diğeri papaz ve Sankt Peterburg cezaevle-

rinden birinin rahibi, Papaz Gapon. İşte 1905 Devrimi'ne giden süreç böylece başladı.

Moskova'da Zubatov'un maskesi hızlı bir biçimde düştü. Ancak Sankt Peterburg'da işler daha iyi gitti. *Ajitatörlük ve örgütçülük yeteneklerine sahip Gapon, şahsen önderlik ettiği ve enerjik faaliyetiyle canlı tuttuğu, "İşçi Şubeleri" adını verdiği yapılar kurdu. 1904 yılı sonlarına doğru, bu şubeler, başkentin değişik mahallerinde 11 adede ulaştı ve binlerce üyeye sahipti.*

Gapon'un ve bizzat işçiler tarafından seçilmiş yardımcılarının yaydığı tez şuydu: "İşçi arkadaşlar koşullarınızı iyileştirmek için politikaya kesinlikle ihtiyacınız yoktur. Somut, ivedi kişisel çıkarlarınızla ilgilenin, kısa süre sonra daha mutlu olacaksınız. Sizi esirgeyen hükümet sizi destekleyecektir."

İşçiler bu çağrıya anında yanıt verdiler. Ekonomik talepli bir eylem hazırlamaya koyuldular. Gapon harekete hâkimiyetini koruyacağını, kitleleri dilediğince yönlendirebileceğini, eylemlerini yönetip biçimlendirerek istediği istikamete götürebileceğini umuyordu. Ancak hareket, kısa sürede Gapon'u aşan ve onu da sürükleyen gerçek bir fırtınaya dönüştü.

Japon-Rus savaşının yıkım ve yokluk günlerinde, Aralık 1904'te Sankt Peterburg'un en büyük fabrikalarından biri olan ve Gapon'un çok sayıda taraftar ve dosta sahip olduğu Putilov fabrikası işçileri eylemi başlatmaya karar verdiler. Gapon ile hemfikir olarak, aslında alabildiğine mütevazı bir ekonomik talepler listesini kaleme alıp fabrika yönetimine ilettiler. Ay sonunda fabrika yönetiminin "bu talepleri karşılamanın olanaklı olmadığını düşündüğünü" ve hükümetin de yönetimi buna zorlayamayacağını öğrendiler. Üstelik fabrika yönetimi, önder olarak gördüğü birkaç işçiyi de kapıya koydu. İşçiler arkadaşlarının işe iadesini istediler. Yönetim bunu reddetti.

İşçilerin hoşnutsuzluğu, öfkesi sınırsızdı; kendilerini "kandırılmış" hissediyorlardı. Saygınlığını ve rolünü korumak için Gapon, Putilov fabrikası işçilerini var güçleriyle tepki göstermeye itti. İşçilerin tepkisi de gecikmedi. Böylece *Putilov fabrikalarındaki grev, Rusya'daki ilk önemli işçi grevi Aralık 1904'te patlak verdi.*

Ancak hareket burada durmadı. Tüm işçi şubeleri hareketlendi ve Putilov işçilerinin eylemini savunmak için seslerini yükseltti. Putilov

grevi, Sankt Peterburg işçilerinin neredeyse bir genel grevi haline geliyordu.

Grev de tek başına yeterli değildi. Şu fikir ortaya atıldı ve büyük bir hızla benimsendi: Tüm Rusya'nın zavallıları işçiler ve köylüler adına Çar'a bir "dilekçe" yazmak; bunu desteklemek üzere, kitle halinde Kışlık Saray'ın önüne gitmek; başta Gapon olmak üzere bir delegasyon aracılığıyla dilekçeyi bizzat Çar'a vermek ve Çar'dan halkının acılarına kulak vermesini istemek. Bunu kaleme almakla Gapon görevlendirildi. Ocak 1905'in ilk günlerinde hazır olan metinde halkın sefaleti büyük bir samimiyetle ortaya konuyordu. Çar'dan bu duruma eğilmesi, etkili reformlar yapması ve bunların hayata geçirilmesini sağlaması isteniyordu.

Bu arada *o zamana kadar Gaponculuğun tümüyle dışında duran kimi sosyalist-devrimciler, yani SR'ler Gapon ile ilişki kurdular.* Gapon, onlarla birlikte, ilk metni elden geçirdi. Böylece *devrimci partilerin asgari programının tümü dilekçeye yansıdı: Eksiksiz basın, ifade, vicdan, vb. özgürlüğü; her türlü dernek ve örgüt için mutlak özgürlük; işçilere sendikalaşma ve grev yapma hakkı; köylü toplulukları lehine büyük toprak sahiplerinin mülksüzleştirilmesine yönelik tarım yasaları; nihayet demokratik bir seçim yasasına dayalı olarak seçilmiş bir "Kurucu Meclis"in ivedi olarak toplantıya çağrılması.*

Kışlık Saray yürüyüşünün tarihi eski takvime göre 9 Ocak Pazar olarak belirlendi. 8 Ocak akşamı bir yanda yürüyüşü düzenleyenler, diğer yanda hükümet güçleri bakımından her şey hazırdı. Başkent tepeden tırnağa silâhlı birliklerin elindeydi. Sonrası biliniyor. 9 Ocak Pazar sabahı çoğu aileleriyle birlikte işçilerden oluşan muazzam bir kalabalık Kışlık Saray'a doğru harekete geçti. Her yerde, bu insan denizine karşı yoğun biçimde ateş açan asker ve polis barikatlarıyla karşılaştılar. *Sonuç hayal bile edilmesi güç, tarihte benzeri görülmedik bir vahşetti.* Kurbanların sayısı, yaklaşık olarak bile, hiçbir zaman öğrenilemedi.

Gapon ilk ateş başladığında yüzükoyun yere uzandı ve hareketsiz kaldı. Birkaç dakika boyunca öldüğü veya yaralandığı sanıldı. Kimi dostları tarafından hızla oradan alınıp güvenli bir yere götürüldü. Uzun papaz saçları kesildi, sivil elbiseler giydirildi. Yurtdışına çıktı ve özellikle sosyalist-devrimcilerle birlikte oldu. Ancak oradaki yaşam koşullarına ayak uyduramadı ve Çarlığın gizli polisine başvurup Rusya'ya döndü.

Ne var ki yakın dostu işçiler Gapon'un ihanetine ikna olur olmaz, onu öldürdüler, sonra boğazına bir ip geçirip tavana astılar.

İşçi hareketine gelince, o Papaz Gapon'u arkasında bırakarak ilerleyişine devam etti...

9 Ocak olayları ülkede muazzam bir yankı uyandırdı. Sankt Peterburg'da olayların etkisi grevin genelleşmesi oldu. 10 Ocak Pazartesi günü başkentte tek bir fabrika açılmadı, tek bir şantiyede işe başlanmadı. Sağır edici bir başkaldırı hareketi her yerde patlıyordu. Rus emekçilerinin -Sankt Peterburg işçilerinin- ilk büyük devrimci grevi bir gerçeklik haline gelmişti.

1906'da Stolipin yönetimine denk düşen uzun politik gericilik döneminde, devrimci hareket, polis baskıları karşısında, içine kapanmak zorunda kaldı. Bu koşullarda sosyalistlerin konumlarını belirleyen anayasal rejime katılıp-katılmama, Duma seçimleri ve politik programlar konuları oldu. Sosyal-Demokratlar bakımından boykot ettikleri 1. Duma seçimlerine yönelik seçim kampanyası esas olarak bir propaganda aracından ibaretti. Sayıca en önemli grubu, çoğu SR'lerden gelen, köylülerin ve kimi aydınların görüşlerini yansıtan, 100'e yakın temsilciyle *Trudoviki* (Emekçiler) grubu oluşturdu. Duma açılışında Çar'ın söylevine yanıt olarak yayınladıkları Çağrı'da, *Trudoviki* milliyetlerin haklarının kabulüyle birlikte toprak sorununun çözümü konusunu da yükseltti: İlk kez talepler arasında, legal düzeyde iktidara karşı sosyalizm dile getirildi. Gruplarını güçlendirdikleri 2. Duma'da, reformist sosyalist görüşlerden esinlenerek hazırladıkları "104'ler Programı"nda, tazminat karşılığı büyük toprak sahiplerinin topraklarının millileştirilmesi öngörüldü. *Trudoviki*'nin konumları Kadetler [Anayasal Demokratlar] ile Sosyal-Demokratlar arasında gidip-geliyordu. 1907 Darbesi ertesinde 3. ve 4. Duma'da 14 ve 10 temsilciyle giderek daha küçük bir grup oluşturan *Trudoviki*, 1917 Şubat Devrimi'nden sonra geçici hükümeti destekleyecekti. Sosyal-Demokratlar 65, SR'ler de 35 temsilciyle 2. Duma seçimlerinde büyük başarı kazandılar. Ancak bir baskı politikasıyla birlikte 1907'de seçim yasasının değiştirilmesi üzerine, SR'ler seçimleri boykot ederken, RSDİP 3. Duma'da 11'i Menşevik 20 kişilik, 4. Duma'da 5'i Bolşevik 14 kişilik bir gruba düştü. Bu sonuçlar, başta Sankt-Peterburg olmak üzere belli yerlerde güçlü bir sosyalist yükselişe tanıklık ediyordu.

İşçi toplulukları, devrimci kadroların devşirildiği alanlar haline geliyordu. 1912 seçimlerinde Menşevikler, burjuva partileri gibi, demokratik özgürlük ve genel oy talepleriyle yetinirken, Bolşevikler özgür seçimleri gerçekleştirmenin biricik yolunun Çarlığın devrilmesi olduğunu ileri sürüyorlardı.

Her halükârda 1910'dan ve özellikle 1912'den sonra devrimci ajitasyon, tam gaz sanayileşmekte olan Rusya'da yeniden yükselişe geçti. Nitekim Sibirya'daki Lena'da patlak veren protestoda grevcilerin hükümet güçlerince katledilmesi üzerine, 1 Mayıs 1912'de olağanüstü bir dayanışma hareketi yükseldi. Bu bağlamda grevcilerin sayısı 1912'de 700 bin, 1913'te 800 bin iken, 1914'ün ilk üç aylık döneminde 1 milyon 300'e yükseldi. Polis ve atlı Kozaklar ile işçiler arasındaki çatışmalar artarken, patronlar da sık sık lokavta başvuruyordu. İşçi kitlelerinin büyük işletmelerde toplulaşması bu hareketliliği alabildiğine tehlikeli hale getiriyordu.

İşte böylesi gelişmeler ortamında patlak veren Birinci Dünya Savaşı sosyalistleri bir anda ulusal çıkarların savunulup-savunulmaması sorunsalı bağlamında savaş kredilerinde hükümetleri destekleyici yönde oy kullanıp-kullanmama ikilemiyle yüz yüze getirdi. Alman sosyaldemokratları savaş kredilerinden yana oy kullanırken Rus sosyalistleri arasında şaşkınlık yaşanıyordu. Ancak Duma'daki beş Bolşevik temsilci savaş kredilerine karşı oy kullandı ve sürgüne gönderildi. İşte bu koşullarda Lenin 2. Enternasyonal önderlerinin çoğunun sosyalizme ihanet ettiğini vurgulayarak "emperyalist savaşın iç savaşa çevrilmesi" sloganını yükseltti. Bolşevikler de dâhil sosyalistlerin hiçbirinin öngöremediği devrim, Şubat 1917'de patlak verdi.

1917 Devrimleri

Bilindiği gibi *1917'de Rusya'da biri Şubat, diğeri Oktobr aylarında olmak üzere iki devrim oldu. Aslında bu 1905'te başlayan devrim sürecinin bir sonraki aşamasıydı.*

Birinci Dünya Savaşı'nın yıkım koşullarında, 1917'de Kanlı Pazar'ın yıldönümünde 150 binden fazla işçi greve gitti. 14 Şubat'ta 60 fabrikanın işçisi greve katıldı. 22 Şubat'ta Putilov fabrikaları lokavta gitti; 30 bin

işçi kapıya koyuldu. 23 Şubat'ta ekmek kuyruğunda bekleyen kadınlar arasında patlak veren huzursuzluk bir anda ve hiç beklenmedik bir biçimde Çarlığın yıkılmasını ve savaşın bitmesini isteyen bir sokak gösterisine dönüştü. Bu Rus devrimci partilerinin hiç birinin örgütlediği bir olay değildi.

24 Şubat'ta kızıl bayraklar taşıyan 150 bin kişilik bir dev dalga Neva Nehri'nin donmuş sularının üstündeki köprüleri aşarak Sankt Peterburg'un zenginlerinin yaşadığı mahalleleri istila etti. 25 Şubat'ta olay yaygınlaştı. Öğrenciler de gösterilere katıldılar. Olayları bastırmak için getirilen Kozaklar da göstericilerin yanında yer aldılar. 26 Şubat'ta Pavlovski Alayı da göstericilere katıldı. Volinski Garnizonu'ndaki askerler göstericilerin üzerine ateş açtı ama kışlaya geri döndükten sonra herhangi bir saldırıya katılmayacaklarını söylediler. General Kabalov emrindeki, cepheden gelen iki birlik şehre giremedi; Kronştad'da ayaklanan denizciler arkadaşlarını öldüren binbaşının emrindeki 50 subayı idam ettiler. Bu olayların sonunda 300 yıldan fazla süren Romanov hanedanı iflas etmiş oldu.

Şubat Devrimi'yle Çarlık rejimi yıkıldı ve egemen sınıfların temsilcisi liberaller geçici hükümeti kurdular. Emekçilerin ve köylülerin hedefi demokratik bir cumhuriyet ve ilhaksız, tazminatsız, adil bir barıştı. Köylüler toprak, işçiler de 8 saatlik işgünü talep ediyorlardı.

Şubat Devrimi ertesinde sosyalist partiler de liberal hükümeti destekledi. 1917 Nisan başlarında Lenin'in Rusya'ya dönüşüne kadar Bolşevikler de bu desteğe katıldı. "Nisan Tezleri" ile Lenin, Rusya'da sosyalist devrim sloganını yükseltti. *Nisan sonlarından itibaren Bolşevikler Şubat Devrimi boyunca oluşmuş işçi ve asker Sovyetlerinin hükümetinin kurulması çağrısını ileri sürdüler. Bu hükümet varlıklı sınıfların temsiline son vererek yalnızca emekçilerden, işçilerden ve köylülerden oluşacaktı. Başlangıçta fazla destek bulmayan bu çağrı, geçici hükümetin sekiz ay boyunca hiçbir olumlu girişimde bulunmaması ve Çarlığı geri getirme yönündeki askeri karşı-devrim hareketleri üzerine halk kitlelerince, yani savaştan bıkmış işçiler, köylüler, askerler tarafından kabul görmeye başladı ve 25 Ekim'deki (7 Kasım'daki) devrimle iktidar hemen hemen kan dökülmeksizin Sovyetlere geçti.*

Oktobr Devrimi ile ilgili birçok önemli çalışma ülkemizde de yayımlandı, yayımlanıyor. Yine de birkaç noktaya dikkat çekmek yerinde

olur. Her şeyden önce devrimle iktidara gelen Bolşevikler, ağırlıklı olarak köylü nüfusa sahip yoksul bir ülke olan Rusya'nın sosyalizmin maddi ve politik koşullarına sahip olmadığını, sosyalizmin gerçekleşebilmesi için Avrupa'daki gelişmiş ülkelerde devrimin gerekli olduğunu kabul ediyorlardı. Ayrıca Batılı emperyalist devletler, ekonomik ve diplomatik ablukanın yanı sıra Rusya'daki devrime karşı bir yandan askeri birlikler gönderiyor, diğer yandan her türlü karşı-devrimci gücü finanse ediyorlardı. Öte yandan yoksul köylüler Bolşevikleri toprak sorununu çözüme kavuşturma ve ülkeyi savaştan çıkarma hedefleri ölçüsünde destekliyorlardı. Zengin ve orta köylüler ise, toprakların dağıtılmasına ve kolektifleştirme girişimlerine sıcak bakmıyorlardı.

Üç yıl süren zorlu bir iç savaş ve dış müdahaleden sonra Bolşevik iktidar başta işçi sınıfının önder kadroları olmak üzere milyonlarca insanın canı ve tamamen yıkılmış bir ekonomi pahasına zafere ulaştı.

Oktobr Devrimi'nin dünya sosyalist hareketi bakımından getirdiği en önemli sonuç, elbette Sovyetler Birliği'nde kapitalizme alternatif yeni bir toplum kuruculuğunun mümkün olduğunu göstermesinin yanı sıra dünya devriminin genelkurmayı olarak Komünist Enternasyonal'in, Komintern'in kuruluşudur.

Komintern'in Kuruluşu[4]

3. Enternasyonal, kısaca Komintern, tıpkı 1. ve 2. Enternasyonal gibi dünya devriminin partisi, genelkurmayı olarak kuruldu[5]. 1. Dünya Savaşı

4 3. Enternasyonal'in tarihiyle ilgili olarak diğer kaynakların yanı sıra bkz. *Komünist Enternasyonal (1919-1943) Komintern veya Yıkılan Dünya Devrimi Partisi Hayali*, Serge Wolikow, Çeviri: Erden Akbulut, (İstanbul: Yordam Kitap, 2015); *Histoire de l'Internationale Communiste*, Pierre Broué, (Paris: Fayard, 1997). Komintern'in ilk dört kongresinin belgeleriyle ilgili olarak bkz. *Lenin Döneminde Komünist Enternasyonal – Belgeler*, 2 cilt, Çeviri: Orhan Dilber, (İstanbul: MAYA Kitapları, 1997).

5 Bilindiği gibi Stalin Komintern kongrelerine sadece açılışta gelir ve genel olarak oturumları izlemezdi. Genel Sekreterliği üstlendikten sonra Komintern Sekreterliklerine alternatif kendi örgütünü oluşturmuştu. Dimitrov'un *Günlük*'ünden aşağıdaki alıntı Stalin'in Komintern'i değerlendirmesi bakımından öğreticidir. "11 Mayıs 1943 Man[uilski] ile Komün[ist] Enternasyonal'in dağıtılması için KEYK Prezidyumu'nun karar tasarısını redakte ettik. Tasarıyı Sta[lin] ve Molotov'a gönderdik. Akşam Man[uilski] ile birlikte Sta[lin]'in makamında (Molotov da oradaydı). (...) Bu konuda Sta[lin] şöyle dedi: Deney gösterdi ki, tüm ülkeler için ulusla[rarası] bir merkez bulunmamalı. Bu, Marks'ın zamanında, Lenin'in zamanında ve şimdi görüldü. Belki bölgesel birleşimlere geçilmeli, örn[eğin] Güney Amerika, Birleşik Devletler ve Kanada, kimi

ertesinde Avrupalı sosyalist partilerin Şubat 1919'da uluslararası sosyalist birliği yeniden kurmak üzere Bern'de bir uluslararası toplantı çağrısı yapması, ayrıca Avrupa'da eli kulağında bir devrim beklentisi Lenin'in uzun zamandır yeni bir komünist enternasyonal kurulması fikrini bir an önce hayata geçirmesini tetikledi. Aslında *uzun zamandır Zimmerwald solu içinde tartışılmakta olan ve Rosa Luxemburg'un şiddetle karşı çıktığı yeni komünist enternasyonalin kurulmasıyla ilgili adım, hepsi de Sovyet topraklarında bulunan Rusya, Polonya, Macaristan, Avusturya, Letonya, Finlandiya partileri, Balkanlar Sosyal-Demokrat Federasyonu ve Amerikan Sosyalist İşçi Partisi temsilcilerinin imzalarını taşıyan ortak çağrı mektubuyla atıldı.*

2-6 Mart 1919'da toplam 51 delege kongre çalışmalarına katıldı; çoğunluğu RKP (b) üyesi[6] olan delegelerin yanı sıra sözcüğün gerçek anlamında parti temsilcisi olarak yeni kurulmuş Almanya, Polonya, Avusturya ve Macaristan komünist partisi temsilcileri vardı. Bunların dışında düşük üye sayılı, herhangi bir merkezi yapıya sahip olmayan İsveç Sol Sosyal-Demokrat Partisi, Norveç İşçi Partisi, İsviçre Sosyalist Partisi, Amerikan Sosyalist İşçi Partisi, Hollanda Sosyalist Partisi temsilcileri de toplantıya katıldı. Rakovski, Balkan Federasyonu'nun yanı sıra Bulgar dar sosyalistlerini ve Romanya Komünist Partisi'ni temsil ediyordu. Gerçekten güçlü tek komünist partisi KPD (Kommunistische Partei Deutschland/Almanya Komünist Partisi) temsilcisi eski bir Spartakist Hugo Eberlein, ölümünden birkaç gün önce Rosa Luxemburg tarafından imzalanmış bir yetki belgesi taşıyordu; Eberlein bunun bir hazırlık konferansı olmasını, kuruluş kongresinin daha sonra toplanmasını öneriyordu.

Kongrede Lenin'in kaleme aldığı "Burjuva Demokrasisi ve Proletarya Diktatörlüğü" üzerine 22 noktada toparlanan tezler ele alındı. *Enternasyonal'in platformu Buharin tarafından hazırlanıp sunuldu; yeni Enternasyonal'in ilanıyla ilgili Manifesto'yu kaleme almak, Zimmerwald'de*

Avru[pa] ülkeleri vb... ama bu konuda da acele etmemek gerek." Georgi Dimitrov, *Günlük-2 1 Eylül 1939-5 Mayıs 1945*, Çeviri: Rüstem Aziz, (İstanbul: TÜSTAV Yayınları, 2004), s. 288.

6 Rus partisinin dışında, Leton, Litvanyalı, Belarus, Ermeni, Doğu Rusya, RKP (b) yabancı seksiyonları – Çek, Bulgar, Yugoslav, Fransız, Çinli, Koreli, Kuzey Amerikalı, Volga Almanı-, aralarında Mustafa Suphi'nin de bulunduğu Doğu halkları merkez bürosu seksiyonları temsilcileri vardı.

olduğu gibi Troçki'ye düştü. Kongrede Rakovski, Lenin, Troçki, Zinovyev ve Platten'den oluşan Komünist Enternasyonal Yürütme Kurulu (KEYK) seçildi, başkanlığına Zinovyev getirildi. Rakovski Ukrayna hükümetinin, Lenin Rus hükümetinin, Troçki Kızıl Ordu'nun başındaydı, Platten ise İsviçre'ye dönmekle uğraşıyordu. Bir diğer deyişle Zinovyev, zaman zaman Buharin'in desteğiyle Komintern'in teşkilât yapısını oluşturmaya çalıştı. KEYK'in fiilen var olmadığı yapı bir Büro tarafından yönetiliyordu. İlk yılında Komintern'in etkili bir faaliyetinden söz etmek pek mümkün değildi. Öngörülenin tersine devrimci dalga Avrupa'da beklenen yükselişi gösteremedi ve 1919 yılında (21 Mart'ta ilân edilen) Macaristan ve (13 Nisan'da ilan edilen) Bavyera Sovyet Cumhuriyetleri başarısızlığa uğradı.

19 Temmuz – 7 Ağustos 1920 tarihleri arasında Petrograd'da açılıp oturumlarını Moskova'da yapan *Komintern 2. Dünya Kongresi*'ne 37 ülkeyi temsil eden 217 delege katıldı ve ilk tüzük ve Komintern'e kabulün 21 koşulu onaylandı. Bir diğer deyişle kongrenin ana sorunu komünist partilerinin kuruluşu oldu. Kongrenin açılışı sırasında Kızıl Ordu'nun atlılarının Varşova'ya doğru ilerlemesi tüm delegelerde büyük bir coşku yarattı. 2. Dünya Kongresi, Komintern'in ve seksiyonlarının ilk biçimlenişini sağladı. 2. Dünya Kongresi'nde kabul edilen programatik belgeler ve tüzük eski dünyanın yıkılmak üzere olduğu öngörüsüne ve gelişmekte olan devrimi gerçekleştirip yönetebilecek proletarya teşkilâtını bir an önce oluşturma ihtiyacına dayanıyordu. Her ne kadar Lenin bu kongrede İtalyan ve Alman "sol"larıyla "goşizm" konusunda tartışmışsa da, bunun temelinde devrimci sürecin analizi değil, mevcut kurumlara karşı izlenecek taktik yatıyordu.

22 Haziran – 21 Temmuz 1921 arasında toplanan *Komintern 3. Dünya Kongresi*'nde 52 ülkeyi temsilen 605 delege yer aldı ve KEYK'in bileşimi 24 asil 10 yedek üye olarak belirlendi; bunlardan en azından 15'i sürekli Moskova'da ikamet edecekti. Ulusal seksiyonların/partilerin merkez komitelerinin KEYK'e tabi olması zorunluluğu getirildi. Mart 1921'de Almanya'da yeniden kabaran devrimci grev hareketinin burjuva devletince bastırılması ve bu eylemlerde komünistlerin tek başlarına kalmaları 3. Dünya Kongresi'nin temel konusunu oluşturdu ve derin tartışmalara yol açtı. Bu tartışmaların sonucunda 1921'den itibaren 1

Dünya Savaşı'ndan sonra açılmış olan dünya devrimci hareketinin birinci döneminin kapandığı saptamasıyla, devrimin koşullarını yaratmak üzere izlenecek yol tartışılmaya başlandı. "Devrimci olmayan durumda devrimci eylem ne olmalı?" sorusu gündemin odağı haline geldi. Dünya devriminin oldukça uzun bir devrimci mücadeleler dönemi gerektirdiği, bu devrimin doğrusal bir hat halinde gelişen bir süreç olmadığı, bu sürecin kapitalizmin ağır ağır dağılması, gündelik devrimci çalışmanın zaman zaman gelişmesi ve keskin bunalımlar halinde yoğunlaşmasına dayalı olduğu analizleri, komünist partilerinin faaliyetlerini biçimlendirecekleri ana doğrultulara işaret eden "Yığınlara Gitmek", "Proleter Tek Cephesi", "İşçi-Köylü Hükümeti" gibi yeni sloganların öne çıkmasını beraberinde getirdi. 1921 ile açılıp 1923'e kadar süregiden dönemde Tek Cephe yönelimi oluşturulup geliştirildi. 3. Dünya Kongresi'nin "Yığınlara Gitmek" olarak tespit edilen sloganı aynı yılın sonlarında ortaya koyulan "Proleter Tek Cephesi" sloganıyla değiştirildi ve bu değişiklik 21 Şubat – 4 Mart 1922'de ilk kez toplanan KEYK 1. Plenumu (Tam Üyeli Toplantısı) tarafından onaylandı.

5 Kasım – 5 Aralık 1922 tarihlerinde çalışmalarını yürüten *Komintern 4. Dünya Kongresi*'nde, KEYK'in düzenli aralıklarla bu toplantı için özel olarak çağrılmış tüm partilerin delegasyonlarının da katılacağı "genişletilmiş oturumlar" yapması kararlaştırıldı. KEYK Plenumları başlangıçta dünya kongresinin üzerinde yeterince duramadığı belirli tek bir sorunu ele alacaktı, ancak 1925'ten sonra gitgide dünya kongresinin yerini aldı. KEYK Plenumunun aldığı tek cephe kararını onaylayan 4. Dünya Kongresi bu kararın mantıksal bir uzantısı olarak işçi hükümeti sorununu ele aldı; bir diğer deyişle komünistlerin sosyalistler tarafından yönetilen hükümetlere karşı izleyecekleri tutumu tanımladı, ortak eylemlere bir hükümet oluşturma perspektifi kazandırdı, komünist partilerinin hükümete katılabilecekleri koşulları belirledi. Böylece komünistlerin, komünist olmayan, yani fiilen sosyal-demokrat bir işçi hükümetini destekleyebilecekleri, burjuvaziye karşı gerçekten mücadele eden komünist olmayan parti ve teşkilâtlarla ortak hükümet kurmaya hazır olduklarını ilan edebilecekleri tespit edildi; ancak komünistlerin ne pahasına olursa olsun işçi sınıfına kurtuluşunun sadece ve sadece proletarya diktatörlüğü ile sağlanabileceğini açıklaması gerekiyordu. Bu anlayışla Komintern'in Sosyalist Enternasyonal ile yaptığı görüşmelerde herhangi bir başarı

sağlanamadı; komünistler öne kapitalizme karşı ortak eylemi koyarken, sosyalistler öncelikle Rus Menşeviklerinin akıbetini birincil sorun olarak ele almak istiyorlardı.

İşte Türkiye'de komünist hareket bu kongreler sürecinde, onun çizdiği doğrultuları da esas alarak biçimlendi.

Türkiye'de Komünist Hareketin Biçimlenişi

Türkiye'de komünist hareketin biçimlenişi çok kollu bir tarzda gelişmiştir.

Birinci kol, esas itibariyle Oktobr Devrimi sırasında Rusya'da bulunan savaş esirleri arasında oluşmuştur. Mustafa Suphi kolu olarak da anılan çevrenin faaliyeti de kendi içinde bütünsel olmadığından, 10 Eylül 1920'de toplanan kongre "Türkiye İştirakiyun Teşkilâtları Kongresi" (TKP Kuruluş Kongresi) olarak anılmıştır.

Komintern 1. Dünya Kongresi ertesinde *Mustafa Suphi'nin Türk Komünist (Bolşevik) Partisi'nin "Heyet-i Merkeziyesi'nin Moskova'dan Kırım'a* Haziran 1919'da intikaliyle" Türkiye'ye gönderdiği bir çevre *Türk Komünist (Bolşevik) Partisi* adı altında ağırlıklı olarak İstanbul'da ve Karadeniz kıyılarındaki kentlerde çalışmalarına başlamıştı[7]. Öte yandan bu dönemde Mustafa Suphi'nin Anadolu'da başlayan Mustafa Kemal Hareketi ile de temasları olduğu anlaşılmaktadır. Mustafa Suphi, Bakü'de çıkan 8 Temmuz 1920 tarihli *Yeni Dünya* gazetesinde yazdığı "Tarihi Vazife" başlıklı makalesinde şöyle demektedir: "Geçen Balkan ve son Avrupa kasaplıklarında bahtsız Anadolu rençperlerinin kanı dökülmesine çılgınca, merhametsizce o şekilde muharebeye karşı durmuş iken Mustafa Kemal Paşa'nın takriben bir yıl evvel bize Odesa'da iken bildirdiği kıyamcılığa razı ve taraftar olduk ve bugün Antanta yağmacıları karşısında büyük cephe açan Kuva-yı Milliye ordularının muvaffakıyetine müzahir oluyoruz."[8]

Komintern Güney Şubesi'nden gelen bir davet üzerine İstanbul Komünist Grubu'ndan (İKG) Ethem Nejat ve Hilmi oğlu Arap İsmail

7 Erden Akbulut ve Mete Tunçay, *İstanbul Komünist Grubu'ndan (Aydınlık Çevresi) Türkiye Komünist Partisi'ne (1919-1926)*, 1. Cilt 1919-1923, (İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları, 2012), s. 20 ve devamı; Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, , (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997), s. 264-265.

8 *A.g.e.*

Hakkı, Komintern 2. Dünya Kongresi'ne katılmak üzere Temmuz 1920'de İstanbul'dan hareket etmişlerdi. Kongre tarihinde Moskova'ya ulaşamayacaklarını anlayınca Mustafa Suphi'nin, Mayıs 1920 sonlarında Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesinden sonra Bakü'ye gelerek yeniden biçimlendirdiği Türkiye Komünist Teşkilâtı'na katılmışlar[9], 10 Eylül'de toplanacak Türkiye İştirakiyun Teşkilâtları Kongresi hazırlık çalışmalarını yürütmüşlerdir[10]. Mustafa Suphi'nin Mustafa Kemal'e mektubuyla temas aradığı Haziran-Temmuz 1920 günleri, Eskişehir ve Ankara'da da komünist hareketin ilk nüvelerinin görüldüğü zamana rastlar[11].

Bu süreçte dikkat çekici bir husus, *Komintern 2. Dünya Kongresi*'ne Mustafa Suphi'nin şahsen katılmak yerine sadece bir selamlama mesajı çekmesi ve Kayserili İsmail Hakkı'yı temsilci olarak göndermesidir[12]. Türkiye bu toplantıda üç kişiyle temsil edildi: Türk Komünist Teşkilâtları Bürosu'ndan: Kayserili İsmail Hakkı ve Slavutski, İstanbul [Mustafa Suphi'nin İstanbul'a gönderdiği İsmet Lütfi çevresindeki] Komünist Grubu'ndan: Nihat Nusret. İştirakçi Hilmi'nin Türkiye Sosyalist Fırkası'nın (TSF) Genel Sekreteri Mustafa Fazıl'ın [Çun] kendisinin hazırlayıp Nihat Nusret'e verdiğini, yolda yakalanabilir endişesiyle imza atmadığını belirttiği, Komintern 2. Dünya Kongresi'ne İKG adına Türkiye'de Sosyalist Faaliyet başlığıyla sunulan rapor tümüyle TSF'nin faaliyetinden söz etmektedir[13].

Komintern 2. Dünya Kongresi'nden sonra Bakü'de 1 Eylül 1920'de toplanan Doğu Halkları Kurultayı, Komintern'in dünya devriminde

9 Bakü'de kurulan ve ağırlıkla İttihatçılardan oluşan (Dr. Fuat Sabit, Yakub, Süleyman Nuri, Küçük Talat, Halil Paşa vb.) Komünist Gruppası ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. Yavuz Aslan, "Bolşeviklerle İlişki Kurmak Amacıyla Oluşturulan Bir Siyasi Kuruluş: Türk Komünist Fırkası (Bakü-1920)", *Türk Kültürü İncelemeleri*, Sayı: 6, (Bahar-2002).

10 Erden Akbulut ve Mete Tunçay, *İstanbul Komünist Grubu'ndan (Aydınlık Çevresi) Türkiye Komünist Partisi'ne*, s. 50; Banu İşlet ve Cemile Moralıoğlu (der.), *Haziran-Eylül 1920 Türkiye İştirakiyun Teşkilâtı*, (İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları, 2018) s. 43 ve devamı.

11 Bu dönemki faaliyetle ilgili toplu bilgi için, diğer kaynakların yanı sıra bkz. Erden Akbulut ve Mete Turçay *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası (1920-1923)*, Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), s. 17 ve devamı; Hamit Erdem, *1920 Yılı ve Sol Muhalefet*, (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2010).

12 İsmail Hakkı'nın 17 Temmuz 1920 günlü selamlama konuşmasının çevirisi için bkz. Banu İşlet ve Cemile Moralıoğlu (der.), *Haziran-Eylül 1920 Türkiye İştirakiyun Teşkilâtı*, s. 39-40.

13 Bu konu ve rapor metni için bkz. Erden Akbulut ve Mete Tunçay, *İstanbul Komünist Grubu'ndan (Aydınlık Çevresi) Türkiye Komünist Partisi'ne (1919-1926)*, s. 72 ve devamı.

Doğu'ya doğru yeni açılımının da bir göstergesi oldu[14]. Bu Kurultay nedeniyle açılması 10 Eylül'e ertelenen ve Bakü'de toplanan Türkiye İştirakiyun Teşkilâtları Kongresi'nde, Suphi'nin İstanbul'a gönderdiği İsmet Lütfi ekibinden gelen Lütfi Necdet[15] ve Latif[16], orada yaptıkları teşkilâtlanma ve faaliyetler hakkında konuştuktan sonra, Hilmi oğlu Hakkı[17] Berlin'deki Türkiye İşçi Çiftçi Fırkası (TİÇF)/Spartakistler hareketini, Ethem Nejat[18] da Komintern Kongresi için hazırlanmış İKG'nin çalışmalarını anlattılar; bir diğer deyişle Kongre'de iki ayrı İKG'nin varlığı ve faaliyeti meşrulaştı. Ethem Nejat'ın Kongre'ye sunduğu birlik kararının arkasında değişik örgütlerin yanı sıra iki İKG'nin varlığı meselesinin de aşılması kaygısı vardı.

Dr. Şefik Hüsnü ise, İstanbul'daki bu durumu 1921'de toplanan Komintern 3. Dünya Kongresi'ne 31 Mayıs 1921 tarihli raporunda şöyle açıklamıştır: "1920 Mayıs ayı içinde, hemen hemen eşzamanlı olarak İstanbul'da birbirinden habersiz iki komünist grup oluştu. Hâlihazırda İngiliz polisinin istihbarat bölümünde ajan olarak çalışan İsmet Lütfi adında bir maceracının girişimiyle, güvenilir olmayan, birbirine pek benzemeyen unsurlardan oluşmuş bir grup izleyen süreçte dağıldı. En iyi birimler Bakü'ye gidip TKP teşkilâtlarına katıldı ve burada kalanlar da çok daha büyük bir hassasiyet gösterecek olan diğer grubu [İKG] oluşturdu."[19]

17 Eylül 1920'den başlayarak Mustafa Suphi'nin başkanı, Ethem Nejat'ın genel sekreteri olduğu *TKP, Türkiye'ye dönüş konusu üzerinde odaklandı*[20]. Bakü'de aralarında iki Merkezî Heyet üyesi (Kayserili

14 Bu konuda bkz. Yavuz Aslan, *Birinci Doğu Halkları Kurultayı (1-7 Eylül 1920-Bakü)*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2007).

15 Konuşma metni için bkz. Emel Seyhan Atasoy ve Meral Bayülgen (Der.), *Bakü/10-16 Eylül 1920,.Türkiye İştirakiyun Teşkilâtları Birinci Kongresi (TKP Kuruluş Kongresi Tutanaklar, Belgeler*, (İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları, 2008) s. 181 ve devamı.

16 Konuşma metni için bkz. *a.g.e*, s. 183 ve devamı.

17 Konuşma metni için bkz. *a.g.e*, s. 99 ve devamı.

18 Konuşma metni için bkz. *a.g.e*, s. 185 ve devamı.

19 Erden Akbulut ve Mete Tunçay, *İstanbul Komünist Grubu'ndan (Aydınlık Çevresi) Türkiye Komünist Partisi'ne*, s. 104.

20 18 Eylül 1920 tarihli Merkezî Heyet'in 2. İçtimasında konu ele alınmış, 24 Eylül tarihli 4. İçtimada "Fırkanın Türkiye'ye nakli için Ethem Nejat, Mehmet Emin ve İsmail Hakkı yoldaşlardan mürekkep bir encümen teşkil edilmiştir. Encümenin vazifesi gidecek arkadaşların miktar ve isimleri, heyetlerin tertibatları, heyet-i seferiyenin tertibat ve teşkilât ve masarifi, Türkiye'deki fırka teşkilâtı hakkında bütçe 16 aylık." *TKP MK*

İsmail Hakkı ve Süleyman Nuri) ile birlikte Ahmet Cevat [Emre] ve Abdurrahman Mesudi'den oluşan dört kişilik bir Haricî Büro oluşturulup bırakıldı[21]. Aralık 1920 sonlarında aralarında Mustafa Suphi'nin de içinde bulunduğu dört Merkezî Heyet üyesi ve bir grup partili Türkiye sınırına vardı ve bir süre Kars'ta bekletildikten sonra ülkeye girdi. Bilindiği gibi *içinde Mustafa Suphi ve Ethem Nejat'ın da olduğu TKP heyeti 28-29 Ocak 1921'de Trabzon açıklarında katledildi. Bunun ardından 18 Mart 1921'de Moskova'da RSFSC [Rusya Sosyalist Federatif Cumhuriyetler Birliği] ile BMM [Büyük millet meclisi] hükümeti arasında imzalanan Dostluk Anlaşması'nın 8. maddesi uyarınca TKP'nin Sovyetler'deki resmi varlığına son verilmesi gerekiyordu*[22].

Bu arada toplanan *Komintern 3. Dünya Kongresi*'ne Salih Zeki ve Süleyman Nuri'nin yanı sıra daha sonra Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası (THİF) çalışmalarında göreceğimiz Hüseyin Hüsnü de delege seçilmişken, 26 Temmuz 1921'de Salih Zeki ile Süleyman Nuri, Hüseyin Hüsnü'nün temsil belgesinin iptalini talep ettiler[23]. 17 Ağustos'ta Salih Zeki ile Süleyman Nuri'nin Pavloviç'in nasıl TKP delegesi yapıldığını sormalarından, Pavloviç'in de bu kongrede delege olduğu anlaşılmaktadır. Komintern *3. Dünya Kongresi delegelikleriyle ilgili olarak Süleyman Nuri'nin yaptığı itiraz başvurusunda TKP'nin kuruluş kongresinin Komintern tarafından tescil edilmemiş olmasının kabul edilemez olduğu vurgusu dikkat çekicidir. Ayrıca 1922 Ağustos'unda Ankara'da toplanan*

1920-1921 Dönüş belgeleri – 1, Transliterasyon: Yücel Demirel, (İstanbul: TÜSTAV Yayınları, 2004), s. 29-30.

21 Harici Büro bir seferde ve nihaî haliyle oluşmamıştır. "15 Teşrinisani 920 tarih ve 22 numerolu merkezi heyet içtimaında harici büro hakkında verilen karar sureti (Heyet-i merkeziye ve Türkiye'ye gidecek heyet-i seferiyenin listesi tertip olunmuş ve burada kalacak harici büro riyasetine İsmail Hakkı yoldaş ve heyet-i idare azalığıyla matbuat tebligat ve neşriyat şubesi müdüriyetine Ahmet Cevat yoldaş tayin olunmuş ve üçüncü azanın tayini ve isminin heyet-i merkeziyeye bildirilmesi İsmail Hakkı yoldaşa havale edilmiştir." *TKP MK 1920-1921 Dönüş Belgeleri – 1*, s. 240. 14 Kanunuevvel (Aralık) 920'de alınan harici büro kararında şöyle deniyor: "Harici büro heyet-i idaresi, İsmail Hakkı, Ahmet Cevat ve Abdurrahman Mesudi yoldaşlardan mürekkep olarak teşekkül etmiştir.", *a.g.e.*, s. 259.

22 24 Nisan 1921 tarihli Türkiye Komünist Partisi Merkez Komitesi Harici Bürosu'nun Pavloviç'e gönderdiği yazıda şöyle deniyor: "TKP MK yurt dışı bürosu lağvedilerek Kafkas bürosu tarafından üç kişiden oluşan (Süleyman Nuri, Abid Alimov ve İsmail Hakkı) örgüt bürosu oluşturulmuştur." *TKP MK 1920-1921 Dönüş Belgeleri – 2*, Transliterasyon: Yücel Demirel, (İstanbul: TÜSTAV Yayınları, 2004), s. 240

23 *A.g.e.*, s. 154.

THİF Kongresi'ne katılan Komintern yetkililerince de Kongre'nin TKP 1. Kongresi olarak selamlanması ve tutanağının böylece düzenlenmesi 10–16 Eylül 1920'de Bakü'de toplanmış kongrenin Komintern bakımından geçerliliğini tartışılır hale getirmiştir.[24]

Batum'dan yürütülen *TKP Teşkilât Bürosu*[25] *faaliyetinin İstanbul'a yönelik kısmı dar bir aydın grubu olarak değerlendirilen* Aydınlık *grubundan çok, işçi kitlesine yönelik çalışma yürüten TSF ve İştirakçi Hilmi üzerinde odaklanmıştır.*[26]

18 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması'nda olduğu gibi 13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşması'nın 10. maddesine de TKP'nin Rusya'daki varlığına son verilmesi hükmü koyuldu ve bu çerçevede *Aralık 1921'de aldığı kararla TKP Teşkilât Bürosu da kendisini feshederek, Gürcistan Komünist Partisi içinde bir seksiyon haline gelme kararı aldı. Bir diğer deyişle Bakü TKP'si fiilen son buldu.*[27]

İkinci kol, Ankara'daki THİF'tir. *1920 Haziran-Temmuz'unda boy veren Anadolu'daki komünist faaliyet*in *Yeşil Ordu* ile başlangıçta kısa süreli işbirliği ve tarihsel gelişimi ile ilgili olarak, gerek Salih Hacıoğlu'nun Komintern 4. Kongresi için hazırladığı 2 Ekim 1922 tarihli raporda, gerekse Sovyetler Rusyası Temsilcisi Upmal Angarski'nin kaleme aldığı 5 Mart 1921 tarihli raporda çok önemli ayrıntılar yer alır.[28]

Bilindiği gibi Yeşil Ordu genel sekreteri Tokat mebusu Nâzım Bey 4 Eylül 1920'de BMM tarafından Dâhiliye Vekili seçildi ama Meclis Başkanı Mustafa Kemal tarafından istifaya zorlandı. 8 Eylül 1920'de aydınlar üzerinde uzun süreli etkisi görülecek olan Halk Zümresi Programı yayınlandı. Yine o günlerde Kör Ali İhsan'ın Programı[29] ve *Mesai*[30] baş-

24 *A.g.e.*, s. 155-156; s. 176-181; s. 186-193.

25 *A.g.e.*, Dipnot 21.

26 Erden Akbulut ve Mete Tunçay, *İstanbul Komünist Grubu'ndan (Aydınlık Çevresi) Türkiye Komünist Partisi'ne İstanbul Komünist Grubu'ndan (Aydınlık Çevresi) Türkiye Komünist Partisi'ne* s. 80 ve devamı.

27 *A.g.e.*, s. 100 ve devamı.

28 Mete Tunçay ve Erden Akbulut, *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası (1920-1923)*, (İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları, 2007) s. 164 ve devamı [Salih Hacıoğlu raporu] ile s. 192 ve devamı [Upmal'ın notları ve raporu].

29 Kör Ali İhsan Bey'in Programı ve Notları için bkz. Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925*, 1. Cilt, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), s. 372 ve devamı.

30 Metin için bkz. *a.g.e.*, s. 378 ve devamı.

lıklı program gün yüzüne çıktı. Mustafa Kemal çevresinde oluşturulan Halkçılık [Narodnizm] Programı da 13 Eylül'de BMM'ye sunuldu. Bu anlayışın bir devamı olarak kabul edilebilecek *Türkiye Komünist Partisi* (*Resmî* olarak anılır) [Resmî TKP] 18 Ekim 1920'de Tevfik Rüştü [Aras], Mahmut Esat [Bozkurt], Yunus Nadi [Abalıoğlu], Kılıç Ali, Hakkı Behiç [Bayiç, Genel Sekreterliği üstlenmiştir], Refik [Koraltan], Eyüp Sabri [Akgöl] ve Süreyya [Yiğit] de dâhil bir grup milletvekili tarafından resmen kuruldu.[31] Resmî TKP kurulurken, İçişleri Bakanı Dr. Adnan [Adıvar] Bey tarafından yayımlanan 16 Ekim 1920 tarih ve 1640 sayılı bir genelge ile resmî partiye üye olup da oradan mühürlü üyelik kartı almamış kimselerin komünizm propagandası yapmaları ve komünizmle ilgili herhangi bir faaliyette bulunmaları yasaklandı. THİF yöneticilerinden Ziynetullah Nevşirvanov'a göre Hafî (Gizli) TKP'nin[32] 7 Aralık 1920'de aralarında milletvekillerinin de bulunduğu yasal bir partiye dönüşmesi bu zorunluluktan kaynaklandı.[33] Sonuç itibariyle 1920 sonbaharında Türkiye'ye Sovyetler Rusyası Temsilcisi olarak geniş bir grupla gelen Upmal'ın da katkılarıyla *Ankara'da Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası kuruldu*. Tokat mebusu Nâzım, Bursa mebusu Şeyh Servet, Afyon Mebusu Mehmet Şükrü ve İzmit mebusu Sırrı'nın da bulunduğu kurucuların dışında Salih Hacıoğlu, Ziynetullah Nevşirvanov, Ahmet, Hilmi fırkanın önde gelen yöneticileri arasında yer aldı.

1920 sonlarında Resmî TKP üyesi Çerkes Ethem'in isyanı sırasında Ankara'da partinin yayın organı *Yeni Dünya* gazetesi hükümete karşı cephe aldı ve isyancılara karşı asker sevkini engellemek için demiryolcuları greve çağırdı. 2 Ocak 1921'de *Yeni Dünya* gazetesi idare binası tahrip edildi ve Resmî TKP'nin faaliyeti de kendiliğinden son buldu. İsyanı destekledikleri gerekçesiyle Ocak ayı içinde Salih Hacıoğlu, Ziynetullah Nevşirvanov ve kimi THİF yöneticileri tutuklandı. Mustafa Kemal ile bu konuları da görüşen Upmal Angarski[34] "istenmeyen kişi olarak" ülkeden sınır dışı edilirken Mustafa Suphi ve yoldaşları da Karadeniz'de öldürülüyordu. 1 Şubat'ta

31 Ayrıntılı bilgi için bkz. Mete Tunçay ve Erden Akbulut, *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası*, s. 42 ve devamı.

32 Ayrıntılı bilgi için bkz. *a.g.e.*, s. 110 ve devamı.

33 *A.g.e.*, s. 175 ve devamı.

34 Mehmet Perinçek, *Atatürk'ün Sovyetler'le Görüşmeleri*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2005), s. 263-295.

THİF'in Meclis'teki temsilcileri partiyi tatil ettilerse de dokunulmazlıkları kaldırılarak yargılandılar. Mart 1921'de THİF yöneticileri ağır cezalara çarptırıldı, Tokat mebusu Nâzım 15 yıl küreğe mahkûm edilirken diğer mebuslar beraat etti. *Eylül 1921'de Frunze'nin gelişi arifesinde çıkartılan bir afla THİF yöneticileri özgürlüklerine kavuştular. THİF yöneticilerinin yeniden faaliyete geçmeleri, Paris Komünü'nün yıldönümünde, 18 Mart 1922'de yayına başlayan* Yeni Hayat *dergisinin ardından ve Aralov döneminde Sovyetler Rusyası Temsilciliği'nde görev yapan Komintern destekçisi olarak Ankara'ya gönderilmiş Golman'ın yönlendirmesiyle oldu.* Ağırlıklı olarak Tokat mebusu Nâzım'ın yönetimindeki yeni dönem dergi ve parti faaliyeti, Komintern Doğu Seksiyonu'nun ve Komintern destekçisi Golman'ın eleştirileri altında yürütüldü. Ağustos 1921'de Rauf Bey hükümetinin yasaklaması üzerine gizli olarak yapılan ve Komintern temsilcilerinin de katıldığı THİF Kongresi'nin[35] ertesinde genel sekreterliğe Salih Hacıoğlu getirildi. Eylül 1922'de resmen kapatılan THİF'in kongrede seçilen delegeleri bir Sovyet denizaltısıyla[36] Rusya'ya ulaştı ve Komintern 4. Dünya Kongresi'ne katıldı. Bu arada yedi aydan uzun süren THİF yargılaması sonunda sanıkların yalnızca altısı üçer ay hapse mahkûm oldu.

Üçüncü kol, başında Dr. Şefik Hüsnü'nün yer aldığı 3. Enternasyonal Grubu veya daha yaygın adıyla *İstanbul Komünist Grubu*'dur (İKG).

Almanya'dan dönen Spartakistlerin girişimiyle, Almanya'da örgütlenmiş TİÇF'nin devamcısı olarak Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası (TİÇSF) 1919 Eylül'ünde İstanbul'da faaliyete başladı.

Mart 1920'de İstanbul'un kontrolünün İtilâf kuvvetlerince tamamen ele alınarak Osmanlı Meclis-i Mebusan'ının dağıtılmasının ardından, *Dr. Şefik Hüsnü'nün anlatımıyla Mayıs 1920'de TİÇSF içinde İKG oluşturuldu.*[37] *Bu tarihten sonra Dr. Şefik Hüsnü, TİÇSF adına BMM'ye tebrik telgrafı gönderdiyse veya seçim beyannamesi çıkardıysa da, esas faaliyet illegal İKG adına yürütüldü, legal alanda Aydınlık dergisi odak alındı.*

Aralık 1920'de *Dr. Şefik Hüsnü, Fransa'da komünist partisinin kuruluş kararının alındığı Tours Kongresi'ne katıldı, oradaki 3. Enternasyonal gru-*

35 Mete Tunçay ve Erden Akbulut, *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası*, s. 355 ve devamı.

36 *A.g.e.*, s. 441 ve devamı.

37 İstanbul Komünist Grubu'nun oluşumu ve ilk dönem faaliyetleriyle ilgili olarak bkz. Erden Akbulut ve Mete Tunçay, *İstanbul Komünist Grubu'ndan (Aydınlık Çevresi) Türkiye Komünist Partisi'ne*, s. 110 ve devamı.

buyla tanıştı, Komintern ve dünya komünist hareketindeki gelişmeler konusunda öz deneyimiyle bilgi edindi[38].

Tam da *bu süreçte, Ocak 1921'de TİÇSF'nin Almanya'dan gelen Spartakist kurucu kadrosu, Mustafa Kemal hareketine katılmak üzere İstanbul'dan Ankara'ya geçti.* Dolayısıyla merkezinde Dr. Şefik Hüsnü, önceleri TSF içinde yer almış Sadrettin Celâl [Antel], Baytar Ali Cevdet, Hasan Âli'nin [Ediz] yer aldığı *İKG'yi, TİÇSF'nin temsilcisi olarak ele almak da pek yerinde olmayacaktır.*

İKG ve yöneticileri Mart 1921'de yargılanarak mahkûm edilen THİF Komintern 3. Dünya Kongresi'nde temsil edilmedi, ancak Kongre arifesinde *Aydınlık* dergisi yayın hayatına başladı ve Dr. Şefik Hüsnü Kongre'ye İKG faaliyetleriyle ilgili geniş bir rapor gönderdi[39]. Raporda dikkat çeken hususlardan başlıcası, İKG içinde, özellikle Dr. Şefik Hüsnü ile Almanya'dan gelmiş Spartakistler arasında Ankara ve Millî Mücadele konusunda izlenecek taktik konusunda ortaya çıkan görüş ayrılığına işaret ediliyor olmasıdır. 3. Kongre'de Enver Paşa'nın İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı adına bir bildiri sunuldu. Kongre'nin "Doğu Sorunu" tartışmaları sırasında, yukarıda belirttiğimiz tartışmalardan sonra delegeliği kabul edilen Süleyman Nuri Anadolu'daki işçi ve ulusal hareket hakkında bir konuşma yaptı. Ayrıca Komintern 3. Dünya Kongresi'ne *Türkiye komünist hareketinin bir diğer kolunu oluşturan Beynelmilel İşçiler İttihadı (Bİİ)/İstanbul Rum Komünist Partisi* temsilcisi olarak da Maksimos'un katıldığı ifade edilmektedir[40].

Komintern 3. Dünya Kongresi'nin ardından Bakü TKP'si giderek sönümlenirken İKG, KEYK'e düzenli rapor vermeye başladı. İKG, 1921 sonbaharında Komintern'le doğrudan ilişki kurmak üzere, yetkili temsilci olarak Fahri'yi [Baytar Ali Cevdet] Moskova'ya gönderdi. Onun 6 Kasım 1921'de hazırladığı rapor, tahlillerinden çok Türkiye'de komünist hareketin temsilinin kim tarafından yapılacağı konusuna getirdiği yaklaşımla ilginçtir. Fahri [Baytar Ali Cevdet] *Kurtuluş* ve *Aydınlık* dergilerinden alıntılara başvurarak, İKG'nin, daha Almanya'daki Spartakist

38 *A.g.e.*, s. 77 ve devamı.

39 *A.g.e.*, s. 104 ve devamı.

40 Beynelmilel İşçiler İttihadı'yla ilgili geniş bilgi için bkz. Erden Akbulut ve Mete Tunçay, *Beynelmilel İşçiler İttihadı*, Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş Basım (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016).

hareketten itibaren Türkiye'deki biricik Marksist hareket olduğunu kanıtlamaya çalışır. THİF'ten hiç söz etmediği bu değerlendirmede, *Bakü'de Mustafa Suphi önderliğinde oluşmuş TKP'yi maceracı olarak nitelemekte ve Komünist Enternasyonal'in bu teşkilâtı lağvetmesini sevinçle karşılamaktadır.*[41] Bu, elbette Baytar Ali Cevdet'in Mustafa Suphi çevresiyle ilgili şahsi görüşü değildir; nitekim Dr. Şefik Hüsnü de 1926'da 15'lerin anmasıyla ilgili hazırladığı bir notta Mustafa Suphi'yi 1908'lerde Paris'te tanıdığından ve kendisinin 2. Abdülhamid'in nişanlarına sahip olma arzusundan söz etmektedir.[42]

Komintern 4. Dünya Kongresi sonunda, Türkiye'deki değişik komünist çevrelerin bir kongrede birleşerek Türkiye Birleşik Komünist Partisi'ni kurması kararlaştırıldı; bu görevle de bir Teşkilât Bürosu kuruldu. Komintern destekçisi olarak Bakü TKP'sinde de yer almış Şarki'nin [Gafurov] görev yaptığı, sekreterliğini Dr. Şefik Hüsnü'nün, üyeliklerini THİF temsilcisi Hacıoğlu Salih'in ve Bİİ temsilcisi Vanlı Kazım'ın [Kip] üstlendiği, Ermeni sol sosyal-demokratlarını da kapsaması öngörülen Teşkilât Bürosu gitgide *Aydınlık* dergisi çevresinde legal olarak faaliyet yürüten bir grup haline geldi.

Aydınlık çevresinin yaklaşımı, teşkilât ve yayın faaliyeti, Komintern Doğu Seksiyonu ve onun Türkiye'deki görevlisi Mirniy bakımından "legal Marksist", oportünist olarak değerlendiriliyordu[43], nitekim *Aydınlık* yayınları ve faaliyeti Komintern 5. Dünya Kongresi'nde Manuilski tarafından açık bir biçimde eleştirildi[44].

Komintern Doğu Seksiyonu ve onun Türkiye'deki görevlisi Mirniy bu duruma kadro bakımından çözümün KUTV'da eğitim gördükten sonra Türkiye'ye dönenlerden, başta da Şevket Süreyya Aydemir'den geçtiğini

41 *A.g.e.*, s. 123 ve devamı.

42 "Kendisinden çok yaş küçük olduğumdan, bütün çevresinin onu ittiği idarecilik kariyeri batağından onu çekip çıkarmaya katkıda bulunamadım. Sultan'ın devlet memurlarının liyakatine karşılık verdiği nişanlara Suphi'nin atfettiği önemin ve Türkiye'yi sadece taşrada iyi bir idare ile ayağa kaldırmanın olanaklı olduğu yönünde koruduğu inancın gülünçlüğünü göstermek için hiçbir fırsatı kaçırmıyordum." Rüstem Aziz (Der.), *Mustafa Suphi'ler (Şahsi Dosyası – Değerlendirmeler – Anmalar)*, (İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları, 2009), s. 28.

43 İstanbul Komünist Grubu'nun oluşumu ve ilk dönem faaliyetleriyle ilgili olarak bkz. Erden Akbulut ve Mete Tunçay, *İstanbul Komünist Grubu'ndan (Aydınlık Çevresi) Türkiye Komünist Partisi'ne (1919-1926)*, 2. Cilt 1924-Mart 1925, (İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları, 2013), s. 20 ve devamı.

44 *A.g.e.*, s. 65 ve devamı.

düşünür. Bu anlayışla, 1924 başlarında Dr. Şefik Hüsnü, Sadrettin Celâl Antel ve *Aydınlık* çevresini pasifist bulan Şevket Süreyya Aydemir'den oluşan yeni bir teşkilât bürosu oluşturuldu, varolan bütün hücreler Aydemir'e teslim edildi. Ancak Aydemir'in parti faaliyeti de 1924 yılı sonu itibariyle "grupçuluk" olarak görülüp ağır biçimde eleştirildi.

Dr. Şefik Hüsnü'nün, Komintern 5. Dünya Kongresi'ne gönderdiği Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Durumu[45], Partinin Reorganizasyonu ve Faaliyeti[46] ve TKP'nin Geçici Asgari Programı[47] raporları Şubat 1925'te toplanacak TKP Kongresi'nin programatik çerçevesini oluşturdu. Komintern'in ısrarları sonucu İstanbul Akaretler'de toplanan ve Petrov başkanlığında Kolarov, Brike, Kitaygorodski, Kats ve Frid. yoldaşlardan oluşan KEYK Doğu Seksiyonu tarafından TKP 2. Kongresi[48] olarak adlandırılan kongreyle *TKP'nin 10 Eylül 1920'de başlayan çok kollu kuruluş sürecinin Şubat 1925'te nihai halini aldığı* söylenebilir. Bu kongreden sonra TKP 1983 yılında "5. Kongre"sini topladı.[49]

1919 öncesinde esas itibariyle bir sendika olarak değerlendirilebilecek, Türkiye Sosyalist Fırkası hariç, Ermeni, Rum ve Yahudi sosyal-demokrat/sosyalist hareketleri dışında bir işçi-sol hareketin var olmadığı Türkiye'de, ulusal kurtuluş savaşı sürecinde değişik noktalardan boy veren komünist hareketin değerlendirmesinde, Oktobr Devrimi'yle açılan sosyalist/komünist aydınlanmanın belirleyici olduğu görülür.

Türkiye komünist hareketinin ilk kurucuları, Marksizm tartışmaları içinde, işçi sınıfı ve emekçi hareketin gündelik mücadelesiyle yoğrulmuş değildi. Esas itibariyle gözlerini o dönemin kutup yıldızına, Sovyet Devrimi'ne dikmiş, yepyeni bir denizde yol almaya çalışan gencecik, henüz acemi taka reisleriydi.

---

45 *A.g.e.*, s. 45 ve devamı.

46 *A.g.e.*, s. 49 ve devamı.

47 *A.g.e.*, S. 54 ve devamı.

48 *A.g.e.*, s. 188.

49 İ. Bilen'in sağlığında yapılan ve onun sıralamasıyla "5. Kongre" olarak anılan toplantı öncesinde, Bakü, Ankara ve Akaretler kongreleri 1., 2. ve 3. Kongre olarak adlandırılmış, 1932'de Silahtar'da yapılan ve Komintern kayıtlarına TKP'nin 2. Aktif Konferansı olarak kaydedilen toplantı ise 4. Kongre olarak kabul edilmiştir. Bir diğer deyişle, 1925 Kongresi'nden sonra, TKP'nin 1926'da Viyana'da 1. Aktif Konferansı, 1932'de İstanbul Silahtar'da 2. Aktif Konferansı ve 1962'de Leipzig'de Yurtdışı Aktif Konferansı düzenlenmiştir.

1919'da Mustafa Suphi, Dr. Şefik Hüsnü, Hacıoğlu Salih, Vanlı Kâzım [Kip] henüz 30'lu yaşlarında, Hasan Ali Ediz, Nâzım Hikmet, İsmail Bilen, Hikmet Kıvılcımlı 17 yaşındaydı.

Bilgi ve bilinçlerinden çok vicdanları onları baskı ve sömürüye karşı eşit ve özgür bir dünyaya yöneltmişti. Ağır bedeller ödeyen bu kuşağın davasının, eşit ve özgür bir dünya davasının bugün de insanlığın biricik umudu olması, bizleri bu tarihi öğrenmeye, değerlendirmeye ve onların anısını hep yükseklerde tutmaya sevk ediyor.

Son Söz Yerine...

1. Türkiye'de komünist hareketin biçimlenişinin öncesindeki, miras aldığı devrimci hareket, gayrimüslim topluluklar hariç tutulursa[50] esas itibariyle İttihat ve Terakki hareketi oldu. Nitekim Komintern 3. Dünya Kongresi sürecinde Doğu Sekreterliği ile görüşen Resmî TKP temsilcisi Tevfik Rüştü [Aras] kendilerinin son 15 yılın devrimci kadroları olduğunu söyledi[51]. Dr. Şefik Hüsnü, ölümünün 5. yıldönümünde Mustafa Suphi'yi değerlendirirken, onun İttihat ve Terakki'nin devrimci doğrultusunu anlayamadığını belirtiyor, "iktidar partisi kapitalist burjuvaziyi temsil ediyordu ve tüm eksikliklerine ve hatalarına rağmen, tarihsel bakımdan, devrimci cephe İttihatçılardan yanaydı"[52] notunu alıyordu. Mustafa Suphi çevresi de, Türkiye İştirakiyun Teşkilâtları Kongresi Hazırlık Komisyonu olarak Küçük Talat'tan İttihat ve Terakki hakkında "tenkitsiz, yalnız bir tarihçe şeklinde layiha" hazırlamasını oybirliğiyle kabul etti[53]. *Dolayısıyla Türkiyeli devrimciler üzerinde sınırlı etkisi ve sürekliliği görülen Rum, Ermeni ve Yahudi sol-sosyalist mirası dışında İttihat ve Terakki, o dönem Türkiye'de yeni biçimlenmekte olan komünist hareketin de biricik devrimci mirasını oluşturdu.*

---

50 Beynelmilel İşçiler İttihadı içinde yer almış birçok Rum komünisti Türkiye Komünist Partisi'nin 1925 sonrası faaliyetinde gerek merkezi düzeyde, gerekse il ve semt komiteleri düzeyinde etkili rol oynadı; 1930'ların 2. yarısından itibaren ise bu militanların bir bölümüne 1940'tan sonra TKP içinde ağırlık kazanan Ermeni komünistleriyle birlikte TKP yurt dışı faaliyetlerinde rastlıyoruz. Yahudi komünistleri içinde 1930-1940'lı yıllarda, KUTV'da öğrenim görmüş ve İstanbul İl Komitesi'nde de görev yapmış David Nae adı öne çıkıyor.

51 Mete Tunçay ve Erden Akbulut, *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası*, s. 95-102.

52 Rüstem Aziz (der.), *Mustafa Suphi'ler (Şahsi Dosyası – Değerlendirmeler – Anmalar)*, s. 28.

53 Banu İşlet ve Cemile Moralıoğlu (der.), *Haziran-Eylül 1920 Türkiye İştirakiyun Teşkilâtı*, s. 55.

2. Sosyalist düşüncenin gelişim doğrultusunun, değişik eğilimlerin ortaya çıkış nedenlerinin ve görüşlerinin, bunlar arasında Marx-Engels'in eserlerinin ve teorik yaklaşımının olduğu gibi, Proudhon'un, Bakunin'in, Blanqui'nin vb. yaklaşımlarının incelenmesi yerine *Oktobr Devrimi'nden sonra bir öğreti düzeyine getirilerek Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesi'nde okutulan derslerin, Marksizm-Leninizm adıyla birer dogma düzeyinde kabullenilmesi, komünist harekette teorik-düşünsel gelişimin önünde bir engel oluşturdu. Komünist Manifest*'in, bu broşürden 1918'den sonra haberdar olan Dr. Şefik Hüsnü tarafından Türkiye'de ilk kez 1922'de çevrilerek yayımlanması[54], Dr. Şefik Hüsnü'nün *Aydınlık* dergisinde yaptığı tahlillerin KEYK adına Manuilski tarafından Komintern kongre kürsüsünden "sağ oportünizm" örneği olarak eleştirilmesi, izleyen dönemde çeviriye dayalı bir sosyalist aydınlanmanın ülkemiz komünist-sosyalist hareketinde ağır basmasına, her görüşün "öğretiye uygunluğa" göre değerlendirilmesine yol açtı.

3. *İstanbul'da komünist hareketin ilk biçimlenişinde Oktobr Devrimi'nden çok Batı sosyalizminin, daha özel olarak da Almanya'daki Spartakist hareketin dolaysız etkileri görülür.* Türkiye İşçi Çiftçi Sosyalist Fırkası'nın kurucu kadrosu, Dr. Şefik Hüsnü dışında, Almanya'da Spartakist hareket içinde yer aldı, orada *Kurtuluş* dergisinin ilk sayısını yayımladı ve Türkiye İşçi Çiftçi Fırkası'nı oluşturdu. Bu grubun büyük bölümü 1920 ortalarından itibaren Ankara'ya geçti ve Kemalist devletin kuruluşunda önemli roller oynadı. *Aydınlık* dergisi çevresinde ve TKP'nin kuruluş döneminde önemli rol oynayan Sadrettin Celal [Antel], Vanlı Kazım [Kip] ve Baytar Ali Cevdet, hep Batı sosyalizmiyle beslenmiş kadrolardır. 1925 Kongresi sürecinde Oktobr'ın dolaysız etkisiyle yetişmiş kadrolar, bu arada Mustafa Suphi kolundan Hüseyin Sait, Hamdi [Alev] Şamilov, Sarı Mustafa [Börklüce] ve soyadı olmadığı için ayırt etmemiz mümkün olmayan kimi komünistler TKP yönetiminde yer aldı. Mustafa Suphi kolundan Abid Alimov, Seydahmedov, Kadirov, İsmail Hakkı Moskova'daki Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesi'nde [KUTV] uzun yıllar öğretmen olarak görev yaptı ve TKP'nin yöneticilerinin yetişmesinde birinci derecede rol oynadı. TKP içinde görülen muhalefet hareketlerinde, elbette ülkede güçlü bir işçi mücadelesinden ve hareke-

54 Erden Akbulut (der.), *Dr. Şefik Hüsnü Deymer, Yaşam Öyküsü, Vazife Yazıları*, (İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları, 2010), s. 25.

tinden kadro bakımından beslenememesinin, sürekli illegal çalışma zorunluluğunun yarattığı darlığın ve konspirasyonun beraberinde getirdiği insan malzemesindeki kuşkuculuğun belirleyici etkilerinin yanı sıra, bu farklı kollardan ve ideolojik yetişme tarzlarından geliş de dikkatle izlenmesi gereken bir husustur.

4. *Komünist hareketin ulusal kurtuluş mücadelesi boyunca biçimlenmesi ve Komintern'in ulusal kurtuluş mücadelelerinde ulusal burjuvazinin desteklenmesi yolundaki politikası, ülkemiz komünist hareketinde Kemalist ve ulusalcı eğilimlerin doğup yeşermesinde etkili oldu.* 1960'lı yıllarda da sosyalist-komünist harekette 2. Kuvayı Milliye/Ulusal Kurtuluş Savaşı söylemi ve kalpaklı Mustafa Kemal fotoğrafı simgesi, TİP Programı'nın Atatürk'ten alıntıyla başlaması, vb. bunun belirgin dışavurumları olarak değerlendirilebilir. Uluslararası Komünist ve İşçi Partileri 1969 Zirvesi'nde ulusal kurtuluş cephe ve devrimlerine yapılan vurgu da bu eğilimin süregitmesinde etkili oldu.

5. Tıpkı Rusya'da Herzen'in aydınlar arasındaki Slav sever tutumdan hareketle Rusya'ya ait orijinalite olarak *obşçina/mir*'i, özel mülkiyet öncesi ortak yaşamı keşfetmesi ve Rusya'da buna dayalı köylü devriminin insanlığı kapitalizmden kurtaracağı yaklaşımı gibi, *Türkiye komünist hareketinin biçimlenişinin ilk evresinde önemli rol oynamış Mustafa Suphi'nin Türkiye'de iken yazmış olduğu makaleler, yapmış olduğu işler ve bulunmuş olduğu çevre dikkate alınırsa, Türkçü bir arka plana sahip olduğu açıkça görülebilir. En yakın arkadaşı Türk Ocakları başkanı Ahmet Ferit (Tek)'tir. Osmanlı İmparatorluğu'nda programında açıkça Türkçülüğü savunan Milli Meşrutiyetperver Fırka'nın içerisinde yer almıştı.*[55] *Nitekim Mustafa Suphi Sinop'tan kaçışından sonra [birlikte olduğu insanlar Batı'ya giderken] Rusya'da Gaspıralı İsmail çevresine yöneldi ve nihayetinde 1919'da Sultan Galiyev ile birlikte çalıştı.* Aynı biçimde THİF'in kurucu kadrosundaki Bursa Mebusu Şeyh Servet Efendi (Abdullah Servet Akdağ) alabildiğine etkili konuşmalarında sosyalizmi Asr-ı Saadet olarak dinsel kökenli çağrışımlarla aktardı ve etkili oldu[56]. İzleyen yıllarda *TKP'nin Viyana Konferansı'nda dine karşı takı-*

55 Mustafa Suphi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi.*

56 *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası (1920-1923), a.g.e,* s. 180 ve devamı.

nılacak tutum konusunda farklı görüşlerin, Müslümanlığa saygılı olunması görüşünün savunulması[57]*, Dr. Hikmet Kıvılcımlı'nın özgün tarih tezi arayışı ve Muhammed ve Müslümanlık*[58] *ile ilgili yaptığı çalışmaları, Kerim Sadi'nin yine Muhammed ve Müslümanlık ile ilgili yaptığı çalışmaları*[59] bu çerçevede görmek yerinde olur.

6. 1920'de Komintern 2. Dünya Kongresi'nde partilerin üyeliğiyle ilgili olarak kabul edilen *21 Şart, esas itibariyle Batı'da sosyal-demokrat partilerin gelişim sürecinden ve ağırlıklı olarak 2. Enternasyonal'den bir kopuşu hedeflediği için, yeni kurulan seksiyonlar bakımından uygulanması pek de mümkün olmayan bir çerçeve oluşturdu.*

Nitekim THİF deneyiminin başarısızlıkla sonuçlanması üzerine Ankara'daki Sovyet görevlilerinden Raevski şöyle yazıyor: "Sendikalar vasıtasıyla işçi sınıfını örgütlemek, ona sınıf bilinci ve uluslararası proletaryayla dayanışma duygusu aşılamak, halkçı aydınları teşkilâtlandırmak, onlar sayesinde köyü kazanmak, aydınlar vasıtasıyla kapsamlı reformlar için savaşmak, *Türkiye gerçeğinde savaşkan görevler* işte bunlardır. *Burada elbette ki, 21 şart ve dar sınıf partisi değil, Türk işçi ve köylülerinin, Türk aydınlarının düzeyine uygun ve popüler bir programı olan halkçı-komünist partisi söz konusu olmalı.*"[60]

7. Rusya Komünist Partisi 10. Birlik Kongresi'nde, 1920'de hiziplere son verilmesi, parti içinde verimli görüş alış-verişinin olanaklarını ortadan kaldırıp, sürekli bir parti-düşmanı çizgi arayışını gündeme getirdi. O tarihten sonra yalnızca işçi hareketi içindeki sosyal-demokrasi değil, parti içindeki aykırı/muhalif görüşler de ötekileştirildi ve sürekli arınma doğrultusunda bir tasfiye süreci yaşandı. 1926 Viyana Konferansı'ndan itibaren Türkiye Komünist Partisi'nde, 1960 sonrası Türkiye İşçi Partisi'nde, 1970 sonrası Türkiye Sosyalist İşçi Partisi'nde her kongre bir grubun tasfiyesiyle süregitti. 1990 sonrası kurulan sosyalist-komünist partilerde de bu davranış kalıbına yine tanık olunmaktadır.

---

57 *Türkiye Komünist Partisi 1926 Viyana Konferansı*, Çeviri ve Transliterasyon: Sinan Dervişoğlu, (İstanbul: TÜSTAV Yayınları, 2004), s. 99 ve devamı.

58 Müslümanlıkla ilgili olarak bkz. Dr. Hikmet Kıvılcımlı, Fetih ve Medeniyet; Kerim Sadi, Muhammed ve İslamiyet, vb.

59 Kerim Sadi, *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994), s. 93 ve devamı.

60 Mete Tunçay ve Erden Akbulut, *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası*, s. 422 ve devamı.

8. *Lenin, Nisan-Mayıs 1920'de kaleme aldığı Komünizmin Çocukluk Hastalığı "Goşizm" adlı kitabında Oktobr Devrimi'nin kimi ana ve hatta ikincil özelliklerinin uluslararası önemini vurguladı. Ancak bu özelliklerin diğer devrimlerde de yineleneceği hakikatini abartmanın yaratabileceği tehlikelere de işaret etti. Ne var ki izleyen süreçte, Oktobr Devrimi ve Bolşevizm, politik iktidarı hedefleyen tüm ulusal seksiyonlar bakımından temel alındı. 20. yüzyıl boyunca yaşanan kapitalizmden kopuşlarda ise Oktobr Devrimi'nin ikincil özellikleri bir yana, ana özelliklerine bile bir daha rastlanmadı.* 2. Dünya Savaşı sonrasında oluşan dünya sosyalist sistemi içinde Arnavutluk, Yugoslavya ve Çin dışındaki ülkelerde devrim, Sovyet Kızıl Ordusu'nun dolaysız katkılarıyla gerçekleşti. Küba Devrimi ve ardından klasik sömürgeciliğin son bulmasıyla Asya ve Afrika'da kurulan ve kapitalist-olmayan kalkınma yoluna giren ülkelerde ise işçi sınıfının bulunmaması karşısında işçi-köylü ittifakının Sovyet proletaryası ile adı geçen ülke köylü kitlelerinin ittifakıyla sağlandığı açıklaması yapılır oldu.

9. *2. Enternasyonal'in enternasyonalizmden saparak iflas ettiği temel tespitiyle kurulan 3. Enternasyonal 1943 Haziran'ında KEYK kararıyla dağıtıldı, ulusal seksiyonlar, bu kez SBKP'nin yönlendirmesi çerçevesinde komünist partileri olarak faaliyetlerini sürdürdü; 1957, 1960 ve 1969 Komünist ve İşçi Partileri Zirveleri, 1976 Avrupa Komünist ve İşçi Partisi Zirvesi bu faaliyetin politik programını biçimlendirdi.* 1990'da sosyalist sistemin son bulmasının ardından şu veya bu biçimde varlığını koruyarak politika sahnesinde varlığını sürdüren belli başlı komünist partilerinde gözlemlenen ortak özellik milliyetçilik olarak tespit edilmektedir[61]. *Bugün dünya politikasında Sosyalist Enternasyonal olarak varlığını sürdüren 2. Enternasyonal partileri politik ağırlıklarını nispeten korurken, 3. Enternasyonal'in seksiyonu olmuş partilerin ülkelerinin politik yaşamında ağırlıklarından*[62] *söz etmek pek olanaklı değildir.*

---

61 *Communisme 2014: En Europe, L'éternel retour des communistes 1989-2014*, Stéphane Courtois ve Patrick Moreau yönetiminde, Vendémiaire, 2014 içinde özellikle Patrick Moreau'nun "Communisme et postcommunisme en Europe, un bilan contrasté" makalesi.

62 *A.g.e.*, Fransa, Yunanistan, Portekiz, İrlanda, Lüksemburg, Hollanda, Kıbrıs, Romanya, Slovenya, Çekya, Slovakya, Bulgaristan, Almanya, Estonya, Belarusya, Rusya Federasyonu, Ukrayna komünist partilerinin gerek faaliyetlerini, gerekse kendi ülkelerinde ve Avrupa Parlamentosu'nda yıllar itibariyle elde ettikleri oyları inceleyen makaleler, kimileri karşılaştırmalı olarak ele alınmaktadır.

MÜTAREKE DÖNEMİNİN BAŞLARINDA İSTANBUL'DA SOL HAREKETLER 1918-1920

Erol Ülker

Bilindiği gibi Cihan Harbi'nin sonu, Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderini tayin eden son derece önemli gelişmelere yol açmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) iktidardan düşmüş, başlıca İttihatçı liderler ülkeyi terk etmiş, Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasını takip eden süreçte, İtilaf devletleri Osmanlı topraklarının dikkate değer bir bölümünü işgal etmiştir. İşgal, başkent İstanbul'da fiilen Kasım 1918'de başlamış ve 16 Mart 1920'de İngiliz, Fransız ve İtalyan askeri makamlarının şehrin yönetimine el koymasıyla resmî bir nitelik kazanmıştır. Bu süre zarfında İstanbul'a son derece karmaşık bir siyasal atmosfer hâkimdir. [1] Şehir, resmî olarak kapatılmış olan İTC kadrolarınca örgütlenen bir direniş hareketinin ortaya çıkışına sahne olmuştur.[2] Aynı dönemde birçok sosyalist ve komünist çevre faaliyete başlamış, radikal örgütlenmeler İstanbul'da dikkate değer bir etkinlik kazanmıştır.[3] Bu yazı, Mütareke döneminin Mart 1920'ye kadar uza-

1 Mütareke dönemi İstanbul'u hakkında kapsamlı bir çalışma için bak. Nur Bilge Criss, *İşgal Altında İstanbul, 1918-1923*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008). Bu konuda yakın zamanda yayınlanmış bir çalışma için ayrıca bak. Ali Karakaya, *İşgal Altında İstanbul*, (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2016).

2 İttihatçıların milli mücadelenin örgütlenmesinde oynadığı rol için bak. Eric Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010).

3 Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar, 1908-1925*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009),s. 67-86; Paul Dumont, "les Organisations Socialistes et la Propagande Com-

nan ilk safhasında, İstanbul'da Müslüman unsur içinde ortaya çıkan sosyalist ve komünist çevrelere ve bunların direniş hareketiyle ilişkilerine odaklanmaktadır.

Sosyalistler ve Komünistler

Osmanlı İmparatorluğu'nda İkinci Meşrutiyet dönemini başlatan 1908 Devrimi'nin hemen ardından işçiler arasında önemli bir grev ve örgütlenme dalgası ortaya çıkmış,[4] bu esnada sosyalist hareketler Müslüman ve özellikle gayr-ı Müslim kesimler arasında örgütlenmeye başlamıştır.[5] Ancak bunlar, Mahmut Şevket Paşa suikastının ardından ortaya çıkan otoriter siyasal atmosferde varlıklarını sürdürememiştir. Sosyalistler ancak Cihan Harbi sona erdikten ve Ocak 1913'ten beri İmparatorluğu tek elden yönetmekte olan İTC iktidardan düştükten sonra hızlı bir yeniden örgütlenme sürecine girebilmiştir. Örneğin İştirakçi Hilmi olarak bilinen Hüseyin Hilmi'nin liderlik ettiği Osmanlı Sosyalist Fırkası, Şubat 1919'da bu defa Türkiye Sosyalist Fırkası (TSF) ismiyle yeniden kurulabilmiştir.[6] TSF, Mütareke döneminin bu safhasında kurulan sol-sosyalist örgütlenmelerden yalnızca biridir.

Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası (TİÇSF) Mütareke döneminin

---

muniste à Istanbul pendant l'Occupation Alliée, 1919-1922", *Du Socialisme Ottoman à l'Internationalisme Anatolien*, (İstanbul: ISIS, 1997). Bu konuda yayınlanmış yakın tarihli bir çalışma için bak. Yunus Yılmaz, *Kurtuluş Savaşı'nda İstanbullu ve Ankaralı Komünistler*, (İstanbul: İleri Yayınları, 2014).

4 1908 grevleri için bak. Yavuz Selim Karakışla, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 Grevleri," *Toplum ve Bilim*, no: 78, Güz 1998, s. 187-208. Kadir Yıldırım, *Osmanlı'da İşçiler (1870-1922). Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), s. 293-294. Daha geniş bir dönem grevleri için bak. Şehmus Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 3, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), s. 803-830

5 Bu konu hakkında yakın zamanda yayınlanmış bir çalışma için bak. Stefo Benlisoy, *İstanbul'un Irgatları. II. Meşrutiyet'te Sosyalist Bir İşçi Örgütü*, (İstanbul: İstos Yayınları, 2018)

6 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler. Cilt 2: Mütareke Dönemi, 1918-1922*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), s. 396-430. Foti Benlisoy ve Y. Doğan Çetinkaya, "İştirakçi Hilmi," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Sol Düşünce*, cilt: 8, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), s. 165-183. Hüseyin Hilmi 8 Şubat 1919'da 11 Şubat'ta gerçekleşecek toplantı için çağrı yapmıştır. "Menfi ve Sosyalist Arkadaşlara," *İleri*, 8 Şubat 1919, s. 3. TSF'nin kuruluşu 10 Mart 1919'da duyurulmuştur. "Türkiye Sosyalist Fırkası," *İleri*, 10 Mart 1919, s. 4. Ayrıca bak. Hamit Erdem, *Osmanlı Sosyalist Fırkası ve İştirakçi Hilmi*, (İstanbul : Sel Yayıncılık, 2012)

başlarında İstanbul'da ortaya çıkan bir diğer önemli sosyalist partidir. Bu grubun kökenleri Cihan Harbi sırasında Osmanlı hükümeti tarafından eğitim görmek üzere Almanya'ya gönderilen çok sayıda genç işçi ve öğrenciye dayanır.[7] Berlin'de yoğunlaşan bu grup içindeki kimi unsurlar, Alman sosyal demokrasisinin ve burada ortaya çıkan devrimci çalkantıların etkisi altında giderek radikalleşirler.[8] Türk Kulübü'nün yönetimini ele geçirdikten sonra önce Türkiye İşçi ve Çiftçi Partisi'ni daha sonra da İşçi Derneği'ni oluşturarak Mayıs 1919'da *Kurtuluş* dergisini yayınlamaya başlarlar.[9] *Türkiyeli Spartakistler* olarak da anılan bu grup çok geçmeden ülkeye döner, Eylül 1919'da İstanbul'da Şefik Hüsnü'nün de kendilerine katılmasıyla birlikte TİÇSF'nin kuruluşu için hükümete başvurur ve Ekim 1919'dan itibaren *Kurtuluş* dergisini İstanbul'da yayımlamaya başlar.[10] Parti genel sekreteri olarak görev yapan ve daha sonra Türkiye komünist hareketinin en önde gelen isimlerinden biri olacak Şefik Hüsnü'nün 1922 yılında yazdığı bir rapora göre, TİÇSF'nin bu dönemde çoğunluğu işçilerden oluşan yaklaşık 1.200 üyesi vardır.[11]

TSF ve TİÇSF'nin İstanbul'da faaliyete başladığı Mütareke döneminin bu ilk safhası, komünist hareketin gelişimi açısından da önemli bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Mustafa Suphi'nin liderlik ettiği Türk Komünist Teşkilatı (TKT), Rusya'da patlak veren Ekim Devrimi'nin yarattığı özgün bağlamda bizzat Bolşeviklerin desteğiyle Moskova'da orta-

7 Affan Hikmet, "Türkiye Komünist Partisi Milli Azadlık Savaşı Devrinde," Erden Akbulut (haz.) *Milli Azadlık Savaşı Anıları*, (İstanbul: TÜSTAV Yayınları, 2006), s. 21. Dimitır Şişmanov'a göre, Almanya'ya gönderilenlerin sayısı yaklaşık 3.000'dir. *Türkiye İşçi ve Sosyalist Hareketi Kısa Tarihi (1908-1965)*, (İstanbul: Belge Yayınları, 1990), s. 71. [Baytar] Ali Cevdet ise, Fahri müstearıyla yazdığı bir raporda bu sayıyı 4.000 olarak verir. Mete Tunçay ve Erden Akbulut, *İstanbul Komünist Grubu'ndan (Aydınlık Çevresi) Türkiye Komünist Partisi'ne 1919-1926. 1. Cilt 1919 – 1923*, (İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları, 2012), s. 173.

8 Stefo Benlisoy," Türkiyeli Spartakistler ve *Kurtuluş* Dergisi", Mehmet Ö. Alkan ve Tanıl Bora (der.) *Mete Tunçay'a Armağan*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), s. 462-466.

9 Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar I (1908-1925)*, s. 711-715. Bu derginin tüm sayıları için Rasih Nuri İleri (haz.), *Kurtuluş. 1 Mayıs 1919-Şubat 1920. Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası Organı*, (İstanbul: TÜSTAV Yayınları, 2007).

10 George S. Harris, *The Origins of Communism in Turkey*, (Stanford: Hoover Institution Publication, 1967), s. 41 [Türkçesi: *Türkiye'de Komünizmin Kaynakları*, çeviren: Enis Yedek, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1975, s. 54] . Bu grubun *Spartakist* olarak anılmasının nedenleri hakkındaki literatür için bkz. Stefo Benlisoy, *Türkiyeli Spartakistler*, s. 464.

11 "Türkiye Hakkında Rapor", Mete Tunçay ve Erden Akbulut, *İstanbul Komünist Grubu*, s. 176

ya çıkmış, daha sonra faaliyet merkezini sırasıyla Kırım, Odesa, Taşkent ve nihayet Bakü'ye taşımıştır[12] Mütareke döneminde İstanbul'da ortaya çıkan komünist çevrelerden biri olan Türk Komünist (Bolşevik) Grubu (TKBG) ya da Partisi, TKT ile yakın bağlara sahiptir.[13] Üyelerinin çoğunluğunu Rusya'dan gelen Müslüman savaş esirlerinin teşkil ettiği TKBG'nin liderliğini büyük oranda TKT tarafından yollanan ve 1919 yılı ortalarında 12 kişilik bir merkez etrafında faaliyete başlayan kadrolar teşkil etmiştir.[14]

TKBG'nin İstanbul'daki faaliyetleri hakkında, bir çoğu Mete Tunçay ve Erden Akbulut tarafından yayınlanan Komintern belgeleri sayesinde oldukça ayrıntılı bilgiye sahibiz. Bu kaynaklar, İstanbul'daki komünist çevrenin 1919 yılı içinde TSF ile ilişkilenmiş olduğuna,[15] grup üyelerinden birinin (Ahmet Bedevi'nin) TSF merkez komitesine girdiğine,[16] bu bağlantının 1920 yılına taşındığına ve bu dönemde TKBG'nin TSF'nin yönetimini ele geçirme niyeti olduğuna işaret ediyor.[17] Mevcut kaynaklar TKBG'nin aynı zamanda İttihatçı unsurlarla da temas sağladığına dair ipuçları sunuyor.

12 TKT'nin kuruluşu ve faaliyetleri için bak. Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997); Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar*, s. 326-345; Fethi Tevetoğlu, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler*, (Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1967), s. 200-267; George S. Harris, *The Origins of Communism in Turkey*, s. 50-67; Paul Dumont, "Bolchevisme et Orient. Le Parti Communiste Turc de Mustafa Suphi, 1918-1921," *Du Socialisme Ottoman à l'Internationalisme Anatolien*, s. 223-258.

13 Bu konudaki belgeler için bak. Mete Tunçay ve Erden Akbulut, *İstanbul Komünist Grubu*, s. 20-43.

14 Mete Tunçay ve Erden Akbulut, *İstanbul Komünist Grubu'ndan Türkiye Komünist Partisi'ne*, s. 20-21. Bu grubun faaliyetleri için ayrıca bak. Emel Akal, *Moskova-Ankara-Londra Üçgeninde İştirakiyuncular, Komünistler ve Paşa Hazretleri*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), p. 101-103; Yunus Yılmaz, *Kurtuluş Savaşı'nda İstanbullu ve Ankaralı Komünistler*, s. 23-31.

15 Bu konudaki önemli kaynaklardan biri Ağustos 1919'da, Rusya'da komünist harekete katılmış bir savaş esiri olan Nihat Nusret'in yazdığı rapordur. Mete Tunçay ve Erden Akbulut, *İstanbul Komünist Grubu*, s. 41-43. İlginç bir şekilde Nihat Nusret TSF'den "Dersaadet'te komünist teşkilatı" olarak bahsetmektedir.

16 TÜSTAV Komintern Arşivi Döküm 1, CD No: 24, Klasör No: 31_36, Belge No: 88-90.

17 Mete Tunçay ve Erden Akbulut, *İstanbul Komünist Grubu*, s. 23.

Sol ve İttihatçılar

İstanbul'da sosyalist ve komünist hareketin canlanmakta olduğu sıralarda, İttihatçılar arasında da dikkate değer bir sol-radikal yönelimin ortaya çıktığı vurgulanmalıdır. Bilindiği gibi, Mütareke döneminin başlarında İttihatçı liderler tarafından kurulan Karakol Cemiyeti, İstanbul'da bir yeraltı direniş hareketinin ortaya çıkması için atılan en önemli adımlardan biridir. Bu teşkilâtın İttihatçı liderleri, Rusya'daki devrimci gelişmelerin etkisi altında olsa gerek, Karakol'un misyonunu ilkin "Avrupa Kapitalizm ve Emperyalizmi Aleyhine Asya İhtilâl-i Umumîsi" şeklinde tanımlamış, ancak daha sonra "Hukuk-ı Beşer ve İstiklâl-i Millîyi Muhafaza Eder" ifadesi tercih edilmiştir.[18] Cemiyet programının 3. maddesine göre, "'Karakol' kuvvetini insaniyet âleminin en necibi bulunan sulhperver heyetlerin ve umum sosyalist ve amele gruplarının muzaheret-i beynelmilelinden ve Türk Müslüman âleminin yüreğinden ve maksadını kabul eden her fert ve cemiyetin muavenetinden alır."[19]

Osmanlı makamlarınca 1919 yılının ilk yarısında yazılan bir grup rapor, İttihatçılar arasındaki radikalleşmenin Karakol Cemiyeti'ne ait belgelerle sınırlı bir eğilim olmadığını göstermektedir.[20] 10 Mayıs 1919 tarihli bir rapora göre Rusya'da Kafkas cihetlerinde bulunmuş, Enver ve kardeşi Nuri Paşa'ya yakın bir grup zabitan, Osmanlı topraklarına döndükten sonra Bolşevizm propagandasına başlar. Aynı dosya içindeki kimi raporlarda, muvazzaf ve ihtiyat zabitlerinden oluşan grubun İzmir ve Bursa gibi şehirlerde faaliyet gösterdiği ve merkezinin İstanbul'da olduğu belirtilmektedir. Görünen o ki grubun İstanbul'da bulunan üyeleri, 1918 yılı sonlarında Dr. Hasan Rıza liderliğinde kurulan Sosyal Demokrat Fırka (SDF) ile bağlantı halindedir.[21]

18 Betül Aslan, "Yeni Belgeler Işığında Karakol Cemiyeti, Uşak Kongresi ve Karakol Cemiyeti'nin Bolşeviklerle Yaptığı Anlaşma," *Atatürk Dergisi*, 4/1, 2004, s. 36.

19 TİTE, 299/34, Karakol Cemiyeti Türkiye Merkez-i Umumisi – Hukuk-ı Beşer ve İstiklâl-i Millîyi Muhafaza Eder

20 Söz konusu dosyalar BOA, DH.KMS, 52-4/35, 1338.M.3, künyeli dosyada toplanmıştır.

21 "Polis Müdiriyet-i Umumiyesi'ne Tezkire," 11 Mayıs 1919; "Vali Gümülcineli İsmail" imzasıyla, Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Bey'e gönderilen 7 Mayıs tarihli notta, Dr. Ali Rıza'dan bahsedilmiş, ancak Dahiliye Nazırından "Hüdavendigâr Valisi İsmail Beyefendiye" gönderilen 10 Mayıs tarihli şifrede bunun Dr. Ali Rıza değil Dr. Hasan Rıza olduğu belirtilmiştir. BOA, DH.KMS, 52-4/35, 1338.M.3. Söz konusu belgelerin bir

SDF, Mütareke döneminin başlarında ortaya çıkan sol ve devrimci hareketler arasındaki girift ilişkileri göstermesi açısından son derece çarpıcı bir örnek olarak karşımızda duruyor. Mustafa Suphi liderliğindeki hareketle bağlantılı olarak 1920 yazının başlarında Anadolu'da ortaya çıkan (Hafî) Türkiye Komünist Partisi ve daha sonra Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası'nın (THİF) önemli simalarından biri olacak Ziynetullah Nevşirvanov bu dönemde SDF üyesidir.[22] Nevşirvanov, Ocak 1923'te, Mustafa Suphi ile birlikte katledilen Ethem Nejat'ın ardından kaleme aldığı kısa bir yazıda, SDF içinde azınlıkta da olsa "içtimaî inkılâba ve amele menafiine hadim " bir eğilim olduğundan bahseder.[23]

SDF içindeki radikal eğilimlere dair bir başka kaynak, THİF'nin oluşum ve faaliyetleri hakkında 1921 yılı başlarında III. Enternasyonal Yürütme Komitesi'ne gönderilen bir rapordur.[24] Burada SDF'nin Şerif Manatov ile bağlantısına gönderme yapılmaktadır. Bilindiği gibi Manatov, Mulla-Nur Vahitov'la birlikte Bolşevik Partisi'nin Merkezi Müslüman Komiserliği'nde çalışmış,[25] Mustafa Suphi'nin bu büro ile ilişkilenmesinde rol almıştır. [26] TKT'nin kuruluş sürecinde önemli bir dönüm noktası olan Temmuz 1918'deki Türk Sosyalistler Konferansı, Moskova'daki Merkezi Müslüman Komiserliği'nin ev sahipliğinde toplanmıştır.[27] Bahsi geçen rapor, Manatov'un 1919 yazında İstanbul'a geldiğini ve Bolşevik propaganda yaptığı gerekçesiyle Fransızlar tarafından tutuklandığını belirtir. Manatov, SDF yönetimindeki gizli bir komite ve

---

değerlendirmesi için bak. Yunus Yılmaz, *Kurtuluş Savaşı'nda İstanbullu ve Ankaralı Komünistler,* s. 109-112. Yılmaz bahsi geçen Hasan Rıza'nın SDF genel başkanı Hasan Rıza olduğunu vurgulamaktadır.

22 Nevşirvanov'un Hafi TKP'ye üyeliği için bak. Mete Tunçay ve Erden Akbulut, *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası (1920-1923),* (İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları, 2007) s. 83 THİF ile ilişkileri için bkz. a.g.e., s. 96-98

23 Zenon – Zeynullah Nevşirvanov, "Ethem Nejat Arkadaş," Burhan Tuğsavul (transliterasyon) *Mustafa Suphi ve Yoldaşları. 28-29 Ocak 1921'i Unutma,* (İstanbul: Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı, 2004), s. 113.

24 Erden Akbulut ve Mete Tunçay, *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası (1920-1923),* (İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları, 2007), s. 147-158

25 Paul Dumont, Bolchevisme et Orient, s. 230

26 Şerif Manatov, "Mustafa Subhi Beş Sene Evvel Moskova'da," Burhan Tuğsavul (transliterasyon) *Mustafa Suphi ve Yoldaşları, 28-29 Ocak 1921'i Unutma,* (İstanbul: TÜSTAV Yayınları, 2004), s. 38-40.

27 George S. Harris, *The Origins of Communism in Turkey,* s. 54; Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu,* s. 50-59

partisiz sosyalistler tarafından hapisten kaçırılır.[28] Manatov, daha sonra, İttihatçıları da içeren Yeşil Ordu Cemiyeti'nde yer almış ve ardından Ziynetullah Nevşirvanov ile birlikte THİF'nin kurucu kadrolarından biri olmuştur.

SDF'nin karmaşık yapı ve ilişkilerini çözümleyebilmek için çok daha fazla belge ve kaynağa ihtiyacımız olsa da, bu örgütlenmenin Mütareke döneminin başlarında daha geniş bir çevreyle temas halinde olduğu anlaşılıyor. Bu, istisnaî bir durum olmaktan ziyade genel olarak dönemin politik bağlamını yansıtmaktadır. Yukarıda belirtildiği gibi komünist – radikal çevreler yalnızca SDF değil, aynı zamanda TSF ile de ilişkilenmiştir. Bu esnada TKBG İstanbul'da örgütlenmeye başlanan direniş hareketiyle temas kurmuş, elimizdeki bir belgeye göre grup üyelerinden "İsmet Yoldaş" İttihatçı çevrelere yakın bir kuruluş olan Osmanlı Sanatkâran Cemiyeti Merkez-i Umumiyesi'ne üye olmuştur.[29]

"Cephe Birliği"

1919 yılı içinde İstanbul'da ortaya çıkan bu karmaşık ve fiili ilişkiler ağı TİÇSF'ye kadar uzanmıştır. TİÇSF, mevcut sosyalist partilerin Aralık 1919'da gerçekleşecek seçimlere ortak adaylarla katılması için bir çağrıda bulunmuştur.[30] Bu çağrı üzerine çok sayıda işçi ve sosyalist 24 Ekim'de Ferah Tiyatrosu'nda yapılan toplantıya katılmış ve alınan kararlar neticesinde "Türkiye Sosyalist Partileri Birliği" kurulmuştur.[31] Birlik, TİÇSF yanında SDF ve TSF'yi de içermiştir. Çok geçmeden Milli Kongre'ye başvurmuş ve 300 bin "erbab-ı mesâî" namına İstanbul'dan üç sosyalist mebus seçilmesini talep etmiştir.

Burada altının çizilmesi gereken nokta, Kasım 1918'de, mevcut cemiyet, parti ve dernekleri tek bir çatı altında birleştirmek amacıyla İstanbul'da kurulan Milli Kongre'nin Karakol Cemiyeti'nden bağımsız bir girişim ol-

28 Erden Akbulut ve Mete Tunçay, *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası*, s. 149-150

29 TTÜSTAV Komintern Arşivi Döküm 1, CD No: 24, Klasör No: 31_36, Belge No: 88-90. Bu cemiyet hakkında bak. Serkan Erdal, "Osmanlı Sanatkâran Cemiyeti", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, no: 19 (1), 2015; Ersoy Zengin, "Türkiye İşçi Hareketleri Tarihinde İmalat-ı Harbiye İşçileri," *Belgi*, Sayı: 13, Kış 2017/1, s. 450

30 Buna ilişkin olarak basında çıkan yazıların bir kısmı Erden Akbulut ve Mete Tunçay tarafından *İstanbul Komünist Grubu*, s. 57-60'da yayınlanmıştır.

31 "Sosyalist Partileri Birliktir," *İkdam*, 30 Ekim 1919, s. 2.

madığıdır.[32] Milli Kongre'nin kurucu üyeleri arasında, örneğin Hürriyet ve İtilaf Partisi'ne mensup Gümülcineli İsmail Bey gibi İttihatçı olmayan kişiler bulunsa da, Karakol üyelerinin bu federasyon üzerinde önemli bir ağırlığı olduğu vurgulanmalıdır. Milli Kongre Reisi Esat Bey aynı zamanda bir Karakol üyesidir.[33] Ayrıca Karakol'un önde gelen eylemcilerinden biri olan Baha Sait Milli Kongre'nin kuruluşunda önemli bir rol oynamıştır. Baha Sait, Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti tarafından Kongre'nin kuruluş sürecini yürütmesi amacıyla Ekim 1918'de görevlendirilen dört kişilik kurul üyelerinden biridir. [34]

Ziynetullah Nevşirvanov, yukarıda bahsi geçen yazıda, sosyalist partilerin oluşturduğu ittifakı "İstanbul amelesi arasında bir 'cephe birliği'" teşebbüsü olarak nitelendirir. Bu teşebbüsün mecliste sosyalist adayların temsili konusundaki talebi, Milli Kongre Reisi Esat Bey tarafından olumlu bir şekilde karşılanmıştır. Ancak cephe girişimi çok geçmeden dağılır. Nevşirvanov'a göre bunun sebebi, partiler içinde egemen olan ayrılıkçı (separatizm) ve küçük burjuva temayüllerdir.[35] Sosyalist partiler seçimlere kendi bağımsız adaylarıyla katılır ve bunların hiç biri seçilemez. İstanbul'da mebus seçilen tek işçi temsilcisi, İttihatçı seçmenlerin desteğini alan ve kendini millî sosyalist olarak nitelendiren, Zeytinburnu Silah Fabrikası'ndan Numan Usta'dır.[36] Onun seçilmesi özellikle TSF tarafından ağır bir şekilde eleştirilir.[37] Numan gerçek bir işçi temsilcisi değil, bir İttihatçı olmakla itham edilir. TİÇSF ise, daha ılımlı bir açıklama yapar ve bir işçinin Meclis'te bulunmasının olumlu bir gelişme olarak görülmesi gerektiğini vurgular.[38] Neticede sosyalist bir cephe girişimi bu dönemde başarısızlığa uğrar.

---

32 Milli Kongre hakkında bak. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler. Cilt: 2. Mütarake Dönemi, 1918-1922*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), s. 165-174

33 Eric Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, s.121.

34 Diğer üyeler Mehmet Emin Bey, Ali Kemal Bey ve Haydar Rıfat Bey'dir. Niyazi Ahmet Banoğlu, "Milli Kongre ve Faaliyetleri," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Kasım 1988, C.: 3, no: 7. Bu yazı için Banoğlu'nun makalesinin çevrim içi versiyonunu kullandım: http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-07/milli-kongre-ve-faaliyetleri

35 Zenon – Zeynullah Nevşirvanov, "Ethem Nejat Arkadaş,", s. 113.

36 Seçimler ve Numan Usta hakkında bak. Ersoy Zengin, Türkiye İşçi Hareketleri Tarihinde İmalat-ı Harbiye İşçileri, s. 456-457

37 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler. Cilt: 2*, s. 427-429

38 A. Cerrahoğlu, *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, (İstanbul: May Yayınları, 1973), s. 358-362. "Rasih Nuri İleri (haz.), *Kurtuluş. 1 Mayıs 1919-Şubat 1920*, s. 198-199

İkinci Cephe Girişimi?

Ancak Karakol tam da bu girişimin başarısızlığa uğradığı esnalarda Bolşeviklerle bir blok oluşturma çabası içindedir. Bolşeviklerle ilişkiler 1919 yılında İstanbul'da başlar, sonrasında Baha Sait, Karakol Cemiyeti'ni (ve Uşak Kongresi'ni) temsilen Bakü'ye giderek Kasım 1919'da Rusya Komünist Partisi'nin Kafkas temsilciliğiyle bir dostluk ve yardımlaşma protokolü taslağı hazırlar.[39] Ocak 1920'de imzalanan anlaşma 15 maddeden oluşur, Bolşevikler ve Karakol arasında özellikle Kafkaslarda önem arz edecek stratejik bir işbirliği öngörür[40] Bu protokol, Anadolu hareketi tarafından veto edildiği gerekçesiyle büyük oranda göz ardı edilse de, ciddi sonuçlar doğurmuş görünüyor.

TKBG'ye ait bir rapor, 1920 yılı Mart ayı ortalarında yapılması kararlaştırılan, bütün devrimci parti ve grupları bir araya getirmesi öngörülen bir kongreden bahsetmektedir: "Kongreye Milli Parti'den, Türkiye Sosyalist Partisi'nden, bizim gruptan ve Türk asker teşkilâtından (Cevdet) delegeler katılacak. Kongre yeri İstanbul. Delegeler: Hilmi Yoldaş /Sosy. Parti/, Şeref Bey/Milli Parti/ vb."[41] Aynı raporda, Milli Parti'nin "...burjuva emperyalist İttihat ve Terakki kliğinin..." yeni bir suretini teşkil ettiği, "...işçi ve köylü yığınlarını yeni bir askeri serüvene çekme çabası..." içinde olduğu vurgulanmaktadır.[42] Ancak bu parti, komünistlerin programını reddetse de, taktik nedenlerden ötürü onlarla kimi konularda ilişki arayışındadır. Öyle ki, İdrisov ve Veli İbrahimov yoldaşlar, Milli Parti'den talimatlar alarak ve bu partinin MK'nden 400 Türk lirası alarak, yerli komünistlerle bağlantı kurmak üzere tek başlarına Kırım'a gittiler."

Burada Milli Parti olarak anılan hareketin, İstanbul'da Karakol Cemiyeti etrafında şekillenen ve Milli Kongre'nin yönetimini elinde tutan Kuvayı Milliye olduğu açık. Bahsi geçen belge, milli hareketin Bolşeviklerle bir blok oluşturduğu sıralarda yerli komünist unsurlarla

39 Stefanos Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri: Ekim Devrimi'nden Milli Mücadele'ye*, (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1979), s. 109-110; Paul Dumont, "La Fascination du Bolchevisme: Enver Pacha et le Parti des Soviets Populaires 1919-1922," *Du Socialisme Ottoman à l'Internationalisme Anatolien*, s. 141.

40 Anlaşmanın metni için bak. Stefanos Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 127-129

41 Erden Akbulut ve Mete Tunçay, *İstanbul Komünist Grubu*, s. 24.

42 *A.g.e.* s. 23.

da bağlantıya geçtiğini ve bunlarla stratejik bir ittifak oluşturma çabası içinde olduğunu gösteriyor. Komünistler açısından ise, İttihatçıların kurucu unsur olduğu bu hareketle bağlantıya geçmenin büyük bir sorun teşkil etmediği söylenebilir. Mart ayı sonlarında yazılan ek bir rapora göre "Milli hareketin önderleri daha önce İttihat ve Terakki Parti'sinde bulunmuş olsalar da, meydana gelen gelişmelerin baskısıyla giderek milliyetçiliği savunan bir partiye dönüştüler."[43] Dolayısıyla komünistlerin gözünde Kuvayı Milliye İttihatçı bir siyasal hareket değil, İttihatçıların kurucu öznesi olduğu milliyetçi bir direniş hareketidir. Bir başka değişle, İttihatçılarla İttihatçı siyasal özneler olarak değil, milli hareketin unsurları oldukları için temas sağlanmıştır. Kuvayı Milliye ile bağlantıya geçmenin ileride gerçekleşecek sosyal devrime (içtimaî devirme) zemin hazırlayacağı vurgulanmaktadır.

TKBG raporuna göre milli hareket ile kurulan ilişki ("birlikte hareketlerimiz"), Mart ayı ortasında gerçekleşmesi öngörülen konferansta somutlaşacaktır. Bu konferansta yalnızca Milli Parti ve TKBG'nin değil, henüz net olarak tanımlayamadığımız başka bir çevre (Türk asker teşkilâtı) ve TSF'nin de temsil edileceği belirtilmektedir. Bu açıdan bakıldığında, söz konusu devrimci parti ve gruplar konferansının, 1919 Ekim ve Kasım aylarında sosyalist partilerin gerçekleştiremediğine benzer bir cephe girişimini hedeflediği iddia edilebilir. En azından, 1919 yılı boyunca İttihatçı, komünist ve sosyalist unsurlar arasında gelişen girift ilişkilerin, 1920 Mart'ında planlanan devrimci gruplar konferansı için uygun bir zemin hazırladığını söylemek mümkün.

Sonuç Yerine

Yukarıda tartışılan devrimci parti ve gruplar konferansının toplanıp toplanmadığı, eğer toplandıysa ne gibi sonuçlar üretmiş olabileceği hakkında henüz somut verilere sahip değiliz. Ancak daha sonra direniş hareketinin önde gelen simalarından biri olacak Kemal Koçer'in anıları bu konuda ipuçları içermektedir.[44] Koçer, İstanbul'un resmî işgalinden bir süre sonra hareketin başlıca örgütü haline gelecek "Milli Müdafaa"

43 *A.g.e.*, s. 28.

44 Kemal Koçer, *Kurtuluş Savaşlarımızda İstanbul. İşgal Senelerinde M.M. Grubunun Gizli Faaliyeti*, (İstanbul: Vakit Basımevi, 1946), s. 112-115.

teşkilâtının, yaklaşık 40 kişinin katıldığı bir toplantı sonrası kurulduğunu iddia eder. Bunların bir kısmı İttihatçı olduğu halde katılımcılar arasında İttihatçı olmayan bir münevverler grubu da bulunmaktadır. Koçer bu toplantının ne zaman gerçekleştiği hakkında net bir tarih vermez. Ancak direniş hareketi içinde yer almış olan Hüsnü Himmetoğlu, Müdafaa-i Milliye'nin örgütlenme sürecinin 1920 yılı Nisan ve Mayıs aylarında Topkapı semtinde başladığını öne sürer.[45] Dolayısıyla, Koçer'in bahsettiği toplantı Nisan 1920'de ya da öncesinde vuku bulmuş olmalıdır. Yine de bu toplantının gerçekleşip gerçekleşmediğini, gerçekleştiyse bunun TKBG belgelerinde sözü edilen konferans olup olmadığını, sonuçlarının neler olduğunu göstermek henüz mümkün değil.

Fakat tüm bu sorulardan bağımsız olarak, İstanbul'da 1919 yılı içinde İttihatçı, komünist ve sosyalist çevreler arasında gelişen ilişkilerin resmî işgalden sonra da devam ettiğini söyleyebiliriz. Daha önce tartışmış olduğum bu konunun ayrıntılarına daha fazla girmeyerek temel argümanımı tekrar etmekle yetineceğim:[46] Ben, İstanbul'da, yaklaşık olarak 1920 yılı baharında, yani İstanbul resmî olarak işgal edildiği sıralarda, başta İttihatçılar ve komünistler olmak üzere farklı siyasal eğilimleri içeren geniş bir koalisyonun ortaya çıkmış olabileceğini düşünüyorum. Bu koalisyon İstanbul'un işgali sırasında kurulan bir cephe örgütlenmesi olarak görülmeli. Yani 1919 Ekim ve Kasım aylarında sosyalist partilerin gerçekleştiremediğine benzer bir cephe girişiminin, farklı bir bağlamda 1920 baharında ortaya çıkmış olabileceğini iddia ediyorum.

Bu yazıda tartışılan gelişmeler ışığında düşünülecek olursa, böyle bir koalisyonun ortaya çıkmasında şaşırtıcı bir taraf olmadığı görülecektir. İttihatçı, komünist ve sosyalist çevreler arasında 1919 yılından başlayarak farklı düzeylerde temaslar kurulmuş, karmaşık bir ilişkiler ağı ortaya çıkmış, yılın son çeyreğinde mevcut yasal partiler sosyalist bir birlik etrafında seçimlere girmeye teşebbüs etmiştir. Demek oluyor ki burada söz

45 Hüsnü Himmetoğlu, *Kurtuluş Savaşı'nda İstanbul ve Yardımları, Cilt: 1,* (İstanbul: Ülkü Basımevi, 1975), s. 94-100. Müdafaa-i Milliye teşkilatını konu alan yakın tarihli bir araştırma için bak. Asaf Özkan, *İşgal İstanbul'unda İstihbarat ve Eylem Mim Mim Grubu,* (Erzurum: Salkımsöğüt Yayınevi, 2015)

46 Erol Ülker, "İşgal İstanbul'unda Müdafaa-i Milliye'nin Kuruluşu Üzerine Bir Değerlendirme: İttihatçılar, Komünistler, Sosyalistler," *Kebikeç*, No: 41, Haziran 2016, 67-94; Erol Ülker, "Solcularla Mim-Mim'cilerin İlişkisi Üzerine Yeni Bilgiler", *Toplumsal Tarih*, No: 249, Eylül 2014, 69-73

konusu olan yalnızca kendi hiyerarşileri olan parti ve gruplar değil, aynı zamanda bu parti ve grup üyelerinin parçası olduğu, bir dereceye kadar birbirini tanıyan ve beraber çalışma gündemi olan bir "sol" çevredir ki direniş hareketinin İttihatçı geçmişe sahip kimi radikal unsurları da bunun bir parçasıdır. Mart 1920'de toplanması planlanan konferans tam da Bolşevikler ile Karakol arasındaki görüşmelerin Bakü'de bir işbirliği anlaşmasıyla neticelenmesinden sonra ve yerel komünist hareketle ilişki kurmanın stratejik olarak daha fazla önem kazandığı bir bağlamda gündeme gelmiştir. İstanbul ile Bakü arasında gelişen bu süreç, Ankara'da Yeşil Ordu Cemiyeti'nin Mayıs 1920'de kurulmasıyla somutlaşır,[47] Eylül 1920'de Bakü'de zirve noktasına ulaşır ancak bundan sonra hızlı bir çözülme sürecine girer.

47 Yeşil Ordu hakkında bak. Mete Tunçay ve Erden Akbulut, *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası*, s. 9-17; Emel Akal, *Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm*, (İstanbul: TÜSTAV Yayınları, 2008), s. 301-311; Fethi Tevetoğlu, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar: Karakol Cemiyeti, Türkiye'de İngiliz Muhipleri Cemiyeti, Wilson Prensipleri Cemiyeti, Yeşilordu Cemiyeti*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), s. 197-260.

YAZARLAR

Pınar Üre lisans ve yüksek lisans eğitimini Bilkent Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde tamamlamıştır. Doktora derecesini 2014 yılında London School of Economics and Political Science'dan Uluslararası Tarih alanında almıştır. "Bizans Mirası, Arkeoloji ve Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu Arasında Siyaset: İstanbul'daki Rus Arkeoloji Enstitüsü (1894-1914)" başlıklı tezi Prof. Dominic Lieven tarafından yönetilmiştir. Araştırma alanları arasında Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı İmparatorluğu-Rusya ilişkileri yer almaktadır. Pınar Üre 2013-2017 yıllarında Altınbaş Üniversitesi Üniversitesi Sosyal Bilimler Bölümü'nde görev yapmıştır. Şu anda TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi Tarih Bölümünde Osmanlı modernleşmesi tarihi ve Rusya tarihi gibi konularda dersler vermektedir.

Erden Akbulut 1952'de İstanbul'da doğdu. Galatasaray Lisesi ve AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi mezunu.1976'dan itibaren değişik yayınevlerinde çevirmen ve redaktör, süreli yayınlarda yazar ve redaktör olarak çalıştı. İstanbul TKP davasında 1981-1984 arasında tutuklu olarak yargılandı. 1998'ten beri Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı'nda (TÜSTAV) yönetici olarak çalışıyor. Halen çevirmenlik, araştırmacı-yazarlık yapıyor. Yayınlanmış çevirileri: SBKP Deneyimi ve Devrimci Teori (Ahmet Şahin imzasıyla, Konuk Yayınları, 1978), Emperyalizm (Altuğ Yaral ve Uğurhan Berkok ile birlikte, 1. baskı Konuk Yayınları, 1979, 2. baskı Sosyalist Yayınlar, 1995), Körfez Savaşı (E Yayınları, 1990), Çöl Fırtınası (T. Ahmet Şensılay ile birlikte, E Yayınları, 1991), İmparatorluk Beşiği (T. Ahmet Şensılay ile birlikte, Alan Yayıncılık, 1992), Büyük Kargaşa (Alan Yayıncılık, 1993), Sultan Galiyev (T. Ahmet Şensılay ile birlikte, Sosyalist Yayınlar, 1995), Cezayir Dramı (Halil Hacıalioğlu ile birlikte, Alan Yayıncılık, 1998), Komünist Enternasyonal (1919-1943) (Yordam Kitap, 2016). Yayımlanmış kitapları: Komintern Belgelerinde Nâzım Hikmet (TÜSTAV Yayınları, 2002), 1963- 1965 TKP Belgelerinde İşçi-Demokrasi

Hareketi ve TİP (TÜSTAV Yayınları, 2003), TKP MK Dış Bürosu 1965 Tartışmaları (TÜSTAV Yayınları, 2004), 1929 TKP Davası (TÜSTAV Yayınları, 2005), Milli Azadlık Savaşı Anıları (TÜSTAV Yayınları, 2006), Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası (1920-1923) (Mete Tunçay ile birlikte, 1. baskı Sosyal Tarih Yayınları, 2007), Nail Çakırhan Anılar (Sarı Defter, 2008)), Bilal Şen Anılar (Sarı Defter, 2008), Beynelmilel İşçiler İttihadı (Mete Tunçay ile birlikte, 1. baskı Sosyal Tarih Yayınları, 2009), Zeki Baştımar (Sosyal Tarih Yayınları, 2009), Dr. Şefik Hüsnü Deymer (Sosyal Tarih Yayınları, 2010), TKP 1965 Tartışmaları Muhalefet Mektupları (Sosyal Tarih Yayınları, 2011), İstanbul Komünist Grubu'ndan (AYDINLIK çevresi) Türkiye Komünist Partisi'ne (1919-1926) (Mete Tunçay ile birlikte, 3 cilt, Sosyal Tarih Yayınları, 2012-2013)

Alexander E. Balistreri İsviçre Basel Üniversitesi'nde araştırma ve öğretim görevlisi olarak çalışmaktadır. Lisans derecesini Wisconsin Üniversitesi siyaset bilimleri bölümünde tamamladı. Princeton Üniversitesi ve Sabancı Üniversitesi'nden birer yüksek lisans derecesi aldı. Balistreri'nin yine Princeton Üniversitesi'nde yazmakta olduğu doktora tezi, Kars bölgesinin modern dönem siyasî tarihini ele almaktadır. Alexander Balistreri tez çalışmaları bağlamında Türkiye, İngiltere ve Kafkas ülkelerinin çeşitli arşivlerinde araştırmalar yaptı. *Toplumsal Tarih*, *Die Welt des Islams* ve *Kritika* gibi dergiler için makale hazırlayan Balistreri, araştırmalarının yanı sıra Türkiye, Yakın Doğu ve Kafkasya tarihi üzerine ders vermektedir.

Samuel J. Hirst Bilkent Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde doktor öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Bilkent Üniversitesi'ne katılmadan önce European University at St. Petersburg'da Tarih Bölümü'nde bölüm başkanlığı yapmıştır. Doktorasını Unixersity of Pennsylvania'nden 2012'de almıştır. Makaleleri *Kritika, Slavic Review* ve *Comparative Studies of South Asia, Africa, and the Middle East* dergilerinde yayımlanan Dr. Hirst'in araştırma alanları Rusya tarihi, Türkiye tarihi ve Rusya-Türkiye ilişkileridir.

Zafer Toprak 1946 yılında doğdu. Saint Joseph Lisesi'nin ardından 1969'da Ankara Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nü bitiren Zafer Toprak, 1977 yılında Boğaziçi Üniversitesi'nde görev yapmaya başladı. Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü'nün kurucu başkanı oldu ve 20 yıl boyunca bu enstitünün direktörlüğünü üstlendi. Tarih Vakfı'nın kuru-

culari arasında yer alan Toprak halen Koç Üniversitesi Karşılaştırmalı Tarih ve Toplum Çalışmaları Bölümü'nde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır ve Boğaziçi Üniversitesi'nde ders vermektedir. Zafer Toprak 2012 yılında "Darwin'den Dersim'e Cumhuriyet ve Antropoloji" adlı eseriyle sosyal bilimler dalında Sedat Simavi Ödülü aldı. Pek çok akademik çalışmaya imza atan Zafer Toprak'ın kitapları arasında şunlar yer alır: Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918), (Ankara,: Yurt Yayınları, 1982); Türkiye'de Tarımsal Yapılar: 1923-2000 (Şevket Pamuk ile Birlikte), (Ankara: Yurt Yayınları, 1988); Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950). Milli İktisat – Milli Burjuvazi (İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995); İttihat – Terakki ve Devletçilik, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995); İttihat – Terakki ve Cihan Harbi: Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik, 1914-1918, (İstanbul: Homer Kitabevi, 2003); Geçmişten Geleceğe Anadolu Sigorta: Türkiye'nin Sigortası, (İstanbul: Anadolu Sigorta, 2010); Darwin'den Dersim'e Cumhuriyet ve Antropoloji, (İstanbul: Doğan Kitap, 2012); Türkiye'de Popülizm 1908 - 1923, (İstanbul: Doğan Kitap, 2013); Cumhuriyet'in Başarı Öyküsü: Asım Kocabıyık, 1924-2012, (İstanbul: Borusan Holding A.Ş., 2014); Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935), (İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015); Türkiye'de İşçi Sınıfı 1908-1946, (İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016); Türkiye'de Yeni Hayat – İnkılap ve Travma, 1908-1928, (İstanbul: Doğan Kitap, 2017)

Erol Ülker Işık Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde öğretim üyesidir. 1999 yılında İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden mezun oldu. 2003 yılında Boğaziçi Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden, 2004 yılında ise Merkezi Avrupa Üniversitesi - Milliyetçilik Çalışmaları Bölümü'nden yüksek lisans derecelerı aldı. 2013 yılında Şikago Üniversitesi Tarih Bölümü'nde doktora eğitimini tamamladı. Başlıca akademik ilgi alanları arasında Osmanlı-Türkiye tarihi, milliyetçilik, sosyal hareketler ve emek tarihi yer almaktadır.

Alp Yenen Leiden Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak Türkiye ve Orta Doğu siyasî tarihi üzerine dersler vermektedir. Lisans ve yüksek lisans tahsilini Münih Üniversitesi'de tamamladıktan sonra Basel Üniversitesin'de Yakın ve Orta Doğu Araştırmaları alanında doktorasını alan Yenen, doktora tezini İttihatçı liderlerin Cihan Harbi sonrasındaki yurtdışı faaliyetleri üzerine yazdı. Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışına uluslararası ve ulusaşırı perspektiflerden yaklaşan Yenen, geçtiğimiz yıllarda Soğuk Savaş dönemi Türkiye'de siyasal kutuplaşma üzerine çalışıyor.

Cengiz Yolcu 1986 yılında Hacıoğlu Pazarcık/Dobriç, Bulgaristan'da doğdu. Lisans eğitimini İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde 2009 yılında tamamladı. 2014 yılında Boğaziçi Üniversitesi Tarih Programından "Depiction of the Enemy: Ottoman Propaganda Books in the Balkan Wars of 1912-1913" başlıklı teziyle yüksek lisans derecesini aldı. Yüksek lisans çalışmasının gözden geçirilmiş ve genişletilmiş hâli Libra Kitap tarafından Defeat on the Battlefield, Defense in Press: Ottoman Propaganda in the Balkan Wars (2017) başlığıyla yayımlandı. Yolcu, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Tarih Bölümü'nde araştırma görevlisi olarak çalışmakta ve aynı bölümde doktora eğitimini sürdürmektedir.

100 YILIN ÖTESİNDE EKİM DEVRİMİ VE TÜRKİYE

Rusya'da işçi-köylü-asker Sovyetlerinin Bolşeviklerin öncülüğünde iktidara gelmesiyle sonuçlanan Ekim Devrimi, yirminci yüzyılın en önemli toplumsal-tarihsel gelişmelerinden biridir. Cihan Harbi sürerken patlak veren devrim süreci, Rusya İmparatorluğu'nun çöküşüne ve savaştan çekilmesine yol açtı. Bu gelişme geçici olarak Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu için elverişli koşullar yarattı, ancak daha sonra bunlar da Avusturya-Macaristan ile birlikte Dünya Savaşı neticesinde çöken imparatorluklar arasında yer aldı. Bolşeviklerin umutlarını bağladığı Alman devrimi ve Macaristan Sovyet hükümetinin yenildiği sıralarda, yoğun bir iç savaş sürecinden geçen Rusya'nın güneyinde önemli gelişmeler yaşanıyordu. Milli mücadelenin sömürgecilik ve emperyalizm karşıtı bir karaktere sahip olduğu iddiasını kimi zamanlar daha fazla ön plana çıkaran Ankara hükümeti ve başta Enver olmak üzere politik faaliyetlerini yurtdışında sürdüren İttihatçılar, Bolşeviklerle temas halindeydi. Milli mücadele dönemi aynı zamanda Türkiye komünist hareketinin Bolşevikler ve Komintern ile bağlantı halinde şekillenmesi açısından çok önemli bir aşamaydı. Bu derlemede bir araya getirdiğimiz yazılar, Ekim Devrimi'nin yarattığı özgün bağlamın gerek Türkiye'nin ve gerek Türkiye komünist hareketinin kuruluş sürecine olan etkilerini ele almaktadır.

SOSYAL TARİH YAYINLARI

ISBN: 978-605-4513-50-5

